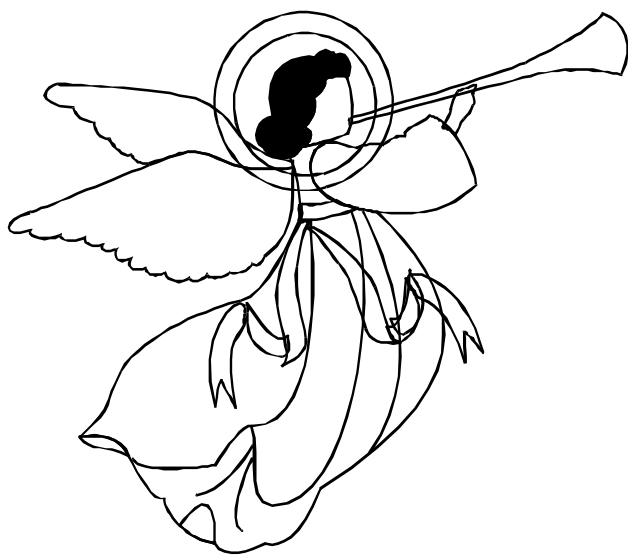

ХІХ СТАГОДДЗЕ

*Навукова-літаратурны
альманах*

КНІГА ДРУГАЯ

Мінск 2000

Выданне кафедры гісторыі беларускае літаратуры
Белдзяржуніверсітэта

Рэцэнзенты:

доктар філалагічных навук Г. Кісялёў
доктар філалагічных навук А. Лойка

Укладанне, уступныя артыкулы, падрыхтоўка тэкстаў,
пераклад з польскае мовы і каментар Міколы Хаўстовіча
Т.: 285-87-48
E-mail: chaustowicz@yahoo.com

XIX СТАГОДДЗЕ: Навукова-літаратурны альманах. Кніга дру-
гая. – Мн., 2000. – 228 с.

Альманах мае быць люстэркам літаратурнага працэсу на Беларусі ў XIX стагоддзі.
Альманах – гэта вяртанне ў кантэкст беларускае літаратуры корпуса тэкстаў, створаных
беларусамі пераважна на Беларусі, пра беларусаў ды Беларусь і дзеля беларусаў.

© Укладанне. М.Хаўстовіч

НАШ МІЦКЕВІЧ

Адам Міцкевіч ніколі не называў сябе беларускім паэтам.

Ды й ці мажліва было гэта ў той час?!

Праўда, А. Міцкевіч ведаў такі тэрмін: у сваіх працах і карэспандэнцыі ён чатыры разы выкарыстоўвае найменне “беларусы”. Звычайна ж, калі гаворка вялася пра суайчыннікаў і Айчыну, паэт ужываў найменне “Літва”, “ліцьвіны”. Просталюдзінаў ён называў па-рознаму, часцей за ўсё – русінамі. Характэрна, што ў 40-я гады А. Міцкевіч дае мове гэтага люду афіцыйнае расійскае найменне: “На *беларускай* мове, якую называюць русінскай альбо літоўска-русінскай... гаворыць каля дзесяці мільёнаў чалавек; гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распаўсюджана. У перыяд незалежнасці Літвы вялікія князі карысталіся ёю дзеля свае дыпламатычнае перапіскі”¹.

Даволі часта А. Міцкевіч называў сябе, сваіх суайчыннікаў, сяброў палякамі, а мову сваіх твораў – польскаю. (Зрэдзьчас – ліцьвінскаю). Але бяспрэчна тое, што Польшча для яго – гэта Рэч Паспалітая. Ён, як і ўсе ў той час, ужываў традыцыйныя найменні, што склаліся гістарычна. Карона Польская ў шмат якіх адносінах дамінавала ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці дзяржавы, відаць, з гэтае прычыны найменне часткі часта дастасоўвалася да цэлага ўтварэння, урэшце замацавалася за ўсёй дзяржаваю. Карыстанне А. Міцкевічам найменнямі з каранем польск- – гэта даніна традыцыі, што склалася пачынаючы з XV–XVI стст. Гэта праява агульнадзяржаўнага патрыятызму. У розныя часы па-рознаму выяўлялася ў А. Міцкевіча дадзенае пачуццё. Відавочна, што на эміграцыі, у дастаткова спецыфічным асяроддзі, польскі (рэчыпаспалітаўскі) патрыятызм выяўляўся значна мацней, чым гэта магло быць на радзіме альбо ў расійскай ссылцы.

У сваёй лекцыі ў Парыжы 22 снежня 1840 г., кажучы пра славянскую агульнасць, А. Міцкевіч сцвярджае, што “мова і літаратура ўтвараюць адзіны аб’яднаўчы вузел паміж нашымі народамі; дзякуючы літаратуры мы ўсе адчуваем сябе братамі і сынамі аднае радзімы”. У ліку славянскіх народаў ён называе палякаў, расіянаў, чэхаў, ілірыйцаў, сербаў, ліцьвінаў і казакоў. У дадзеным выказванні паэта з пазіцыі сённяшняга дня шмат што не адпавядае навуковай дакладнасці. Гэта тлумачыцца неўсталяванасцю як навуковых канцэпцый, так і поглядаў самога А. Міцкевіча: назваўшы сябе ліцьвінам, ён на

¹ *Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя. Мн., 1988. С. 32. У іншым мейсцы А. Міцкевіч дае надзвычай высокую ацэнку беларускай мове: “З усіх славянскіх народаў русіны, гэта значыць, сяляне Пінскай, часткова Мінскай і Гродзенскай губерняў, захавалі найбольшую колькасць агульнаславянскіх рысаў. У іх казках і песнях ёсць усё. Пісьмовых помнікаў у іх мала, толькі Літоўскі Статут напісаны іх моваю, самай гарманічнай і з усіх славянскіх моў найменш змененай. Усю сваю гісторыю на зямлі яны прайшлі ў страшэннай галечы і прыгнёце”.*

наступнай старонцы мог пісаць пра “нашага польскага паэта Багдана Залескага”, каб праз некалькі абзацаў гаварыць пра яго як пра ўкраінскага паэта.

У той жа час А. Міцкевіч і яго сябры заўсёды знаходзілі мажлівасць падкрэсліць сваю этнічную (сёння мы б казалі – нацыянальную), рэгіянальную адметнасць. Напрыклад, Я. Чачот у лісце (1825) да кнігавыдаўца Ю. Завадскага і сябра А. Петрашкевіча: “Цяпер арэнбургская лінія, можна сказаць, запруджана палякамі (так нас называюць тут і за такіх прымаюць)”¹. У лісце да суайчыннікаў Я. Чачот палічыў непатрэбным даваць нейкі каментар; аднак падтэкст ягонае фразы зразумелы: нас, ліцьвінаў, называюць палякамі, прымаюць за палякаў. Карэспандэнт не памыліўся, не агаварыўся, хоць у напісаным чорным па беламу і ёсць памылка. Чужынцы не ведаюць, дык і памыляюцца.

А. Міцкевіч, як і Я. Чачот, добра ведалі і заўсёды памяталі сваё паходжанне, добра ведалі, хто яны ёсць. Памяталі гэта і асобныя даследчыкі. Напрыклад, Г. Корбут альбо С. Гласка. Апошні пераканаўча давёў, што прозвішча вялікага паэта паходзіць ад беларускага імя Міцька, якое меў далёкі ягоны продак.

Як некалі латынь была літаратурнаю моваю ці не ўсяе Еўропы, так у Рэчы Паспалітай польская мова выступала ў гэтай жа функцыі. А. Міцкевіч, паэт ліцьвінска-беларускага паходжання, абраў дзеля свае літаратурнае польскую мову, бо на ёй вялося выкладанне ў школе, калегіюмах, універсітэце, гэтай моваю карысталася найбольш адукаваная частка насельніцтва, гэтую мову прызнавала царская адміністрацыя на акупаваных землях не толькі Кароны Польскае, але і Вялікага Княства Літоўскага.

Увогуле дзіўна, што народная мова беларусаў амаль засталася па-за ўвагаю віленскіх рамантыкаў. Філаматы не здолелі шырока ўвесці яе ў літаратурны ўжытак, хоць прыклад новае заходнееўрапейскае літаратуры, здавалася б, павінен быў падштурхоўваць да гэтага. Зрэшты, разгром царызмам віленскіх студэнцкіх таварыстваў перапыніў развіццё беларускага рамантызму, а г. зн., што перапыніўся працэс засваення культурнае архаікі свайго народа. Захапленне народнаю песняю, легендаю, паданнем урэшце мусіла перарасці ў захапленне беларускаю моваю, у імкненне надаць гэтай мове літаратурны статус.

Аднак класічная падрыхтоўка беларускіх літаратараў стрымлівала рамантычную фантастыку, якую стымулявала заходнееўрапейская мода. Яшчэ не дасягнуўшы свайго апагею, беларускі класіцызм пачатку XIX ст. спакваля перарастаў у рамантызм². Бо ж ці можна называць класічна спелымі творы

¹ Філаматы і філарэты: Зборнік. Мн., 1998. С. 306.

² Відавочна, мы павінны звярнуць увагу на характар беларускага рамантызму. Таго рамантызму, які У. Караткевіч называў “паршывым”. Рамантызму, які, не звярнуўшыся да народнае мовы, у нечым ішоў шляхам беларускага Рэнесансу XVI ст.

дваццацігадовых паэтаў-філаматаў? Колькі б спатрэбілася часу, каб іхнім хлапечым практыкаваннем можна было “ўдасканаліцца” ў спелыя класічныя формы? Неўсталяваны іхні класіцызм без усялякіх цяжкасцяў набываў новыя рысы, пры тым, у большыні тагачасных маладых паэтаў. Старэйшыя (Ян Ходзька) у лепшым выпадку з насцярожанасцю ставіліся да “шалёных” замежных вятроў. Маладым было дастаткова складана вызначыцца: ці то не канфліктаваць з мясцовымі аўтарытэтамі, ці апантана кінуцца следам за модаю, за імпэтам юначых сэрцаў. Зрэшты, каб вызначыцца, патрэбен быў час. Кінуўшы ўсе сілы на дапамогу А. Міцкевічу, спрыяючы яму матэрыялізаваць у паэзіі ягонае нешчаслівае каханне, паэты-філаматы ў сваёй творчасці не адважыліся на такія крокі ў бок рамантызму. Беларускі рамантызм мог насіць толькі нацыянальна-вызвольны характар. Пакараныя адно толькі за спробу аб’яднацца, паэты-філаматы не адважыліся ў творчасці па-рамантычнаму захоплены і самааддана гаварыць пра тое, што магло прынесці яшчэ большыя няшчасці. Царскія рэпрэсіі на пэўны час прыпынілі станаўленне беларускага рамантызму. Узгаданы да рэпрэсій геній стаўся адзіным выключэннем. Рамантычны бунт А. Міцкевіча нішто не магло стлуміць. Вырваўшыся наперад, ён атрымаў на вечнае карыстанне лідэрства, а спадарожнікі адно што падавочвалі яго, адно што ступалі ў ягоныя сляды і нават не імкнуліся паспрабаваць паспаборнічаць з ім. У засені вялікага Адама яны пачуваліся, як у раі.

Романтызм – гэта заўсёды спалучэнне рэальнасці з фантастыкай. У рамантызме розных народаў гэтае спалучэнне мела адрозную прапорцыю. У нямецкай – мінімум рэальнасці пры максіуме фантастыкі. У нас – наадварот. І менавіта А. Міцкевіч адлюстравваў беларускі шлях палучэння рэальнага і фантастычнага. Фантастыка беларусаў дала яму ўзор, як у літаратуры адэкватна спалучыць класічнае сонца з рамантычным паўзмрокам.

А. Міцкевіч быў майстрам тварыць у народным духу. А з тае прычыны, што рамантычная мода абавязвала карыстаць з пэўнае фальклорнае крыніцы, ён часта ішоў на фальсіфікацыю. Ягоныя прыпісы да баладаў “З народнае паэзіі” зусім не азначаюць сапраўднае залежнасці ад вучнае народнае творчасці. Не капіруючы, як Я. Чачот, Т. Зан ды інш., народных твораў, А. Міцкевіч тым не менш заставаўся ў сваёй паэзіі бліжэй да народных узораў. Якраз гэтага не прымалі варшаўскія крытыкі, польскія крытыкі. Паэт быў для іх чужынцам, ліцьвінскім мядзведзем, дзікуном з пінскіх балотаў, для іх ён не быў палякам. Не прымалі А. Міцкевіча палякі, а не проста “варшаўскія класікі”. Бо ж класіцысты былі і ў Вільні. Ян Снядэцкі, гарача выступіўшы ў 1818 годзе супраць рамантызму яшчэ да яго з’яўлення, не стаў уцякаць ад міцкевічавае паэзіі “як ад пошасці”. Гэтаксама і паэт жала свайго сарказму накіроўвае не ўвогуле супраць класіцызму, а менавіта супраць “варшаўскіх крытыкаў і рэцэнзентаў”. Параўноўваючы іх з месчачковымі палітыкамі, А. Міцкевіч тым самым адмаўляў Варшаву ў яе прэтэнзіях на ролю літаратурнае сталіцы Рэчы Паспалітае і абараняў сябе, сваю Літву, сваю мову, правінцыйную з польскага

пункту гледжання, але зусім нармальную, узаконеную моўнаю практыкаю землякоў.

Адносіны А. Міцкевіча да суседняга народа, верагодна, магла праілюстраваць драма “Барбара Радзівіл”. Паэт з гледзішча свайго ліцьвінскага патрыятызму, бясспрэчна, мог узняцца да асуджэння “польскае змовы” супраць Барбары, супраць Літвы. Ён мусіў ісці такім шляхам. Ды ці магла ўвасобіцца ў слова дадзеная канцэпцыя? Ці мог захавацца на эміграцыі хоць радок з такога твора?

Не польская, а мясцовая, беларуска-ліцьвінская гісторыя займае асноўнае месца ў творчасці А. Міцкевіча. Роздум пра будучае краю нязменна прыводзіў паэта ў мінулае. Бо менавіта там, у мінулым, паэт знаходзіў пацвярджэнне і абгрунтаванне ідэі станаўлення і развіцця свае нацыі, свайго народу.

А. Міцкевіч схільны быў лічыць ліцьвінаў славянскім племенем. Аднак, спасылаючыся пры гэтым на М. Стрыйкоўскага, паэт усё ж прымаў на веру сцверджанні сваіх настаўнікаў І. Даніловіча, І. Анацэвіча, Ё. Лявелея, якія гаварылі пра ліцьвінаў як пра балцкае племя, што апанавала аграмадны славянскі (русінскі) край.

Пытанне гэтае не высветлена і да сённяшняга дня з-за пазіцыі расійскіх гісторыкаў і палітыкаў XVIII–XIX стст., а таксама савецкіх вучоных. Бо ж, прызнаўшы ліцьвінаў за славянаў, парушалася імперская канцэпцыя; гэта прэрэчыла б больш прастай і надзейнай схеме: некалі балты захапілі славянскія землі і таму ў імя справядлівасці неабходна было, як і уніятаў, “отторженные возвратихь”. Дадзеная канцэпцыя падалася царскім ідэолагам больш адпаведнаю, чым тая, што славяне-ліцьвіны стварылі колісь незалежна ад Масквы сваю дзяржаву. Як ні дзіўна, расійцы выкарысталі тую надуманую ліцьвінамі ў XV–XVI стст. ідэю пра сваё неславянскае (рымскае) паходжанне. Тады Літва абаранялася ёю ад ідэалагічных нападаў Масквы; цяпер Расія ўзяла яе на ўзбраенне, каб абгрунтаваць сваю захопніцкую палітыку.

Гістарычная канцэпцыя А. Міцкевіча дастаткова невыразная. Справа ўскладняецца тым, што погляды паэта мяняліся. Шматмоўны кангламерат Вялікага Княства Літоўскага здольны быў заблытаць каго хочаш. Разбежнасць поглядаў летапісцаў і гісторыкаў, тэндэнцыйнасць пісьмовых помнікаў не спрыяла аб’ектыўнаму асвятленню навукаю гісторыі Літвы.

Бясспрэчна тое, што сваёй творчасцю А. Міцкевіч спрабаваў пэўным чынам актуалізаваць гісторыю Літвы. Гэтае пытанне закранаецца ім ужо ў першым томіку “Паэзіі” (балада “Свіцязь”). Як страх смерці падштурхоўвае чалавека да творчасці (каб у сваіх творах застацца бессмяротным), так страх за лёс краю прымушае паэта-вяшчуна матэрыялізаваць у паэзіі ліцьвінскую нацыянальную ідэю. Хоць з-за імкнення ашукаць цэнзуру А. Міцкевіч пазначыць у прадмове да “Конрада Валенрода”, што “Літва ўжо ўся ў мінулым”, але само згадванне мінулага – гэта праекцыя будучага. Зачын жа “Пана Тадэ-

вуша” (“Litwo! Ojczyzna moja!”) – ужо не мінулы час, а *tempus praesens*.

Другі томік “Паэзіі” (1823) – гэта спроба акцэнтаваць увагу на глыбінных праблемах: па-першае, з пункту гледжання асобы, – на праблемах прыватных, інтымных; па-другое, з пункту гледжання краю, народа, – на праблемах, якія вызначаюць экзістэнцыю Літвы. Дзве праблемы настолькі моцна “перапляліся” ў мастацкай тканіне “Гражыны” і “Дзядоў”, што, відавочна, з цяжкасцю паддаюцца вычлененню. Як, зрэшты, цяжка вызначыць, што пераважае ў свядомасці паэта: прыватнае, інтымнае, боль з-за страты кахання ці грамадскае, нацыянальна-патрыятычнае. Усё гэта “падказвае” глянуць на другі томік як на адно мастацкае палатно, на якім знітаваныя ў непадзельную вечную матэрыю лёс паэта-ліцьвіна і лёс Літвы. У трагічнасці свайго кахання паэт убачыў містычную сувязь з трагічнасцю лёсу свае Літвы. Перадусім, гэтае не толькі вынікае з кнігі А. Міцкевіча, але яго ўкладваў у падтэкст верша сам паэт. “Гражына” і “Дзяды” – гэта дзве часткі аднаго твора, назва якому не толькі “Паэзія”, але і “Літва й ліцьвін”.

Асобныя польскія вучоныя ў апошні час прапануюць перагледзець тыя стэрэатыпы, якія склаліся на працягу стагоддзяў. Надзвычай важна, што з’явіўся новы погляд на гісторыю Рэчы Паспалітае. Калі раней польская гісторыяграфія трактавала гэтую імперыю проста як Польшчу, імкнулася “прыпісаць” яе толькі сабе, то цяпер гучаць галасы пра неабходнасць “падзяліцца” тою Рэччу Паспалітаю. “Мы павінны ўсвядоміць, што яна была ў сваёй аснове дзяржаваю ў роўных правах палякаў, літоўцаў, беларусаў, украінцаў. (...) Гледзячы на гэта з эўрапейскае пэрспэктывы, можна сцвярдзіць, што даўняя Рэч Паспалітая была ўнікальным злучэннем шматлікіх складнікаў, спалучэннем культураў. У ёй перамяшаліся заходняя цывілізацыя і традыцыі Русі, а таксама элементы культуры балтаў. І толькі ўсё гэта разам утварае Рэч Паспалітую”¹. Урэшце і сярод палякаў знайшліся вучоныя, якія могуць аб’ектыўна казаць пра гістарычнае мінулае, якія бачаць у Рэчы Паспалітай шматнацыянальную дзяржаву, спадчына якое не з’яўляецца ўласнасцю адно палякаў. “А. Міцкевіч свае словы “Litwo! Ojczyzna moja!” пісаў як грамадзянін Рэчы Паспалітае. Паляк – гэта была катэгорыя палітычная”².

Дзякуй Богу, што А. Міцкевіч пачаў “Пана Тадэвуша” з слоў “Litwo! Ojczyzna moja!” Дзякуй Богу, што паэт не прыслухаўся да парадаў Ю. Нямцэвіча замяніць у гэтым выразе “Літву” на “Польшчу”. Гэты выраз, гэтае прызнанне А. Міцкевіча мае значэнне сімвалу. Гэта адна з асноўных знакавых фігураў паэта. Вядома, можна дзесяцігоддзямі не заўважаць гэта (рабіць выгляд, што не заўважаеш), але калі рабіць гэта сто гадоў таму было

¹ Клачкоўскі Е. *Пра Люблінскую унію і унію Эўрапейскую* // *Спадчына*. 2000. № 1. С. 65–66.

² Тамсама.

проста і лёгка, дык сёння шмат хто з польскіх вучоных сур'ёзна “спатыкаецца”, не можа адолець вяршыні міцкевічавага мыслення.

Юбілей паэта (1998) прынёс і якасна новае прачытанне Міцкевіча. Нягледзячы на тое, што пераважала імкненне заглыбіцца ў аналіз дробных, часам неістотных (але не даследаваных дасюль!) праблемаў міцкевічавае паэтыкі, аднак заўважаецца тэндэнцыя да сінтэтычнага разгляду творчасці паэта як мастацка-культурнага феномену. Таго разгляду, у якім няма месца замоўчванням і рэтушаванням. Відавочна, што сённяшняе грамадска-палітычнае жыццё, сённяшняя карта Еўропы падштурхоўвае да тых высноў, якія былі немажлівыя не толькі сто, але і дваццаць гадоў таму. Паказальна, што новае прачытанне Міцкевіча зроблена вучонымі, узгадаванымі “памежжам”, вучонымі “адроджанае” Сярэдняе Еўропы. Паказальна, што сярднееўрапейскасць А. Міцкевіча можна было заўважыць толькі з адлегласці: менавіта польскамоўная парыжская “Культура” голасам К. Чыжэўскага смела прапанавала палякам “падзяліцца” Міцкевічам з беларусамі і летувісамі: “Вымаўляем па-польску, на мове арыгінала словы “Litwo! Ojczyzna moja!” і стараемся спасцігнуць іх сэнс, які не ўкладваецца ў нашае разуменне значэння паасобных словаў. Відаць, іншую, чым цяпер, карту павінны мы разгледзець, каб расчытаць сэнс міцкевічавае прасторы. (...) Канешне, можна пайсці ўслед за гэтай новай геаграфіяй і весці бясконцыя дыскусіі на тэму: “Чый ён – гэты Міцкевіч?” Аднак, кіруючыся духам міцкевічавае геаграфіі, можна было б паспрабаваць сказаць па-польску, па-летувіску і па-беларуску: Міцкевіч – “наш” на Беларусі, у Літве і ў Польшчы, а мы з ім. Смела сказана? А, можа, зацяжкі для нас такі Міцкевіч?”¹.

Відавочна, што на сённяшні дзень такі Міцкевіч зацяжкі для палякаў. І невядома, колькі яшчэ часу патрэбна ім, каб аб'ектыўна-гістарычнае ўспрыняцце Міцкевіча сталася нармальнаю з'яваю. Толькі адолеўшы асноўную перашкоду, якую мы сфармулюем, як польскія прэтэнзіі на ўсю рэчыспалітаўскую спадчыну², змяняцца вызначальныя культурна-гістарычныя крытэрыі ў свядомасці палякаў. А гэта дасць мажлівасць зразумець і прыняць ідэі, выказаныя сёння К. Чыжэўскім, як аб'ектыўныя, як ідэі, што адлюстроўваюць першапачатковы стан рэчаў. “Дапамагчы” палякам можа заяўленае, нашае, беларускае права на частку спадчыны Рэчы Паспалітае, а таксама прызнанне таго, што тэрмін “паляк”, “Польшча” ў дачыненні да XVI–XIX стст. не заўсёды адэкватныя сённяшняму напаўненню гэтых тэрмінаў. Як вынік усяго гэтага – нармальнае ўспрыняцце таго, што на Бела-

¹ Czyżewski K. *Za trudny dla nas ten Mickiewicz?* // *Kultura. Paryż. 1998. № 11/614.*

² Гэтыя прэтэнзіі сфармаваліся ў той час, калі беларусы не мелі мажлівасці прэтэндаваць на нешта. Польскія прэтэнзіі нарадзіліся ў барацьбе з расійскімі прэтэнзіямі на спадчыну Рэчы Паспалітае. Расійскія ідэолагі, цалкам апанаваўшы рускую спадчыну, скіравалі свае погляды на няпольскія элементы ў спадчыне Рэчы Паспалітай, каб прыўлашчыць іх сабе.

русі – Адам Міцкевіч не польскі, а беларускі паэт.

Калі ж у беларусаў сфармуецца такі погляд? Калі беларусы зразумеюць, што называючы А. Міцкевіча палякам, яны тым самым прызнаюць палякамі і сябе; калі А. Міцкевіч – польскі паэт, дык і той край, які ён любіў, які апяваў, дзеля якога, уласна, і пісаў, – з’яўляецца Польшчаю: з Наваградкам і Нёманам, Туганавічамі і Свіцяззю. Міцкевічавая геаграфія найкрасамоўней кажа пра памылковасць тых стэрэатыпаў, якія склаліся ў сённяшніх беларусаў пад уплывам тэндэнцыйных ідэалагічных канцэптаў суседніх народаў.

Межы аднойчы падзеленага ў духоўнай сферы могуць і павінны пераглядацца. Бо народ, урэшце здолеўшы вызваліцца з жорнаў гісторыі і атрымаўшы надзею выжыць, г. зн., не сцерціся – у лепшым выпадку ў касмапалітычны – пыл абавязаны шукаць і знайсці належную яму спадчыну. Вяртанне спадчыны – абавязковая ўмова экзістэнцыі народу. Працэс вяртання доўгі, пакутлівы, балючы¹. І задача цывілізаваных суседзяў – дапамагчы. Наколькі паспяхова будзе ісці гэты працэс вяртання, залежыць у першую чаргу ад саміх беларусаў, ад таго, у якой ступені засыпанія колісь у жорны гісторыі зярняткі перамалоліся. Калі атрымалася суцэльная мука, дык з яе атрымаецца адно падатлівае цеста, з якога рукі кухара зробіць патрэбныя *калачи* альбо *pięszwo*. Калі ж засталіся цэлыя зярняткі (хоць нейкі працэнт), дык ёсць надзея, што яны прарастуць і закалосіцца непадобная на іншыя беларуская ніва.

¹ Вяртанне закранае інтарэсы суседзяў. Вяртанне, да якога мы не падрыхтаваныя самі. На нашу думку, існуюць тры ўмовы “вяртання” А. Міцкевіча на Беларусь. Па-першае, эканамічная, г. зн., калі мы зможам выдаваць творы паэта без фінансавай дапамогі палякаў. Па-другое, палітычная, калі дзяржаўная ідэалогія не будзе адпрэчваць спадчыну паэта як польскую. Па-трэцяе, літаратуразнаўчая, калі будзе ў нас Інстытут міцкевічазнаўства. А да таго часу, нам будуць казаць, што А. Міцкевіч на столькі ж беларускі паэт, на колькі А. Пушкін абесінскі, Пастэрнак і Бродскі – габрайскія.

ГІСТАРЫЧНЫ КАМЕНТАР ДА «ГРАЖЫНЫ»¹

С. 107. Р. 7.

1. З гары высокай замак Навагрудка.
Zamek na barkach nowogródzkiej góry.

Наваградак – старажытнае места ў Літве, якім колісь валодалі яцьвягі, пазней – русіны; разбуранае татарамі ў часе нашэсця Батыя. Пасля іх выгнання месцам завалодаў ліцьвінскі князь Эрдзівіл Мантвілавіч. Пра гэта ў Стрыйкоўскага: «А калі яны (ліцьвіны) пераправіліся праз Нёман, убачылі яны ў чатырох мілях ад яго гару, прыгожую і высокую, на якой раней быў стольны замак рускага князя, што называўся Наваградкам, і які разбурыў Батый; Эрдзівіл заснаваў тут сваю сталіцу і адбудаваў замак, ды, асеўшы тут і завалодаўшы без праліцця крыві значнаю часткаю рускае зямлі, бо не было каму яе бараніць, пачаў называцца вялікім князем Наваградскім» (Kronika Stryjk.[owskiego]. Kar.[ta] 265. Wyd. królewiesc.[kie]). Руіны замка можна пабачыць і сёння.

С. 108. Р. 3.

2. Дык гэта ж цюцька з псярні злой крыжацкай!
To jakiś urwisz od psiarni Krzyżaków.

Ордэн крыжакоў, які называлі таксама Ордэнам Шпітальных рыцараў, марыянітаў, тэўтонаў, быў заснаваны ў Палесціне ў 1190 г., пазней, блізу 1230 г. пакліканы мазавецкім князем Конрадам дзеля абароны Мазовіі ад прусаў і ліцьвінаў, потым стаўся самым страшным ворагам не толькі паганцаў, але і суседніх хрысціянскіх народаў. Тагачасныя летапісцы адзінагалосна абвінавачваюць Ордэн крыжакоў у сквапнасці, жорсткасці, пыхлівасці і недастатковай руплівасці ў распаўсюджванні хрысціянскае веры. Біскупы скардзіліся папе, што крыжакі перашкаджаюць ім хрысціць паганцаў, захопліваюць касцельную маёмасць і прыгнятаюць святароў. Мы маглі б прывесці шматлікія довады такіх дзеянняў, што згадваюцца ў скаргах, звернутых да папы і імператара; але калі скаргам зацікаўленага боку хтосьці не захоча паверыць, дык мы пададзім словы бесстаронняга летапісца Яна з Вінтэртур (Johannes Witoduranus). Гэты гісторык, вядомы сваёй добрасумленнасцю, не маючы аніякае нянавісці да крыжакоў, а як немец і святар, перадусім, не з'яўляўся абаронцам паганцаў, шчыра пісаў барбарскаю латынню пра крыжакоў: «Nec temporibus (a. 1343) Crucigeri dominantes longe lateque in provincia prussena, regni regis Litaoniae magnam partem per bellum, quod sibi (regi)

¹ Укладальнікі зборніка Адама Міцкевіча “Вершы і паэмы” (Мн., 2000) чамусьці палічылі непатрэбным змяшчаць аўтарскія “Гістарычны каментар” да паэмы “Гражына” і “Прадмову і тлумачэнні да “Конрада Валенрода”. На наш погляд, дадзеныя тэксты надзвычай важныя дзеля разумення ідэйна-мастацкай сутнасці твораў, і таму мы друкуем іх тут, пазначаючы старонку (С.) і радок (Р.) дадзенага выдання.

intulerunt, auferentes in provinciam redegerunt; quam ut rehaberet (rex), ipsam fidem catholicam recipere firmiter pollicebat (sic); quod cum facere recusarent, rex litaonice aiebat: “In hoc luculenter comprehendo, quod non meam fidem, sed pecuniam appetunt, et ideo in paganismo perseverabo”. De his Crucigeris verbum lamentabile et fidei orthodoxae penitus inimicum, quod absit, enarratur, quod omnes paganos, quos per bella sibi tributarios efficiunt, malunt in suo paganismo remanere, sub eorum tributo, quam a tributo exemptos, ut devote flagitabant vel adhuc hodierna die flagitant, fieri fidei catholicae professores. Famatur etiam ipsos (Crucigerros) non solum terras principum infidelium, sed etiam fidelium invadere»¹ (Corpus Historicorum medii aeri, edito J. Georg. Eccard, Lipsiae [1723, v.I] p. 1874).

Гэта ж самае каза пра крыжакоў, дэталёва апісваючы іхнія жорсткія і падспудныя дзеянні супраць прусаў і ліцьвінаў, нямецкі пісьменнік Аўгуст Кацэбу; хоць ён быў непрыязны да ліцьвінаў і палякаў, але ягоны твор вельмі важны для гісторыі Літвы: «Preussens aeltere Geschichte von August v. Kotzebue, 1808. Riga, 4 Bde». Глядзі другі том, аркуш 115: «Schilderung der Ordensbrüder in diesem Zeitraum» (1321 г.) і аркуш 108. Другі том, аркуш 60: «Schilderung von Preussen nach geednigtem Kriege» (1240 г.). Трэці том, аркуш 275: «Schilderung der Gräuel im Orden während dieses letzten Zeitraums» (1436 г.). нельга бяз дрыжкаў чытаць апісанні тых зверстваў, якія крыжакі практыкавалі над нешчаслівым народам; мы пададзім толькі адзін прыклад. Яшчэ напрыканцы чатырнаццатага стагоддзя, калі Прусія была цалкам захоплена і ўціхамірана, вялікі магістар ордэну крыжакоў Конрад фон Валенрод, загневаўшыся на кумерладскага біскупа, загадаў адсекчы правыя рукі ўсім сялянам ягонае дыяцэзіі. Пра гэта сведчаць таксама і Леа, і Трэтэр, і Лукаш Давід.

Такімі былі крыжакі – Ордэн, які складаўся ці не з адных немцаў, што давала славянам і ліцьвінам яшчэ адну падставу ненавідзець немцаў. Спрадвеку немцаў з пагардаю называлі сабакамі. Бандке таксама лічыў, што «Псовае поле», слаўнае перамогаю Балеслава III, названае так з тае прычыны, што там шмат загінула немцаў (псоў).

С. 108. Р. 6.

3. Уміг скупаўся б у балоце плюха.

¹ «Блізу гэтага часу (1343 г.), як я сам чуў ад надзейных людзей, крыжакі, пануючы ў Прусах, аб’явілі вайну ліцьвінскаму каралю і гвалтам захапілі частку ягоных уладанняў. Жадаючы атрымаць назад свае землі, кароль абяцаў прыняць каталіцкую веру; калі ж крыжакі не звярнулі аніякае ўвагі на ягонае абяцанне, кароль сказаў па-ліцьвінску: “Бачу, што вас цікавіць не вера, а грошы, дык я застануся паганцам”. Пра гэтых крыжакоў сцвярджаюць (рэч вартая жалю балесная і для веры каталіцкае – бадай, каб не спраўдзілася! – вельмі шкодная), што яны лічаць за лепшае, каб паганцы заставаліся пры сваім балванахвальстве, але, прыгнечаныя, плацілі даніну, чым, вызваленыя ад даніны, прынялі хрысціянства, пра што яны самі пабожна прасілі і просяць. Маюцца таксама звесткі, што яны, крыжакі, здзейсняюць свае набегі не толькі на землі князёў паганскіх, але і хрысціянскіх».

Zaraz by w bagnie skąpał się ten płuża.

Нічога дзіўнага, што прусы ды іхнія браты ліцьвіны спрадвеку не-навідзелі немцаў; гэта стала ці не рысаю іхняга характару. У часе паганства, а таксама і прыняўшы хрысціянства, калі хавалі ліцьвіна альбо пруса, плачкі спявалі над ім: «Ідзі, нябожа, з гэтага журботнага свету ў лепшы, дзе не драпежныя немцы будуць панаваць над табою, а ты над імі». Пра гэта сведчыць Бельскі і Стрыйкоўскі. Дасюль у глыбіні Літвы пад прускім панаваннем назваць селяніна немцам – значыць наймацней яго абразіць.

С. 108. Р. 10.

4. У людской гаворцы, мабыць, разбіраўся.

A Chociaż Niemiec, głos ludzki rozumiał.

Не толькі пра характар, але і пра розум немцаў прусы і ліцьвіны думаюць кепскае; у іх ёсць прымаўка: «дурны, як немец». Глядзі: Кацэбу, том I, арк. 72: «Und weil die Deutschen selten der fremdem Sprachen Feinheiten mächtig wurden, so sagten die Preussen auch wohl von einem einfältigen Menschen: er ist so dumm wie ein Deutscher»¹. Гл. таксама Ліндэ на слова «немец» і Рэйза² «Das Jahr in vier Gesängen, aus dem Lithauischen des Christian Donaleitis ins Deutsche übertragen»³.

С. 109. Р. 27.

5. Што Вітаўт, пан наш моцны і ласкавы.

Że Witold, pan nasz możny i łaskawy.

Вітаўт, сын Кейстута, – адзін з самых вялікіх дзеячоў, якіх нарадзіла Літва. Пра яго справы, вайсковыя і палітычныя, апрача айчынных летапісцаў, можна прачытаць у згаданай вышэй «Гісторыі» Кацэбу, перадусім – у томе III, арк. 232, і асабліва ў жыццяпісе Свідрыгайлы: «Switrigail, ein Beitrag zu den Geschichten von Litthauen, Russland, Polen und Preussen, von August von Kotzebue. Leipzig 1820.

С. 110. Р. 8–9.

6. А як з-за Шчорсаў выплыве світанне

І блісне над магілаю Мяндога.

A skoro słońce z szczorsowskiej granicy

Pierwszym promieniem grób Mendoga draśnie.

Шчорсы – уладанне старажытнага ліцьвінскага роду Храптовічаў, размешчаны на ўсход ад Наваградка. Мендог, Міндагас альбо Міндоўг, Міндак,

¹ «З-за таго, што немцы кепска засвойваюць чужыя мовы, прусы казалі пра няздольнага чалавека: «ён дурны, як немец».

² Нядаўна памерлы крулявецкі прафесар Рэйза сярод іншых помнікаў літоўскай літаратуры надрукаваў паэму літоўца Данелайціса пра чатыры пары года, напісаную гекзаметрам, з паралельным перакладам на нямецкую мову і навуковым каментаром. Прыгаданая паэма, адносна зместу і формы годная ўхвалы, і яшчэ з тае прычыны павінна мець для нас асаблівую цікавасць, што з 'яўляецца дакладным палюнкам звычайна літоўскага людз. Слава памяці шаноўнага мужа, які, хоць і чужаземец, прысарамаціў нас, што мала дбаюць пра гісторыю свае Айчыны. (Прыпіс А. Міцкевіча).

³ «Год у чатырох песнях Хрысціяна Данелайціса, пераклад з літоўскае на нямецкую».

Мэндульф Рынгольтавіч, – вялікі князь ліцьвінскі, першы, хто вызваліў Літву ад іншаземнага гнёту, умацаваў яе і стаў пагражаць суседзям; ён быў прыняў хрысціянства і з дазволу папы каранаваўся ў 1252 годзе ў Наваградку ліцьвінскім каралём. Пад Наваградкам ёсць гара, якую дасюль называюць Мендоўгаваю і якая мае быць магілаю гэтага героя.

С. 112. Р. 9.

7. Сачыць, каб мяса ўсім хапіла й мёду.
A na zwierzyńie nie brakło i miodzie.

Гэта асноўны пачастунак у старажытных ліцьвінаў.

С. 113. Р. 9.

8. Ды ў нас з магістрам Ордэну тэўтонаў.
Ale ja z mistrzem pruskiego Zakonu.

На чале нямецкага Ордэну, ці Ордэну крыжакоў, быў вялікі магістар, якога выбірала капітула; пасля яго ішоў вялікі комтур, трэтзлер, ці скарбнік Ордэна, маршалак, ці гетман, і комтуры, ці камандоры асобных канвентаў у местах ды замках.

С. 113. Р. 15.

9. І перш чым згаснуць зоры Задзяка.
Wprzód więc nim zajądą siedmiorakie gwiazdy.

Ліцьвіны мелі свой спосаб абазначэння пораў году, месяцаў і гадзінаў. Гл.: Кацэбу, том III, арк. 52–68: «*Schilderung der alten Preussen*». Сузор'е, якое згадваецца тут, у іхняй мове называецца *Retis*.

С. 113. Р. 17–18.

10. Прымкнуць да нас тры тысячы ваякаў
На конях і пяхоты двойчы болей.
Niemców pancерnej trzy tysiący jazdy
I pieszych knechtów we dwójnasób tyle.

Войска крыжакоў складалася перш-наперш з саміх братоў Ордэна, зброяношаў і людзей, што належалі Ордэну, рэйтараў, ці то вершнікаў, добраахвотнікаў альбо рэкрутаў, а таксама з пяхоты, якая служыла за плату і называлася ландскнехтамі, фускнехтамі ці кнехтамі.

С. 113. Р. 20–21.

11. Я выбраў крыжакоў, прыдатных к бою –
Вялікіх, дужых.
Od wszystkich naszych ogromniejsze ciałem.

Амаль пры кожным апісанні бітвы летапісцы дадаюць, што немцы былі большага росту і сілы, чым ліцьвіны; удары іх дзідаў немажліва было вытрымаць. Кейстут, Нарымунт, хоць і моцныя рыцары, у паядынках з крыжакамі няраз былі выбітымі з сядла.

С. 114. Р. 6.

12. Вось ён на немцах вышчарбіў сякеры.
Wczora wyszczerbił na Niemcach topory.

Сякеры і мачугі (паліцы) – самая грозная зброя старажытных ліцьвінаў.

С. 114. Р. 22–23.

13. Аднак калі ліцьвін к сабе ў парогі,
Як госця добрага, прымае вужа.
A przecież jeśli do domowych progów

Waż zaproszony gościem od człowieka.

Ліцьвіны шанавалі вужоў, якіх прыручалі, трымалі ў хатах і кармілі; больш падрабязна пра гэта Янэс Лацінус Палонус у «De diis samogitium»: «Nutriunt etiam, quasi deos penates, nigri coloris, obesos et quadrupedes serpentes quosdam, givoitos vocatos»¹ (Resp. Polon. et Lithu., ed. Elzeviriorum, p. 309).

Яшчэ Стрыйкоўскі бачыў у свой час перажыткі гэтага старажытнага шанавання вужоў у латышоў, а Гвагнін – у вёсцы Лаварышкі (Lavariski), што за чатыры мілі ад Вільні.

С. 115. Р. 22

14. Мы знаём Вітаўтавы дагаворы.

Znane mi dobrze Witolda umowy.

Уся прамова Літавора – дакладнае адлюстраванне таго, што ў той час думалі пра Вітаўта дробныя ліцьвінскія князі.

С. 115. Р. 35.

15. Варагаў багны!

bagna Warega.

Землі блізу Варажскага, альбо Нармандскага, мора, сёння Балтыйскага. Спрадвеку палітыка вялікіх князёў ліцьвінскіх была накіравана на тое, каб садзіць сваякоў у якасці васалаў на землях, здабытых ад непрыяцеля. Мантвіл, Міндоўг, Гедымін далі гэтаму прыклад.

С. 116. Р. 16.

16. Ад фінскіх водаў да Хазараў мора.

Od Fińskich zatok po Chazarów morze.

Фінскія затокі – берагі Фінляндыі. Хазарскае мора – сёння Чорнае мора.

С. 116. Р. 22.

17. Ні з віленскім, ні з трокскім на азёрах.

Co jest na Wilnie lub Trockim jeziorze.

Трокі з двума замкамі, адзін з якіх быў пабудаваны на выспе пасярод возера, былі сталіцаю Кейстута, а пасля па спадчыне засталіся Вітаўту.

С. 116. Р. 23.

18. Прыгожая даліна ёсць пад Коўнам.

Wodziałem piękną dolinę przy Kownie.

За некалькі вёрстаў ад Коўна цягнецца сярод гор аздобленая кветкамі даліна, праз якую бяжыць ручай. Гэта адна з самых прыгожых мясцінаў у Літве.

С. 117. Р. 22–23.

19. Яго імя, нібы імя Міндовы,

Сягоння славяць нашы вайдэлоты.

Jego, jakoby drugiego Mindowę

Na ucztach wielbią wajdeloci nasi.

Пра Міндоўга глядзі прыпіс пад нумарам 6. Вайдэлотамі, сіганотамі, лінгустонамі называліся капланы, абавязкам якіх было на ўсялякіх урачыстасцях, а, перадусім, у часе восенскіх святаў «казла», апавядаць ці спяваць

¹ «Кормяць яны яшчэ, нібы гэта хатнія богі, нейкіх тлустых і чатырохногіх вужоў чорнага колеру, называных гівайтасамі».

людз прэ падзвігі продкаў. Допадам таго, што старажытныя ліцьвіны і прусы любілі паэзію і самі стваралі яе, з'яўляюцца даўнія песні, якія захаваліся да сённяшняга дня сярод людз у аграмаднай колькасці, а таксама сведчанні летапісцаў. У Стрыйкоўскага чытаем, што на пахаванні князёў каплан апяваў іхнія падзвігі; што ў часы Мехаўты паўтаралі песню прэ князя Жыгімонта, забітага рускімі князямі. Але самая цікавая і важная дэталё на гэты конт маецца ў нямецкім творы «Versuch einer Geschichte der Hochmeister»¹. Аўтар гэтае каштоўнае кнігі, Беккер, цытуе старажытную хроніку Вінцэнта Майнцага, які быў прыдворным капеланам вялікага магістра Дусэнэра фон Арфберга і пісаў гісторыю свайго часу (з 1346 года). Сярод іншага, мы чытаем ў гэтай хроніцы прэ тое, як падчас вялікага банкету з прычыны абрання вялікім магістрам Вінрых фон Кніпродэ спяваў нямецкі менезінгер, ушанаваны воплескамі і залатым кубкам. Гэткае добрае прыняцце падахвоціла прысутнага тут пруса па прозвішчу Рыкселюс: ён папрасіў дазволу праспяваць на роднай ліцьвінскай мове і ўславіў у сваёй песні падзвігі першага караля ліцьвінаў Вайдэвута. Вялікі магістар і крыжакі, што не разумелі і не любілі ліцьвінскае мовы, высмеялі паэта і далі яму ў падарунак міску пустых арэхаў². Пагэтаму не павінны здавацца нам смешнымі сцверджанні Кацэбу і Богуша, што ліцьвінская літаратура была багатаю гераічнымі паэтычнымі творамі, хоць да нашых дзён захавалася мала што з тае паэзіі. Бо ў Прусіі крыжакі забаранілі пад пагрозай смерці ўсім урадоўцам і ўсім, хто меў дачыненні з дваром, ужываць ліцьвінскую мову; яны выгналі з краю, разам з цыганамі і жыдамі, вайдэлоў, ліцьвінскіх бардаў, якія адны толькі маглі ведаць і апяваць нацыянальную гісторыю. У Літве ж з прыняццем хрысціянства і распаўсюджваннем польскае мовы старажытнымі капеланамі і роднаю моваю сталі пагарджаць, адракацца ад іх; просты люд, ператвораны ў нявольнікаў і змушаны да рольніцтва, разлучыўшыся са зброяю, забыўся і прэ рыцарскія песні, паўтараючы адпаведныя свайму новаму стану трэны і ідыліі. Калі ж і захавалася штосьці з іх старажытнае гістарычнае і гераічнае паэзіі, дык спявалі толькі ў хаце альбо ў часе абрадаў, звязаных з даўнімі забабонамі, пры наяўнасці поўнай таямніцы. Шыман Грунаў ў XVI стагоддзі выпадкова трапіў у Прусію на свята «казла» і ледзь вымаліў сабе жыццё, прысягнуўшы сялянам, што нікому не выдасць таго, што ён пачуе і ўбачыць. Тады, пасля выканання ахвяры, стары вайдэлот пачаў спяваць прэ падзвігі даўніх герояў Літвы, далучаючы да песні мараль і малітвы. Грунаў, які добра ведаў ліцьвінскую мову, сцвярджае, што не чакаў пачуць нешта падобнае з вуснаў ліцьвіна, – гэтакая

¹ *Вопыт гісторыі вялікіх магістраў. Берлін, 1798.*

² *Кацэбу таксама падае гэтую гісторыю, але ён нібы сумняваецца ў існаванні рукапісу хронікі Вінцэнта. Аднак у Шчорсаўскай бібліятэцы сярод працаў гданьскіх студэнтаў маецца рукапіс нейкага Таішэ, пазначаны 1735 годам. у якой аўтар цытуе хроніку Вінцэнта, быццам бы надрукаваную ў Франкфурце, але даводзіць, што прыгаданы Вінцэнт быў родам не з Майнца, а з Гданьска. (Прыпіс А. Міцкевіча).*

была ў песні прыгажосць і выразнасць.

С. 117. Р. 35.

20. Каб з вотчын сына Ольгерда пазбыцца.
Naszedł i z tronu zmiotł Olgerdowica.

Вітаўт выгнаў з Вільні Скіргайлу і сам завалодаў вялікакняскім тронам.

С. 117. Р. 37.

21. Яго ганец, нібы пасол Крывейты.
By jego poseł, jak Krywejty goniec.

У старажытных ліцьвінаў кіраванне было тэакратычнае. Капланы мелі вялікі ўплыў. Старэйшы з іх зваўся Крывэ-крывейта, ці Кірвейта. Летапісцы, якія сцвярджалі, што літва паходзіць ад рымлянаў альбо грэкаў, бачылі ў тытуле каплана грэцкі выраз Κύριος Κυριότατος. Сядзіба гэтага галоўнага рэлігійнага кіраўніка знаходзілася непадалёку ад места Ромава ў Прусіі, дзе потым узнікла вёска Хайлігенбайль. Там пад святым дубам ён прымаў ахвяры і выдаваў свае загады, рассылаючы па краіне вайдэлатаў і сіганотаў, узброеных ляскаю, як паўнамоцным знакам вялікага каплана. Гл.: Guagnini Alexandri. Rerum Polonicarum tomі ІІІ, Francofurti 1584, v. ІІ, р. 107, і ў зборы Эльзевіраў, р. 321; Kotzebue, t. І, р. 81; Gromeri Martini. Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX, Coloniae Agrippinae, a. MDLXXXIX (libro ІІІ, р. 42).

С. 119. Р. 28.

22. Не раз на жмудскім скакуне гарачым.
Często, myśliwa, na żmudzkim rumaku.

Жмудскія коні, на якіх ліцьвінская конніца атрымала столькі перамог, не мусілі быць такімі слабымі, якімі бачым іх сёння. Варта ўспаміну з гэтае акалічнасці даўня ліцьвінская песня пра Кейстутавага каня (пераклад¹).

Найлепшыя коні ў татараў для бою,
У немцаў найлепшая зброя;
А конік звычайны, літоўскі ў Кейстута,
Шабля ў Літве яго скута;
Той конік мышасты, маленькага росту,
Шабля кавана папросту.
Чаму ж як мільгне край Кейстутавай буркі,
Немцы бялеюць і туркі?
У шаблі з Кейстутам як немец зазвоніць –
Зломіць булат на жалезе;
У Крым не ўцячэ хан ад жмудскай пагоні –
Ляжа, пасечаны, ў лесе.
Бо сіла для ўдару магутнай рукою
Перадаецца і ў зброю;
Бо ў сэрцы каня б'ецца мужна, сурова
Конніка сэрца палова.

С. 126. Р. 23.

23. Сядлайце хутка князю верхаваго.

¹ Відавочна, верш самога А. Міцкевіча.

...osiodłać hestera.

Адмысловая парода жмудскіх коней; глядзі працу Чацкага «Пра ліцьвінскія і польскія законы», т. I, с. 214.

С. 128. Р. 16.

24. «Ісус! Марыя!» – «Гоп! Ура! Бі з жарам!»
...naprzód, hop, hop, ура!

«Нор, нор, da stich und poss!» – крычалі немцы, атакуючы ворага.

С. 129. Р. 17–18.

25. Так Нёман, бацька наш ласкавы, дбалы,
Сустрэўшы румшыцкага велікана.
Tak ojciec Niemen...
Gdy Rumszyckiego napotka olbrzyma.

Непадалёку ад мястэчка Румшышкі знаходзіцца самая вялікая на Нёмане падводная скала, небяспечная для суднаў, празваная Веліканам.

С. 132. Р. 7–8.

26. Там, дзе меў хорам бог пярунаўладны
І бог, які вятрамі злосна свішча.
Kędy świątynie miał władzca pioruna
I bóg, co wichrem niepokodnym świszcze.

Пяркунас – бог грому ў Літве, і Похвіст – бог ветру і дажджу на Русі. Да сённяшняга дня ў Наваградку паказваюць мейсца, дзе было капішча гэтых багоў. Цяпер на гэтым мейсцы стаіць касцёл ксяндзоў-базыльянаў.

С. 132. Р. 14.

27. Крыжацкі комтур на кані магутным.
Niemiecki braniec na dzielnym rumaku.

Ваеннапалонных, перадусім немцаў, ліцьвіны палілі ў ахвяру багам. Дзеля гэтага абраду бралі правадыра альбо самага славутага паводле паходжання і мужнасці рыцара; калі ў палон трапляла некалькі рыцараў, дык лёсаваннем вызначалі, хто мусіць стаць нешчасліваю ахвяраю. Напрыклад, у сваім апісанні перамогі Літвы ў 1315 годзе над крыжакамі Стрыйкоўскі апавядае: «Калі Літва і Жмудзь за гэтую перамогу і багатую здабычу, захопленую ў разбітага і разгромленага ворага, прыносілі сваім багам ахвяры і звычайныя малітвы, яны аднаго знатнага крыжака Герарда Руддэ, войта ці старасту зямлі Самбінскае, самага знатнага з узятых у палон, з канём, на якім ваяваў, і з рыцарскім рыштункам, і са зброяю, спалілі жывым на вялікім вогнішчы і душу з дымам на неба адправілі, а цела з попелам у паветры рассеялі» (Stryjkw. Kron., k. 391, wyd. królewiec.).

Напрыканцы гэтага ж стагоддзя прусы, ужо ахрышчаныя, паднялі паўстанне і, забіўшы 4 000 немцаў, злавілі і спалілі мемельскага комтура. Гл.: Лукаш Давід, арк. 2156.

С. 133. Р. 7–8.

28. ...Байцы ўзнімаюць цела
На верх кастра, мёд, малако ўзліваюць.
...Rycerze na stosie
Składają ciało, mleko i miód leją.

Звычай спальвання целаў, распаўсюджаны ў старажытнасці сярод шмат якіх народаў, захаваўся ў Літве ажно да прыняцця хрысціянства. Летапісцы і ў гэтым бачылі доказы паходжання ліцьвінаў ад грэкаў альбо рымлянаў. Пахавальныя абрады часта апісвае Стрыйкоўскі, асбліва падрабязна пахаванне слаўнага Кейстута: «Цела яго (Кейстута) Скіргайла, брат Ягайлы, прывёз у Вільню з належнаю князю пашанаю. Склалі аграмадны стос з сухіх дроў на віленскіх могілках-папялішчы, падрыхтавалі ўсё да спалення цела згодна з паганскімі звычаямі. Апануўшы ў княскія шаты, з шабляю, здідаю і калчаном, паклалі князя на стос дроў, ля яго – надзейнага лёкая, живога, лепшага каня, таксама живога, са збруяй, пару ганчакоў, сокалаў і выжлаў, а таксама рысіныя і мядзвежыя кіпцюры ды паляўнічы рог; потым, учыніўшы багам малітвы ды ахвяры і апеўшы подзвігі, якія ён здзейсніў пры жыцці, запалілі вогнішча з смаловых дроў, і так усё цела згарэла; потым, сабраўшы попел і абгарэлыя косткі, пахавалі ў труне. Такою была смерць і пахаванне слаўнага князя Кейстута» (арк. 467).

С. 134. Р. 3.

29. Жанчыну целам, духам гераіню.

Niewiasta z wdzięków, a bohater z ducha.

Характар і дзеянні Гражыны могуць здацца залішне рамантычнымі і не адпаведнымі норавам таго часу, бо гісторыкі малююць становішча кабетаў у старажытнай Літве зусім не прывабнымі колерамі. Гэтымі нешчаслівымі ахвярамі гвалту і прыгнёту пагарджалі, яны былі амаль рабынямі. Але, з іншага боку, у гэтых жа гісторыкаў мы знаходзім зусім супрацьлеглыя сведчанні. Дык вось, паводле Шкутца (Kotzebue «Belege und Erläuterung», t. I, p. 291), на прускіх сцягах і на старажытных манетах можна было бачыць выяву жанчыны ў кароне, з чаго можна зрабіць выснову, што колісь жанчына панавала ў гэтым краі. Больш дакладныя паданні, што захаваліся да пазнейшага часу, пра двух слаўных, шанаваных, як багіняў, капланак Гэзана і Кадыні, вопратка і рэліквіі якіх доўга яшчэ перахоўваліся ў хрысціянскіх святынях. Я чуў ад абазнанага ў нацыянальнай гісторыі Анацэвіча, што ў рукапісе валынскага летапісца маецца згадка пра слаўны чын кабетаў аднаго ліцьвінскага места, якія, пасля таго як іхнія мужы пайшлі на вайну, самі абаранялі мury, а калі не стала моцы супрацьстаяць ворагу, вырашылі памерці, чым трапіць у палон. Падобнае згадвае і Кромер (Polonia sive etc., p. 206) пра замак Пулен. Гэтыя супярэчнасці можна зняць, калі ўлічым, што род ліцьвінскі складаўся з двух, што спрадвеку жылі побач, але заўсёды адрозных плямёнаў, гэта значыць з тутэйшых (аўтахонаў) і прыбышоў, мне здаецца, нарманаў; апошнія і захаваці, пэўна, прыроджаныя пачуцці павагі і прыхільнасці да прыгожага полу. І вось, паводле даўніх законаў ці ліцьвінскіх звычаяў кабеты гэтага чужога племя карысталіся асабліваю павагаю ў іхніх мужоў. Больш за тое, пагардлівыя адносіны да кабетаў і іх знявага мелі мейсца, здаецца, толькі ў самыя далёкія, дзікунскія часы. Пазней, а менавіта ў тое стагоддзе, да якога мы

адносім дзеянне нашае аповесці, рамантычны рыцарскі дух выяўляецца ўсё мацней і мацней. Вядома, як мужны і суровы ваяўнік Кейстут пяшчотна кахаў сваю Біруту, якую ён, не баючыся небяспекі, Украў, калі яе аддалі на службу багам, і ўчыніў яе княгіняю, нягледзячы на тое, што яна была простага роду. Вядома таксама, як жонка Вітаўта лоўка і смела вызваліла мужа з вязніцы і выратава яго ад смерці.

С. 134. Р. 6.

30. І хмара дыму ўраз іх заслانیла.

Ginie w płomieniach i dymu obłokach.

Смерць Літавора пададзена адпаведна з старажытнымі звычаямі. Ліцьвіны ў выпадку цяжкае хваробы альбо вялікіх няшчасцяў мелі звычай паліць сябе ў сваіх хатах. Першы іх кароль і арцыкаплан Вайдэвут і ягоныя наступнікі дабраахвотнай смерцю прылюдна заканчвалі сваё жыццё на вогнішчы. Такое самазабойства ў іх ўяўленні было вельмі ганаровым.

ПРАДМОВА І ТЛУМАЧЭННІ ДА «КОНРАДА ВАЛЕНРОДА»

Ліцьвінскі народ, што складаецца з плямёнаў ліцьвінаў, прусаў і леттаў, нешматлікі, жывучы ў неразлеглым ды не вельмі ўраджайным краі, быў доўга невядомы Еўропе, і толькі недзе ў трынаццатым стагоддзі наезды суседзяў прымусілі яго перайсці да больш чынных дзеянняў. У той час, як прусы паддаліся зброі тэўтонаў, літва, выйшаўшы з сваіх лясоў і балотаў, пачала нішчыць мячом і агнём суседнія дзяржавы і сталася хутка страшнаю ўсёй Поўначы. Гістарычная навука яшчэ не дастаткова даследавала, якім чынам народ, такі слабы і так доўга будучы ў васальнай залежнасці ад чужаземцаў, нечакана знайшоў у сабе моц, каб не толькі супраціўляцца ўсім сваім ворагам, але і пагражаць ім, – з аднаго боку, ведучы бесперапынныя крывавыя войны з ордэнам крыжакоў, а з другога боку, пляндруючы Польшчу, збіраючы даніну з Вялікага Ноўгарада, даходзячы аж да берагоў Волгі і крымскае паўвыспы. Самая выдатная эпоха ў гісторыі Літвы – гэты час Альгерда і Вітаўта, улада якіх пашыралася ад Балтыйскага да Чорнага мора. Але гэтая аграмадная дзяржава, надзвычай імкліва пашыраючыся, не здолела працаваць у сабе тую ўнутраную моц, якая б змацвала ў адзінства ўсе рознародныя часткі і ўчыніла іх жыццяздольнымі.

Ліцьвінская народнасць, распыленая на надзвычай вялікай прасторы, страціла сваю нацыянальную адметнасць. Ліцьвіны падпарадкавалі сабе шмат рускіх плямёнаў і пачалі палітычныя зносіны з Польшчаю. Славяне, даўно ўжо хрысціяне, былі на больш высокай прыступцы цывілізацыі; і нават пераможаныя літвой альбо калі ім яна пагражала, спакваля ўплываючы на яе, атрымалі маральную перавагу над моцным, але дзікім прыгнятальнікам і захапілі яго, як кітайцы татарскіх нападнікаў. Нашчадкі Ягайлы і знатныя іх васалы сталі палякамі; шмат якія ліцьвінскія князі на Русі прынялі рэлігію, мову і народнасць рускую. Такім чынам Вялікае Княства Літоўскае перастала быць літоўскім, а сапраўдны літоўскі народ зноў асеў у сваіх былых межах: ягоная мова перастала быць моваю двара ды знаці і захавалася толькі сярод простага люду. Літва ўяўляе сабою цікавы прыклад народа, які знік, акунуўшыся ў здабыты аграмадны край, як ручай, моцна разліўшыся ў паводку, спадае і цячэ па яшчэ вузейшаму, чым раней, руслу.

Колькі стагоддзяў адасабляе ад нас прыгаданых тут падзей: зышла з сцэны палітычнага жыцця і Літва, і самы люты яе вораг – ордэн крыжакоў, зусім перамяніліся ўзаемаадносіны суседніх народаў, інтарэс і заўзятасць, з-за якіх успыхвалі тагачасныя войны, даўно зніклі, і памяць пра іх не захавалася нават у народных песнях. Літва ўжо ўся ў мінулым; пагэтану ейная гісторыя ўяўляе сабою ўдзячны матэрыял дзеля паэзіі, бо паэт, што апявае падзеі таго часу, павінен засяродзіць увагу на гістарычных фактах, іх паглыбленым вывучэнні і

мастацкім асэнсаванні, не кіруючыся аніякімі разлікамі, прыхільнасцямі ці густамі чытачоў. Менавіта гэтакія тэмы казаў шукаць Шылер:

Was unsterblich im Gesang soll leben,
Muss im Leben untergehen.

«Што має ажыць у песні, павінна памерці у рэчаіснасці».

ТЛУМАЧЭННІ

C. 184. P. 27: Гудуць званы ў Мальбогу ўсхвалявана.
Z Maryjemburdkiej wieży zadzwoniono.

Марыенбург, па-польску Мальборг, умацаванае места, колісь сталіца крыжакоў, пры Казіміры Ягайлавічы далучанае да Рэчы Паспалітае Польскай, пазней аддадзенае ў заклад маркграфам Брандэнбургскім і, урэшце, перайшло ва ўладанне прускіх каралёў. У лёхах замку знаходзіліся труны вялікіх магістраў; асобныя ацалелі да сённяшняга дня. Фойгт, крулявецкі прафесар, надрукаваў колькі гадоў таму гісторыю Марыенбурга, працу, што мае вялікае значэнне для гісторыі Прусіі і Літвы.

C. 184. P. 33–34. Таго, на кім старшынства крыж зайскрыцца,
Хто возьме меч і ўлады аграмаддзе.
Na czyich piersiach wielki krzyż zawieszą,
I w czyje ręce wielki miecz oddadza.

Знакі вялікіх магістраў.

C. 185. Р. 5. Ды ўславіўся надзвычай за граніцай.
Sława napelnił zagraniczne domy.

Гэтак называліся кляштары альбо, хутчэй, замкі, размешчаныя ў розных краінах Еўропы.

C. 185. P. 12. Ніхто не смеў з ім распачынаць бою.
Nikt nie ważył na ostre z nim gonić.

Даўні польскі выраз – combattre á outrance.

С. 187. Р. 40–41.

Душы людской таемным талісманам,
А звер адступіць, змоўкне паслухмяна.
Tym nieśmiertelnej talizmanem duszy
Moc bezrozumna na uwiezi trzyma.

Погляд чалавека, сцвярджае Купер, калі ён пылае агнём адвагі і розуму, спраўляе моцнае ўражанне нават на дзікіх звяроў. Пададзім у якасці доказу гэтага сапраўдны выпадак, які здарыўся з амерыканскім паляўнічым, што, крадучыся да качак, пачуў шоргат, падняўся і са страхам убачыў аграмаднага ільва, які ляжаў побач. Звер, здаецца, таксама быў здзіўлены, убачыўшы перад сабою чалавека атлетычнага складу. Паляўнічы не адважыўся стрэліць, бо стрэльба была набіта шротам. Ён стаяў пагэтаму нерухома, пагражаючы ворагу адным толькі поглядам. Леў, у сваю чаргу, працягваў ляжаць спакой-

на, не адводзячы вачэй ад паляўнічага; праз колькі хвілінаў ён адварнуўся і пачаў павольна сыходзіць, але, зрабіўшы якіх два дзесяткі крокаў, спыніўся і зноў вярнуўся. Ён застаў на тым жа месцы нерухомага паляўнічага, зноў спаткаўся з ім поглядам і, урэшце, нібы прызнаўшы зверхнасць чалавека, апусціў вочы і сышоў (Bibliothèque Universelle, 1827, février: «Voyage du capitaine Head»).

С. 188. Р. 30.

Дазволіў комтур.

Po modłach wyszli. Arcykomtur zlecił.

Grosskomthur – першы пасля вялікага магістра.

С. 189. Р. 25.

Гэта голас той чарніцы,

Што ў вежы дзесяць год сядзіць самотна.

Jakaś nieznana, pobożna niewiasta.

Хронікі тых часоў апавядаюць пра вясковую дзяўчыну, якая, прыйшоўшы ў Марыенбург, пажадала, каб яе замуравалі ў асобнай келлі; там яна і закончыла сваё жыццё. Яе труна славілася цудамі.

С. 191. Р. 3–8.

Пустэльніца дае нам дапамогу.

Ці чулі вы, што Конрада прарочыць?

А Конрад – гэта ж імя Валенрода!

Дык вось і прымірэння ёсць нагода:

Нам трэба зараз, хоць не ўсе мо хочучь,

Яго і выбраць...

Ufajmy wieszczym pustelnicy głosem.

Czy słyszeliście? – Wieszczba o Konradzie,

Konrad dzielnego imię Wallenroda.

Stójmy, brat bratu niechaj rękę poda,

Słowo rycerskie: na jutrzejszej radzie

On mistrzem naszym!

Калі ў часе выбараў былі розныя і няпэўныя меркаванні, дык выпадкі, нахштальт апісанага, прымаліся як прарочыя; і яны ўплывалі на рашэнне капітулы. Так, Вінрых фон Кніпродэ быў абраны адзінагалосна, бо колькі братоў чулі нібыта з трунаў магістраў тройчы прамоўлены кліч: «Vinrice! Ordo laborat!» «Вінрых! Ордэн у небяспецы!»

С. 194. Р. 3.

Вечна палае агонь Свентарога.

Jest wieczny ogień w zamku Swentoroga.

Віленскі замак, дзе колісь захоўваўся «зніч», ці то вечны агонь.

С. 200. Р. 14.

«У Пана цешмасы!»

«Cieszmy się w Panu!»

Кліч на крыжацкіх банкетах таго часу.

С. 204. Перад Р. 151.

Песня вайдэлота.

Pieśń Wajdeloty.

Глядзі: «Гражына», прыпіс 19, дзе апісаны падобны выпадак у часы

магістра Дусэнэра фон Арфберга.

С. 204. Р. 5.

Стане паказвацца дзеўчына-змора.

Staje widomie morowa dziewczica.

Просты люд у Літве ўяўляе сабе моравую пошасць у постаці дзяўчыны, з'яўленне якое, апісанне тут паводле народнага падання, папярэднічае жахлівай хваробе. Падам змест колісь чутае мною ў Літве балады: «У вёсцы з'явілася моравая дзяўчына і, паводле свайго звычаю, пачала соўваць у дзверы альбо вакно руку і, размахваючы чырвонаю хусткаю, сеяла па хатах смерць. Жыхары шчыльна зачыняліся, але голод ды іншыя патрэбы хутка змусілі адмовіцца ад такіх сродкаў перасцярогі; дык усе чакалі смерці. Пэўны шляхціц, хоць ён і быў забяспечаны дастатковаю колькасцю правізіі і, маючы мажлівасць больш за іншых вытрымліваць гэтую незвычайную аблогу, вырашыў, аднак, ахвяраваць сабою дзеля дабра іншых; ён узяў шаблю-жыгімонтаўку, на якой было імя «Езус» і імя «Марыя», і, узброены ёю, адчыніў вакно свае хаты. Шляхціц адным замахам шаблі адсек страшыдлу руку і завалодаў хусткаю. Праўда, ён памёр і ўся ягоная сям'я загінула, але з таго часу ў вёсцы ніколі ўжо не ведалі моравая пошасці». Гэтая хустка нібыта пасля захоўвалася ў касцёле, не памятаю якога мястэчка. На Ёсходзе перад чумою з'яўляецца здань з крыламі кажана і пальцамі паказвае, хто асуджаны на смерць. Мне здаецца, народнае ўяўленне ў падобных вобразах хацела падаць тое таемнае прадчуванне і тую дзіўную трывогу, якія папярэднічаюць вялікім няшчасцям альбо смерці і якія зазнаюць не толькі асобныя людзі, але і цэлыя народы. Так, у Грэцыі прадчувалі працягласць і лютасць пелапанескае вайны, у Рыме – заняпад манархіі, у Амерыцы – нашэсце іспанцаў і г.д.

С. 207. Р. 27.

Вальтэрам звалі мяне.

Miałem imię Waltera.

Вальтэр фон Стадыён, нямецкі рыцыр, захоплены ліцвінамі ў палон, ажаніўся з дачкою Кейстута і таемна з'ехаў з ёю з Літвы. Часта здаралася, што прусы і ліцвіны, украдзеныя ў дзяцінстве і выхаваныя сярод немцаў, вярталіся на бацькаўшчыну і становіліся самымі лютымі ворагамі немцаў. Гэтакім быў слаўны ў гісторыі Ордэна прус Гэркус Мантэ.

С. 219. Назва.

Вайна.

Wojna.

Малюнак гэтае вайны пададзены паводле гісторыі.

С. 222. Р. 12.

Пачне нараду трыбунал таемны.

Trybunał tajemny.

У сярэднявеччы, калі ўсемагутныя герцагі і бароны вельмі часта здзяйснялі ўсялякія злачынствы, калі аўтарытэт звычайных трыбуналаў не быў дастатковы дзеля іх утаймавання, утварылася таемнае брацтва, сябры якога, не ведаючы адзін аднаго, абавязаныя прысягаю караць віноўных, не шкадуючы

ні ўласных прыяцеляў, ні сваякоў. Як толькі таемны суд выносіў смяродны вырак, асуджанаму паведамлялі, гукаючы яму пад вокнамі альбо дзе-небудзь у іншым мейсцы ў ягонай прысутнасці: «Weh!» («Бяда!»). Тройчы паўторанае слова гэтае было папярэджаннем; хто яго пачуў, мусіў рыхтавацца да смерці, якая абавязкова і неспадзявана павінна была яго напаткаць ад невядомае рукі. Таемны суд яшчэ называўся фэмічным (Vemgericht) альбо вестфальскім трыбуналам. Цяжка вызначыць, калі ён узнік; маецца думка, што ён быў заснаваны Карлам Вялікім. Напачатку патрэбны, ён у наступным стаўся прычынаю розных злоўжыванняў, і ўлады часта вымушаны былі пачынаць следства супраць саміх суддзяў, а пасля зусім скасаваць гэтую ўстанову.

Мы назвалі нашу аповесць гістарычнаю, бо характарыстыка дзеючых асобаў і ўсё апісанне прыгаданых у ёй падзей заснаваны на гістарычных дадзеных. Тагачасныя хронікі, што захаваліся часткова і ў няпоўных спісах, няраз патрабуюць здагадак і павінны быць дапоўнены домысламі, каб на іх аснове стварыць гістарычнае цэлае.

Хоць, выкладаючы гісторыю Валенрода, я дазволіў сабе вымысел, але спадзяюся, што здолею абгрунтаваць яго падабенствам на гістарычную праўду. Паводле хронік, Конрад Валенрод не паходзіў з вядомага нямецкага роду Валенродаў, хоць і выдаваў сябе за прадстаўніка гэтага роду. Нібыта быў незаконнанароджаным сынам. Крулявецкая хроніка (бібліятэкі Валенрода) гаворыць: «Er war ein Pfaffenkind»¹. Пра характар гэтага дзіўнага чалавека мы чытаем самыя розныя і супярэчлівыя паданні. Большасць летапісцаў дакарае яго за ганарыстасць, лютасць, п'янства, суровыя адносіны да падданных, недастатковы клопат пра веру і нават нянавісць да духавенства: «Er war ein rechter Leuteschinder»² (Хроніка бібліятэкі Валенрода). «Nach Krieg, Zank und Hader hat sein Herz immer gestanden; und ob er gleich ein Gott ergebener Mensch von wegen seines Ordens seyn sollte, doch ist er allen frommen geistlichen Menschen Gräuel gewesen»³ (Давід Лукаш). «Er regiertenicht lang, denn Gott plagte ihn inwendig mit dem laufenden Feuer»⁴.

З іншага боку, тагачасныя летапісцы бачылі ў яго вялікі розум, мужнасць, шляхетнасць і моц характару; сапраўды, без выключных якасцяў ён не мог бы ўтрымліваць уладу сярод агульнае нянавісці і няшчасцяў, якія ён прыўнёс у Ордэн.

Цяпер прыгадаем паводзіны Валенрода. Калі ён пачаў кіраваць Ордэнам, быў спрыяльны час дзеля вайны з Літваю, бо Вітаўт абяцаў немцам, што сам

¹ «Ён быў сынам касцельнага служкі».

² «Ён быў сапраўдным забойцаю».

³ «Ягонае сэрца нязменна імкнулася да вайны, да звадак і сварак; і, хоць належачы да Ордэна, ён павінен быў быць чалавекам пабожным, ён, аднак, абуджаў агіду ва ўсіх пабожных духоўных асобаў».

⁴ «Ён кіраваў мала, бо Бог пакараў яго хваробаю немаччу ўнутранага агню».

павядзе іх на Вільню і шчодро ўзнагародзіць за дапамогу. Валенрод, аднак, адцягваў вайну і, што яшчэ горш, адштурхнуў Вітаўта і так легкадумна паверыў яму, што гэты князь, таемна пагадзіўшыся з Ягайлам, не толькі пакінуў Прусію, але, уваходзячы ў нямецкія замкі як сябра, паліў іх, а гарнізоны высякаў. Пры такой неспрыяльнай перамене абставінаў належала адмовіцца ад вайны, альбо пачаць яе з вялікімі перасцярогамі. Вялікі магістар аб'яўляе крыжовы паход, спусташае скарбніцу Ордэна на падрыхтоўку (5 000 000 марак, блізу мільёна венгерскіх золотых – сума на тыя часы аграмадная), ідзе на Літву. Ён мог бы захапіць Вільню, каб не марнаваў час на банкетны і на чаканне падмацаванняў. Прыйшла восень; Валенрод, пакінуўшы лагер без правізіі і ў поўным бязладдзі, накіроўваецца ў Прусію. Летапісцы і пазнейшыя гісторыкі не могуць адгадаць прычыну такога нечаканага ад'езду і не знаходзяць у тагачасных абставінах аніякіх матываў да гэтага. Асобныя тлумачылі ўцёкі Валенрода ягоным вар'яцтвам. Усе адзначаныя тут супярэчнасці ў характары і паводзінах нашага героя можна зняць, калі выказаць меркаванне, што ён быў ліцвінам і што ўступіў у Ордэн, каб помсціць яму. Папраўдзе, ягонае кіраванне нанесла самы цяжкі ўдар магутнасці крыжакоў. Выкажам меркаванне, што Валенрод быў тым самым Вальтэрам Стадыёнам, – скароцім толькі гадоў на дзесяць час, які прайшоў з ад'езду Вальтэра з Літвы і з'яўленне Конрада ў Марыенбургу. Валенрод памёр у 1394 г. раптоўна; ягоная смерць суправаджалася дзіўнымі здарэннямі: «Er starb, – піша хроніка, – in Raserey, ohne letzte Ohlung, ohne Priestersegen. Kurz vor seinem Tode wütheten Stürme, Regengüsse, Wasserfluthen; die Weichsel und die Nogat durchbrachen ihre Dämme... hingegen wühlten die Gewässer sich eine neue Tiefe da, wo jetzt Pillau steht»¹.

Гальбан, ці як яго завуць летапісцы, доктар Леандэр фон Альбанус, магнах, адзіны і неадлучны таварыш Валенрода, хоць і здаваўся пабожным, быў, паводле летапісцаў, ерэтыкам, паганцам, а можа, і чараўніком. Пра смерць Гальбана няма пэўных звестак. Асобныя пішуць, што ён патануў; іншыя – што ён таямніча знік альбо быў забраны д'яблам.

Хронікі мы цытавалі пераважна па працы Кацэбу «Старажытная гісторыя Прусіі». Гарткнох, называючы Валенрода «unsinnig»², дае пра яго вельмі мала звестак.

Хоць верш, ужыты ў «Аповесці Вайдэлата», мала выкарыстоўваецца, мы не хочам называць прычыны, якія схілілі нас да яго, каб не навязваць сваё

¹ «Ён памёр як вар'ят, без апошняга мірапамазання, без святарскага блаславення. Незадоўга да ягонай смерці бушавалі буры, ліўні, паводкі; Вісла і Нагат прарвалі свае плаціны... і ў той жа час плыні вады праклалі свёе новае русла там, дзе цяпер цячэ Пілава».

² Шалёны, безразважны, вар'ят.

меркаванне чытачам. Мераю даўжыні галосных мы лічылі націск, які захоўваецца пры вымаўленні; таксама прыслухоўваліся да заўваг, якія маюцца ў працы Крулікоўскага. Праўда, у некалькіх мейсцах мы адступіліся ад рэкамендаваных ім правілаў, тлумачыць жа гэта тут, аднак, не лічым справаю адпаведнаю і патрэбнаю. Вось колькі радкоў з пазначэннем памеру:

— ◡ — ◡ ◡ — ◡ — ◡ ◡ — ◡
 Skąd Li | twini wra | cają? | z nocnej wra | cają wy | cieczeni.
 — ◡ — ◡ ◡ — ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡
 Wiozą | łupy bo | gate, | w zamkach i | cerkwiach zdo | byte...
 — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡ — ◡ ◡ — ◡ ◡ — ◡
 Sama nie | widzi, co | robi; | wszyscy mi | to powia | dają.

У будове верша мы наследавалі грэцкі гекзаметар з тым адрозненнем, што на мейсцы спандэяў (— —) ужыты часцей за ўсё трахей (— ◡) альбо (— —). У двух альбо трох мейсцах дактылі заменены амфібрахіем (— — ◡), сярэдняя галосная якога не заўсёды доўгая, напр.:

— ◡ ◡ — ◡
 krzyk mojej | matki.

НА ХВАЛІ АСВЕТНІЦТВА

Усе тыя, хто знаёміўся з зборнікам Яна Аношкі – беларускага літаратара пачатку XIX стагоддзя, – абавязкова гаварылі пра неабходнасць перакладу твораў паэта на беларускую мову. Такое пажаданне-прапанову выказваў у 1954 годзе Міхась Ларчанка, а на пачатку 60-х гадоў – Уладзімір Дубоўка, каго перакладчыцкая праца падштурхнула нават напісаць драматызаванае апавяданне “*Salus populi...*”¹ Але яшчэ за сто гадоў да іх пра Я. Аношку як беларускага паэта пісаў Рамуальд Падбярэскі ў артыкуле “Беларусь і Ян Баршчэўскі”. Фактычна, ледзь не ўсе звесткі пра Я. Аношку, якія мы сёння маем, упершыню пададзены Р. Падбярэскім². На нашу думку, артыкул “Несколько слов о белорусской народной поэзии и о белорусских поэтах”, падпісаны ініцыяламі Г. Г., з “Иллюстрированной газеты” (№ 20–21 за 1866 год) таксама належыць пярэ Р. Падбярэскага, нягледзячы на тое, што наш пецябургскі выдавец і літаратуразнаўца памёр у 1856 годзе. Тут варта прыгадаць, што напрыканцы 40-х гадоў у “Иллюстрации” (так называлася газета напачатку) Р. Падбярэскі змясціў тры артыкулы³, а ў лісце да Аляксандра Вярыгі-Дароўскага ад 21. 07. 1847 года пісаў: “З нядаўняга часу ананімна супрацоўнічаю з расійскімі выданнямі, каб можна было паправіць іхняе ўяўленне пра нашу літаратуру, а таксама пра нашу гістарычную мінуўшчыну”⁴. Менавіта гэтая ж думка – давесці, што Беларусь ні ў якім разе нельга лічыць напярэдзім краем – з’яўляецца асноўнаю і ў артыкуле Г. Г. “Несколько слов о белорусской народной поэзии и о белорусских поэтах”. Як вядома, Р. Падбярэскі горава выступаў супраць таго, каб уяўленні пра Беларусь у расійскага чытача складваліся пад уплывам твораў, нахталт “Гецыкаў” П. Кушына (“Москвитянин”, 1843, № 8). Так, у “Tygodniku Petersburskim” ён, палемізуючы з “белорусцем” Пятром Кушыным, надрукаваў свае “Лісты пра Беларусь”. Нельга не звярнуць увагу і на тое, што асобныя думкі з артыкула “Несколько слов о белорусской народной поэзии и о белорусских поэтах” пе-

¹ Дубоўка У. *Salus populi...* // *Полымя*. 1994. № 5. С. 96–125.

² “У навейшы час Ян Аношка быў найбліжэй да народнага духу; уносіў нямала свайго, як паказваюць вершыкі, якія – я няраз чуў – паўтараюць на Беларусі. Быў гэта чалавек з сапраўдным паэтычным талентам; але збіты з дарогі няўдачамі, убога і заўчасна скончыў жыццё недзе ў карчме восем год таму. Вандруючы бязмэтна ад парога да парога, ён дайшоў да таго, што пісаў панегірыкі там, дзе яго добра прымалі, і з’едлівыя сатыры, дзе з ім не банкетавалі. (...) Умеў ён таксама расчуліцца, і вось тады, уласна, відаць, што ён паэт. (...) Увогуле ён нагадвае Карпінскага, а вясёлымі [творамі] – Раймунда Корсака, асабліва тыя песні паэмы “Бібейды”, якія я чытаў у рукапісе. Зборнічка вершаў Аношкі, выданага паняй Урублеўскай, я не бачыў, таму суд мой пра яго можа быць заўчасны”.

³ “Погляд на Інфлянты і беларускія старажытнасці” (1847, № 36), “Беларускае вяселле” (1848, № 1), “Горад Барысаў. Гістарычны погляд” (1848, № 22 і 154).

⁴ Рукапісны адзел Ягайлаўскае бібліятэкі ў Кракаве. Рукапіс 7818^{IV}. Арк. 102.

раклікаюцца з рукапісам Р. Падбярэскага “Пра народную песню” (Рукапісны аддзел б–кі Варшаўскага універсітэта. Рук. 459). Тут ужо не скажаш пра выпадковыя супадзенні. Але ці магло такое быць, што артыкул, напісаны ў 40-я гады, ляжаў у рэдакцыйным партфелі да 1866 года? Наўрад ці хто сёння адкажа на гэтае пытанне, ды версія аўтарства Рамуальда Падбярэскага нам здаецца больш праўдападобнаю, чым дзве іншыя : і Р. Генадзі, і А. Кіркор у 60-я гады мусілі б шукаць зусім іншы падыход да беларускае тэматыкі, да беларускае літаратуры, чым аўтар “Несколько слов о белорусской народной поэзии и о белорусских поэтах”, ды і нарыс П. Кушына не быў актуальны ў той час.

У параўнанні з артыкулам “Беларусь і Ян Баршчэўскі” аўтар “Несколько слов...” больш шырока гаворыць пра Яна Аношку: “У 1836 годзе памёр першы народны паэт Беларусі ў маладым веку, у беднасці ды жабрацтве. Усё сваё жыццё ён правёў у вандроўках ад вёскі да вёскі. Ён не ведаў ні прытулку, ні родных і ўсё пакутаваў ад страшных хваробаў. Ён памёр у карчме, і ніхто не пашкадаваў аб яго смерці, ніхто не паведаміў аб ёй. Толькі плён ягонага рэдкага таленту да гэтага часу застаўся ў памяці народа, які не ведае, каму ён ім абавязаны. Гэта быў Ян Аношка, сатырык, натхнёны пясняр, які ахапіў у сваіх творах увесь пачуццёвы і сатырычны свет беларускага жыцця. Сатыра яго падобная да простага апавядання, настолькі яна натуральная. Што датычыць песень Аношкі, дык на іх зусім справядліва можна глядзець, як на вяршыню яго паэтычнага таленту, – такая ў іх глыбіня пачуцця, шчырая прастата (...). У Беларусі спяваюць песні Аношкі ў хаце, на кірмашах і ўсякіх сходах, а ад іх вывучаюцца і спяваюць сяляне, перапрацоўваючы песні на свой лад, але ўсё ж такі спяваюць. Вось несумненная адзнака народнага беларускага духу, увасобленая ў паэзіі Аношкі. На жаль, шмат ягоных твораў не ўвайшло ў адзіны, паспешліва ўкладзены і надзвычай недасканалы зборнік яго паэзіі, выдадзены паняю Урублеўскаю”.

Праўда, анічога новага, аніякіх іншых біяграфічных фактаў пра Я. Аношку Г. Г. не ведае. Больш за тое, ён, як і Р. Падбярэскі, не бачыў зборніка паэта “Poezje. Dzieło rozgonne. Na zysk ubogich”. Інакш бы сёе-тое запазычыў з прадмовы Тэклі Урублеўскае. А рэдактар-выдавец гэтае кніжкі, між іншым, пісала ў 1828 годзе: “Жывучы колькі год у Беларускай губерні, я вельмі часта чула вершы Я. Аношкі. якога ніколі мне не ўдалося пабачыць. Як вось у мінулым годзе я даведлася, што яго ўжо няма сярод жывых. Яго мосць пан Мікалай Грабніцкі, былы маршалак Лепельскага савета і ордэнскі кавалер, сапраўдны знаўца літаратуры, жадаючы захаваць кожнае зерне народнай творчасці, угаварыў мяне сабраць вершы беларускага паэта і выдаць іх. (...) Я адразу ўзялася за справу: мясцовыя жыхары хутка даслалі мне вершы Аношкі. (...) Праўкі я рабіла толькі тады, калі гарачае пяро паэта выходзіла за межы вызначаных яму сфераў”. З прадмовы мы даведваемся і пра тое, што паэт “быў надораны такою здольнасцю, што на працягу паўгадзіны мог скласці некалькі някепскіх вершаў”. А заканчвае сваю нататку

Т. Урублеўская паведамленнем, што ў яе “застаўся яшчэ сшытак у сорак аркушаў, які змяшчае розныя казкі, байкі, лісты вершам і г. д. паэта”. У нашым стагоддзі пошукі беларускіх даследчыкаў нічога не далі. Аніякіх звестак пра Я. Аношку не выяўлена ў архівах. (Калі не ўлічваць той факт, што Р. Зямкевіч – невядома адкуль – называў Я. Аношку аўтарам макаранічнага верша “Як цецярук у лесе балбоча...”¹). Мажліва, папоўніць нашыя веды пра Я. Аношку і яго род выдадзеная напрыканцы XVIII стагоддзя брашурка “Справа Іхмосцяў паноў Ігната і Тадэвуша Аношкаў з В.В. Іхмосцямі панамі Антонам, ротмістрам, Міхалам, старастам, Тадэвушам Гутаровічамі. урадоўцамі ашмянскага павету”. Ды гэта тады, калі нам патрапіць адшукаць гэтую брашурку. Пакуль жа мы маем крыху больш за паўсотню вершаў Я. Аношкі. (Асобныя з іх перакладзены на беларускую мову). А гэта ўдзячны матэрыял дзеля таго, каб наша літаратуразнаўства адказала на пытанне: наколькі справядлівае выказванне Р. Падбярэскага, што паэт быў першым, хто наблізіўся “да народнага духу”.

Міхась Ларчанка лічыў Яна Аношку сапраўдным таленавітым паэтам-самародкам дэмакратычнага кірунку. На яго думку, “тая акалічнасць, што творы Аношкі выдадзены на польскай мове, не можа перашкодзіць паэту заняць сваё пачэснае месца ў гісторыі новае беларускае літаратуры таго часу, калі яна толькі пачынала гістарычны шлях свайго развіцця”. Літаратуразнаўца бачыць у большасці вершаў зборніка Я. Аношкі “гарачыя грамадска-філасофскія маналогі”, лірычны герой якіх паўстае перад намі як мужны чалавек, які не баіцца “прад’явіць рахунак нават самому богу², пагаварыць з ім аб тых непарадках і несправядлівасцях, што маюць месца ў жыцці”. Верш “Чорная распач” даследчык называе абвінаваўчым актам, у якім паэт выкрывае свет гвалту і прыгнёту, свет несправядлівасці і ашуканства, зайздрасці і злосці. У адпаведнасці з накіраванасцю тагачаснага літаратуразнаўства М. Ларчанка імкнецца глядзець на творы Я. Аношкі праз сацыялагічную прызму: не знайшоўшы ў іх адкрытых выказванняў супраць прыгоннага ладу (маўляў, яны маглі быць выключаны выдаўцом), ён адзначае матывы пратэсту супраць сацыяльнага зла, супраць прыгнёту бедных людзей³.

Мы перш за ўсё адзначым сатырычны талент паэта. Гэта выразна адчу-

¹ Сёння вядомы поўны тэкст гэтага твора, які да таго ж называецца “Залёты аднаго гайдука да прачкі”. Зусім верагодна, што ягоным аўтарам быў Францішак Рысінскі, паэт-гумарыст з Віцебска.

² Наяўнасць дадзенага матыву дазволіла б нам казаць пра рамантычнае ў творчасці Я. Аношкі. Але, здаецца, М. Ларчанка перабольшвае: паэтавыя звароты да Бога вытрыманы ў русле даасветніцкіх, барочных традыцый.

³ Асабліва моцна на сацыяльным аспекце твораў Я. Аношкі акцэнтую ўвагу С. Майхровіч у працы “Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя”. (Мн., 1959. С. 29–32).

ваецца нават па некалькіх пачатковых радках верша “Сатыра пра гарэлку”:

Pijem bracia opojem, pijem codzień prawie,
Pijem i przed zabawą, pijem po zabawie,
Pijem kiedy się żenim, kiedy się rozwodzim,
Pijem kiedy się bijem, pijem gdy się godzim;
Pije człek nieszczęśliwy, gdy się już zubożył,
Pije pleban by liczbę nabożnych pomnożył.

П’ём, быццам запоем пажары тушым,
П’ём перад забавай і потым глушым,
П’ём, калі жэнімся і шлюб касуем,
П’ём мірным часам і ў час мардасую;
П’е люд нешчаслівы, як дужа заўбожыць,
П’е плябан, каб колькасць вернікаў памножыць.
(Пераклад С. Сокалава-Воюша)

Прыём анафары-адзінапачатку, які шырока ўжываецца ў фальклору, Я. Аношка выкарыстоўвае дзеля павышэння эмацыянальнасці выказвання, дзеля кампазіцыйнае арганізацыі верша. Твор гэты яшчэ цалкам асветніцкі, класіцыстычны. Так, менавіта паэтыка класіцызму рэкамендавала паэту ў жанры сатыры высмейваць заганы ў грамадстве. Заганы ўвогуле, безадносна да канкрэтнага чалавека. Асветніцкія погляды Я. Аношкі выяўляюцца і тады, калі пад агонь яго крытыкі трапляе і плябан – служба Божы.

Але гаварыць пра Я. Аношку як толькі пра паэта-класіцыста не дазваляе шэраг вершаў лірычнага плану. Тыя творы, якія давалі права Р. Падбярэскаму назваць Я. Аношку паэтам. Вось, напрыклад:

Tu, gdzie kwili ptaszek smutnie,
Żałośnie mróczy zdrój,
Tu ja na jęczącej lutni
Wynurzę smutek mój.

Тут, дзе плач птушыных дзетак,
Дзе бруіць крыніца,
Стогне лютня – смутак гэтак
Я змушаю ліцца.

(Пераклад С. Сокалава-Воюша)

Гэтыя радкі сведчаць, што Я. Аношка ў сваёй творчасці выкарыстоўваў паэтыку фальклора, што беларуская тужліва-самотная песня была блізкай яму, адпавядала ягонаму душэўнаму стану. І ў той жа час варта падкрэсліць, што творчасць паэта цалкам адпавядала пануючаму тады мастацкаму напрамку – сентыменталізму. Як і належыць паэту-сентыменталісту, Я. Аношка ўслаўляў вясковае ідылічнае жыццё (вершы “Сялянка”, “Мае думкі”, “На дажынкі”). Асабліва ярка гэтая тэма гучыць у вершы “Муза з вясковае далі”.

Як і Ф. Карпінскі, Я. Аношка наследуе ў Ж.Ж. Русо ідэю разумнага, шчаслівага жыцця на ўлонні прыроды. Але ў адрозненне ад сваіх папярэднікаў, што жылі ў шумных сталіцах, Я. Аношка ведаў вясковае жыццё,

сам быў вясковым жыхаром, але не адчуваў сябе ў вёсцы гаспадаром, бо мусіў жыць на ласкавым хлебе магнатаў і паноў. Таму, відаць, невыпадкава ў Я. Аношкі выразна гучыць матыў свае хаты, свайго роднага кутка, які будзе абаронаю ад усіх няшчасцяў. Пазней гэтую думку беларуса выдатна выказаў Я. Колас: “Купіць зямлі, прыдбаць свой кут, // Каб з панскіх выпутацца пут”. У Я. Аношкі гэтая адвечная думка беларуса толькі ў зародкавым стане. Лірычны герой паэта яшчэ толькі шкадуе, што не мае свайго кутка і гаворыць пра тое, якія б выгоды меў чалавек, калі б быў у яго свой дом ці хоць якая будка (верш “Чужы дом”). Адначасна, у сінтэзе з гэтай тэмай, гучыць у Я. Аношкі і тэма аб прызначэнні паэта і паэзіі. Тут зноў жа можна знайсці ў Я. Аношкі аднолькавыя матывы з Ф. Карпінскім, з іншымі паэтамі-сентыменталістамі. Лірычны герой Я. Аношкі адмаўляецца слаvasловіць палацы, адмаўляецца “з кадзілам пад імі туляцца”.

І самае галоўнае, для паэзіі Я. Аношкі характэрны народны погляд на грамадскія з’явы і праблемы. Ягоны лірычны герой заўсёды выказваецца згодна з маральна-этычнымі крытэрыямі народнай філасофіі. А гэта якраз тое, што давала падставы казаць пра Я. Аношку як пра народнага, як пра сялянскага, як пра беларускага паэта.

БІБЛІЯГРАФІЯ

- ЦБ АН Літвы. Адз. рук. Ф. 21. Адз. зах. 129.
ЦДАМЛіМ Беларусі. Ф. 27. Спр. 1–17.
ЦНБ АН Беларусі. Адз. рук. Ф. 14. Воп. 1. Адз. зах. 272–274.
Poezye Jana Onoszki. Dzieło pozgonne. na zysk ubogich. W Połocku w drukarni XX. Pijarów, 1828.
Падбярэскі Р. Беларусь і Ян Баршчэўскі // Баршчэўскі Я. Шляхціц Завальня. Мн., 1990. С. 334–335.
Г. Г. Несколько слов о белорусской народной поэзии и о белорусских поэтах // Иллюстрированная газета. 1866. № 20–21.
Зямкевіч Р. Гутаркі аб беларускай літаратуры // Новае жыццё. 1923. 3 сак.
Ларчанка М. Зборнік вершаў Яна Аношкі // ЛіМ. 1954. 17 ліп.
Майхровіч С. Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Мн., 1959. С. 29–32.
Беларуская літаратура XIX стагоддзя: Хрэстаматыя. Мн., 1988. С. 451–454.
Мальдзіс А. Таямніцы старажытных сховішчаў. Мн., Мн., 1974. С. 84.
Пачынальнікі. Мн., 1977. С. 56–57, 74–75, 177.
Мальдзіс А.І. Аношка Ян // ЭЛіМБ. У 5 т. Мн., 1984. Т. I. С. 121.
Кісялёў Г.В. Ад Чачота да Багушэвіча. Мн., 1993. С. 184, 293.
Кісялёў Г. Радаводнае дрэва. Мн., 1994. С. 234.
Дубоўка У. Salus populi... // Полымя. 1994. № 5. С. 96–125.
Рагойша В. Замест пасляслоўя // Полымя. 1994. № 5. С. 126–130.
Хаўстовіч М. Са спадчыны двух паэтаў // ЛіМ. 1995. № 49.
Раса нябёсаў на зямлі тутэйшай: Беларуская польскамоўная паэзія XIX стагоддзя. Мн., 1998. С. 16–17, 572.

DO BOGA

Chciałbym już cały należeć do Ciebie,
Ale mnie jeszcze świat trzyma, o! Boże.
Słabość się moja do Cię wzbić nie może,
Wzdycham ku ziemi, gdy myślę o Niebie,
Podnieś Twa siłą me uczucie i tchnienie,
Oświeć mi rozum, wzmocnij mego Ducha:
Bez Ciebie próżne wszystkie natężenia,
Ciało jest ciężkie, dusza mdła i głucha.
Otoczon prochem nikczemności mojej,
Nim się ostoję w burzy żądz godzinie,
Człowiek bez łaski i pomocy Twojej
Żyje w bezprawiu, a w przekleństwie ginie,
Ah! ważę sobie przyszłych błędów miarą,
Na których widok strach i żal mię poci.
Mdleję i padłbym rozpaczy ofiarą,
Tylko mię rzeźwi wielkość Twej Dobroci!
Nie chcesz śmiertelnych, jak sam mówisz zguby,
Jedna łza szczera zaraz Cię rozrzewnia;
Wróg tedy wczorajszy, dziś jest Twój syn luby,
Dziś mi ojcowska miłość los zapewnia.
Spraw by me wszystkie czucia Twem były,
A gdy się czasem me zachwieją siły,
Przytłum najmniejsze do świata wzdychanie,
Broń mnie i wspieraj Ojcie mój i Panie.

МУЗА З ВЯСКОВАЕ ДАЛІ

Спяваю ў сваім я паходзе
Пра пушчы, пра горы, пра воды.
Жыццё там з зярняці ўзыходзіць
Праз моц цудудзейнай прыроды.
Я слаўлю і цноту, і працу
Не дзеля салонных прызнанняў.
З душой вашай шчырай спаткацца
Мне дорага-люба, сяляне!
Шатром мне даверліvasць ваша,
Адкрытасць мне вашая – крыллі,
Тут вольнае думкі бесстрашша,
Ні боязі, ні бяссілля.

Хто хоча, хай славіць палацы,
Там хцівых зявайлаў капэлі.
Душа мая ім не прыдасца,
І вочы ў той бок не глядзелі б!
Бо там, дзе зацятасць пануе,
Прыдушаны голас праўдзівы, –
Хіба хто аб праўдзе пачуе
У падлізнікаў ніцых, звяглівых?!
Хлусню ненавіджу і здраду,
Не мне слаvasловіць палацы!
Пазнаў я пра ўсе іх завады.
Грунт свету – то цнота і праца.
Вы, хата маленькая гэта –
Найлепшы прытулак спакою.
Вы ёсць тая самая мэта,
Жыву я, пяю для якое.
Уяўная гэта прыгожасць –
Шык, бляск зіхатлівы палацаў.
Яны мяне не заварожаць
З кадзілам пад імі туляцца.
Хоць крэсла пад кімсь залатое,
На ім часам хто і ўсміхнецца, –
Не ведае дух там спакою,
Цяжар неадхільны на сэрцы.
Сапраўднай няма асалоды
Ў таго, хто кляймо чалавека,
Душою ён чорны заўсёды,
А здохне – патрапіць у пекла.
О, як жа сардэчна я зычу
Не мець найдрабнейшай заганы,
Хто сам іх міжволі дзядзічыў
Нямала ад зграі паганай!
Пазнаў я, што лёс чалавека,
Пакуль не ўкладзе на пагосце,
Вядзе праз пакуты і здзекі
Пад сцягам бязглуздае злосці.

У РОСПАЧЫ

Навошта патрэбна жыццё мне?
Нічога да свету не горне.

Адкіну ліслівыя збродні,
Даволі быць цацкай пакорнай.
Багацце зямное нікчэмна,
Яго і не ўхопіш ніколі
Не ведаю хвілі прыемнай,
Гняце безупынна нядоля.
Пагарда мной круціць, як схоча.
Не маю ні цноты, ні клёку.
І шчасця не бачылі вочы,
Яно дзесь далёка ў аблоках.
У працы ўся моц і аснова,
Цана ж ёй занадта малая.
Сярдэчны народ наш вясковы
Праз сціпласці і долі не мае.
А быў бы я іншай натуры,
Без розных навук за плячыма,
Са здзірцы самога зняў скуру, –
Уцеху пазнаў бы магчыма.
Мне сумна і горка сягоння...
Жыць?.. Страшна чакання самога.
Бяздольныя век у прыгоне...
Любіць іх?.. Хто любіць нябогу?!

ПРА ЛІТАСЦЬ

Той, што прызначыў пазнаць некаторым
Крыўду і ўціск немажлівы,
Даў нам і добрае разам з тым горам:
Даў нам людзей літасцівых.
Мала іх, кажучы праўду, на свеце,
Як і сардэчных звычайна!
Шчодрасць, як зорка з-за хмары не свеціць,
Нэндза галосіць адчайна.
Там, дзе шалёна віхоры скавыталі
Звітыя з енкам народа,
Сёння зефіры разносяць у далі
Гімны і спевы лагоды.
Вецер, мой вецер! Нясі тыя весці
Ў хаты, хутчэй за Медона.
Радасць сваю ён у сэрцы не змесціць.
Цешыць нас пошчак ягоны.

Лепш, чым каханкам вясенняй парою
Спеў салаўіны бывае,
Для чалавека з адкрытай душою
Шчырая ўдзячнасць людская.
Бачыў, калісьці, як Люцый чулівы
Радасна, соладка плакаў,
Бо Філімон, з яго ласкі шчаслівы,
Склаў яму шчыра падзяку.
Што б, каб на свеце ўсім кожны багаты
Выбраў такую дарогу?
Што б, каб, пабачыўшы беднага брата,
Даў бы яму дапамогу?
Дзе хто хавае ў зямлю свае скарбы,
Сэрцам каменны нібыта,
Дзе хто рыхтуе ліхвярскія карбы,
З беднага лупіць набытак.
Грошы нагробшы, цаны ім не знаўшы.
Сыпле налева-направа,
Жлукціць распусту ён поўнаю чашай,
Гульні спраўляе, забавы.
Грошы на псярні, на глупства якое
Ён аніяк не шкадуе.
Толькі не можа крануць ён рукою
Для тых, хто гібее-гаруе.
Сэрцы каменныя! Жорсткія сэрцы!
Хто ж вас знявечыў, сурочыў?
Хоць бы з маланкай калі вам сустрэцца.
Хоць бы пярун вас дакончыў.
Багатыры, ўладары, пакаленні –
Ўсе пад калёсамі лёсу.
Золата сёння раскідвае жменяй, –
Заўтра галодны і босы.
Той, хто сягоння па торнаму следу
Нэндзу мінае ахвоча,
З ворагам стрэўшыся, клікнуць суседа
На дапамогу заўтра захоча.

CUDZY DOM

Próżno odmieniam zakąty,
Wszędzie los będzie mój ciasny;

Cudzy dom, pierwszy czy piąty,
Zawsze jest cudzy, nie własny.
Człowiek rodzi się na znoje,
Cierpią na tronie i roli;
Ale kto ściany ma swoje,
Znajduje łożę, gdy boli.
Znajduje chwilę dla głowy,
W której od zgiełku unika;
Uchyła ludzkie narowy,
W sobie się samym zamyka.
Czy to zwoływa uciechy,
Czyli go troska ubodzie,
Niedba o gadki i śmiechy,
W dziedzicznej skryty zagrodzie.
Budę swą równał do matki,
Filozof idąc w ustronie;
Chętniej pić dymy swej chatki,
Jak obce arabskie wonie.
Dając miód często macocha,
Gdy mi raz ckliwość sprawuje;
W słodkości wątpię czy kocha,
W niesmaku, powiem, że truje.

ЧУЖЫ ДОМ

Дарма мяняю ўсё хаты,
Лёс мой усюды няясны;
Чыйсці дом, першы ці пяты,
Заўжды чужы ён, не ўласны.
Свет спазнаецца ў пакутах,
Ці ты на троне, ці ў полі;
Будзе ў цябе свой закутак –
Знойдзеш, дзе вынесці болі.
Знойдзеш на роздум хвіліны
Па-за пустой мітуснёю;
Забыўшы людскія правіны,
Сам застанешся з сабою.
Ці ты шукаеш пацеху,
Ці мо турботай скаваны,
Плётак не ўчуеш і смехаў,
Роднай сядзібай схаваны.

Хтось дараўноўваў да маткі
Будку, пайшоўшы з краіны;
Лепш глытаць дым сваёй хаткі,
Чым лёгка водар чужыны.
Мачыха дасць мёд прыгубіць –
Смак яго ўсё перакруціць:
Соладка – пэўна, не любіць,
Горка – здаецца, што труціць.

ROZPACZ CZARNA

Jeszcze dotąd w mem sercu trzymałem nadzieje,
Dzisiaj znam, że się Niebo z próśb ziemianów śmieje.
Ciężarem mej istności nikczemnej ściśniony
Kiedyś przynajmniej skończę byt mój uprzykrzony?
Każdy dzień jest mi twórcą nowego strapienia,
Osłabiły pierś moją ustane westchnienia;
Wszystkie władzy umysłu we mnie się popsuły,
Prócz bóleści, na wszystko dziś jestem nieczuły.
To nocy, to dnia przecią stawia mi się długi.
W pracy mam ciężar jeden, w próżnowaniu drugi.
Żal mi czasów ubiegłych, a płynący nudzi,
Lęka ten, co nastąpi, o lichy stan ludzi,
Świat w mych oczach jest padoł nędzy, kłopotów, znoju,
Mieszkalnie głupstwa, złości, chorób, niepokoju.
Daremnie szukam w każdym pociechy przedmiocie:
W rozumie widzę błahość, senne skarby w cnocie.
Z rozkoszą ckliwość, niemoc i zgryzota chodzi,
Sława jest bembel pusty, co pozorem zwodzi.
Bogactwa i urzędy jeśli coś przynoszą,
Niesprawiedliwość świata w Jego rządach głoszą.
Dziełem zda się być gniewu ta cała machina,
Im szkodliwsza, tem, widać, tęższa w niej sprężyna.
Zasługa jęczy głodna i pod jarzmem pada,
Intryga włości, mirty i władzę posiada.
Próżno szuka pomocy niewinność znękana,
Próżno przed stróżem ustaw schyla swe kolana.
Nie ma sprawiedliwości kochania i zgody,
Ani pośród prywatnych, ni między narody;
Kabała, przemoc, zazdrość, złość, ucisk i zdzierstwo,
Wygnały, jeśli było, ze świata braterstwo.
Kłótnie, napaści, krzywdy, wojny i rozboje
Mieszkają z krwi posoką łez nieszczęsnych zdroje.

Jedna tleje nadzieja biednym i cnotliwym:
Mieć ufność, choć po śmierci w Bogu sprawiedliwym,
Lecz to ostatnie źródło pocieszenia ludzi
Jakże często mój umysł przeraża i trudzi
Tyle wiar, tyle nauk względem Jego nęci,
Mym rozumem i sercem jak wir wodą kręci.
Jedna sekta klnie drugą, jedna z drugiej szydzi,
Człek w nich czerpa niepokój i błąd tylko widzi.
Nie wiem, czego się chwycić w pomieszania chwili,
Raz ten drugi, raz ówdzie myśl się biedna chyli.
O Boże! cóż to mówię?... Ten porządek rzeczy...
Mądrej Jego bytności nigdy nie zaprzeczy,
Ale powiem, że może swem szczęściem zajęty,
Oddał nam samym sobie jak rodzaj wyklęty,
Ścisnął w garści trosk piołun i wyciął na człeka,
Nie zważając w swem Bóstwie, że słabość narzeka.
Lecz co mówię? zbrzydziłem świat, ludzi i siebie,
Błąkam się, bluźnię, jęczę, duch się w cieniach grzebie,
Gniew Nieba nad mą głową unosi się nad miarę:
Połknę śmieć i uczynie sam z siebie ofiarę.
Tak jest, trzeba umierać, lecz coś wewnątrz lęka:
Mówię, że łatwo umrzeć, ach! nad męki męka.
Złorzeczę mej istności, a nie śmiem ja kończyć:
Wszystkie chciała natura w nas sprzeczności łączyć.
Rozpaczy i ty straszny czarnych nud obrazie!
Kierujcie nieposłuszną mą rękę w tym razie
Jaż mam jeszcze żyć dalej w tej nędzy dokoła?
Tak jest... Bóg zsyła ucisk...
Któż z nim walczyć zdola?
W jedno szkło całą gorycz mego życia zbieram,
Dobytą siłą ostatnich, jednak nie umieram,
Ale niestety jeżeli koniecznie żyć muszę,
Co będzie? ach! już soję nad piekła katuszą.
O, Wiaro, mi wpojona od lepszych ode mnie!
Z jakąż siłą pracuję stłumić cię daremnie –
Przemagasz wszystkie jady pośród mego łona,
Gdybym Cię sądził umarłą, oświasz nasiona!
Ty mię gwałtem uzbrajasz na losów zwycięstwo,
Znosić biedy me, mrzeć prarodzica męstwo.

ЧОРНАЯ РОСПАЧ

Аж дагэтуль трымаў я надзею у сэрцы.

Сёння знаю, што неба з надзей тых смяецца.
У ярме існавання нікчэмнага сцяты,
Я пытаю, а дзе ж той канец мой пракляты?
Кожны дзень мой – стваральнік тугі і нядолі.
Мае грудзі слабеюць, не меўшы патолі.
Адмаўляецца розум даваць спасцярогу:
Боль я чую, а болей не чую нічога.
Ані днём, ні ўначы супакою не маю:
Цяжка ў працы, без працы боль іншы ламае.
Час мінулы шкадую, а сёняшні нудзіць
І палohaе заўтра...О, што мы за людзі!
Свет прытулак пакуты, галечы людское,
Зборня глупства, хвароб, злосці, непакою.
Я шукаю уцеху сабе безнадзейна,
Бачу: цнота – скарб сонны, а розум бяздзейны.
Калі кінуць нам крошку з вяльможнай скарбніцы,
Дык зазвоняць пра тое на кожнай званіцы.
Дзень за добрасць ідзе. Гэта гневу машына.
Тым шкадней, чым тужэйшую мае спружыну.
У ярме і без хлеба сумленне галосіць.
Прайдзісветам маёнткі і лаўры падносяць.
Марна скрыўджаны хоча шукаць абароны,
Марна кленчаннем хоча разжаліць законы.
Дзе ж яны – справядлівасць, закон або згода?
Іх няма між людзей, іх не маюць народы!
Кабала, надужыцце, злосць, зайздрасць і ўціскі
Ад братэрства не кінулі ў свеце і прыску.
Калатніна ўсялякая, войны, разбоі
Кроў людскую змяшалі з людскою слязою.
Застаецца надзея адна занядбаным:
Мець па смерці патолі ў Нябеснага Пана.
Але гэта крыніца надзеі людское
Мне прыносіць жуду, пазбаўляе спакою.
Столькі вер і навук з боскай ласкі вядзецца,
Што, як вір закруцілі мне розум і сэрца.
Секта секту кляне, зневажае, як можа,
А да праўды дайсці ні адна не паможа.
І схіляцца туды, сам не знаю дый годзе,
Раз туды, два – сюды, галава кругам ходзіць.
Божа!.. Што я кажу? Гэта ж бог так суладзіў...
Супярэчыць як можна вышэйшай уладзе?
Але ж праўда, што ты, шчасцем уласным заняты,

Даў саміх нас сабе, быццам нейкіх заклятых.
 Жменяй смутку палын на людзей сыпануў ты,
 Не зважаўшы, што гэта – насенне для смуты.
 Знелюбіў я людзей, свет, свае летуценні,
 Блюзню, енчу, блукаю, як сцень паміж сценаў.
 Неба крыўдзіць мяне ў сваім гневе замнога:
 Смерць глыну і ахвярай зраблю сам самога.
 Мабыць, трэба памерці, ды штосьці жахае:
 Кажуць, лёгкая смерць, – ой, не! мука цяжкая.
 Ісnavанне ліхое, а скончыць – сіл мала.
 Супярэчнасці ўсе ў нас жыццё аб'яднала.
 Роспач чорная! Смутак жахлівы з тугою!
 Пакіруйце тады неслухмянай рукою!
 Як далей я жыць мушу ў той нэндзы да грані?
 Бог пакуты наслаў... З ім якое ж змаганне?
 Гаркату ўсю жыцця ў адзін келіх збіраю,
 Выбіваюся з сіл, але ж не паміраю.
 Калі жыць, як цяпер, трэба так і далей мне,
 Дык ці варта баяцца пякельнай мучэльні?
 Вера ў бога, цябе браў ад лепшых на свеце,
 А цяпер што за сіла імкне цябе сцерці?
 Ты ж атруты ўсе згоніш з майго асяродку.
 Непадданыя смерці ажывіш зародкі.
 На адоленне лёсу ўзнімеш мяне ты,
 Жыць, змагацца з нядоляю – мужнасці мэта.

FIGA ZA ŚLIWKI

Nie mam coś szczęścia do dziewczek,
 Może w tanie zrodzon lato,
 Dałem ongi jednej śliwek,
 By wziąć od niej buzi za to.
 Lecz Rozyna zdworowała.
 A za śliwki, figę dała.

ДУЛЯ ЗА СЛІВЫ

Нешчаслівы я, ныйначай,
 На дзяўчат не маю ўдачы.
 Сліў адной насыпаў смачных,
 Думаў, дасць мне бусі ўдзячна.
 А дзяўчына літасціва
 Дулю мне дала за слівы!

УСПАМІНЫ КВЕСТАРА

(фрагменты з аповесці)¹

НАЗАЎТРА

XI

Ледзь толькі я прачнуўся, як увайшоў да мяне брат Баніфацы, *сэрвітор*².

– Ксёндз-кушташ³ віншуе! – сказаў ён і паклаў габіт ля ложка. Нічога больш не мовячы, ён выйшаў.

Я падняўся, апрануў капот і пазіраў на габіт... тут пастукаўся у келлю ксёндз-кушташ, які ішоў на імшу: ён заўсёды даваў мне гэты знак, і я спяшаўся за ім слухаць ягоную імшу, альбо служыць яму. Вось і цяпер я служыў; пасля імшы, распрануўшыся ў закрыстыі, ён сказаў:

– Ну што, пане Міхале? Як бачу, куфэрак трэба аднесці ў келлю.

– Няхай мяне Бог засцеражэ ад гэтага! – кажу я, бо на святой імшы зноў дух новы і нібыта прага габіту ўвайшлі мне ў душу. Гэта ўжо відавочны цуд Божы і пакліканне; аж дрыжкі пабеглі ў мяне па спіне на прапанову забраць назад ахвяру.

– Наадварот, *рэвэрэндэсымэ*! – прамаўляю. – Хадзем у келлю і я апрану манаскую вопратку. Як прысягнуў Богу і Яго Прачыстай Маці, – слова свайго не парушу.

Карацей кажучы, апрануў габіт, пастрыг валасы, пагаліў вусы. Прызнаюся, што калі пасам падвязваўся, дык літы быў у думках... але гэта на хвіліну: пазнаў у гэтай спакусе руку шатана; дык перажагнаўся і тое зло выйшла з галавы. А ксёндз-кушташ, які прысутнічаў тут, зняў з сябе пекны крыж на яд-вабнай тасьме і павесіў мне на шыю.

Пайшлі мы ў ягоную келлю, і па ягоным загадзе тройчы зазванілі ў кляштарны званок. Сышліся ўсе браты, бо ў кляштары не званок, але *абэдыенцыя* звоніць.

– Гэта, – кажа кусташ, – наш новы брат Міхал, от цо ест! Ён уступіў у наш закон не з-за нейкіх свецкіх прычынаў, а па пакліканні, якім яго Бог надарыў. Дык *gaudeamus*⁴, мілыя браты, і давайма прымем яго *appertis manibus*⁵, бо і навукаю, і справамі ён будзе карысны Богу і людзям, от цо ест!

¹ Пачатак гл. у: XIX стагоддзе. Навукова-літаратурны альманах. Кніга першая. Мн., 1999.

² *сэрвітор* – лёкай; той, хто прыслугоўвае ў кляштары.

³ кусташ – кіраўнік некалькіх кляштараў, якія складаюць кустодыю.

⁴ *gaudeamus* – радуймся.

⁵ *appertis manibus* – тут: сардэчна.

Сёння у часе *ватывы*¹ ён адправіць сваю першую *прафэсыю*².

– А пасля, – абазваўся ксёндз Рафал, стары *дэфінітар*³, – павінен прайсці *прабанта*⁴ і *сэрвітора*.

– Ці ўжо вашэці, – адказаў *кушташ*, – апрыклі смачныя абеды і вячэры, якія ты ясі з ягонае ласкі? Што нам з таго *сэрвітора*? Я ведаю лепш за ўсіх, што ён з пакорным сэрцам уваходзіць у закон. Паглядзі, вашэць, у закрыстыі, якія прыгожыя залатыя пасы, шоўкавую і саетаваю вопратку ахвотна аддаў у ахвяру Богу, на аздобу нашага касцёла, бо шчыра адрокся ад свецкіх марнасцяў. *Сэрвітораў*, *дэфінітараў* маем без ліку, а вось карысных людзей – мала! От цо ест!

Ксёндз Рафал павесіў нос на квінту.

– Браце Міхале, – казаў далей *кушташ*, – я аддаю вашэці нашу *дыспэнсу*⁵, склеп і кухню; а ў дапамогу, як і дасюль, – нашага старога *канапара*⁶; давяраю табе; глядзі, каб мы нашага айца-правінцыяла, якога я з дня на дзень чакаю, належна прынялі. От цо ест!

Калі *патры* выйшлі, я падзякаваў яму за такую да мяне *бэнэваленцыю*⁷ і сказаў:

– Здаецца, *рэвэрэндэсымэ*, законнік не можа мець уласных грошай. Вось мой малы запасік. – І падаў гаманец, у якім было больш за дзесяць талераў. – Пакідаю сабе толькі, *si licet*⁸, дукат *cum effigie* Прачыстае Маці.

– *Iterum, iterumque gaudeo!*⁹ – сказаў ён, абдымаючы мяне за галаву. – З прычыны твайго такога пабожнага намеру; але ты яшчэ не падпадаеш пад такія суровыя законныя правілы і падпадаць, бо *фратэр*, а не *патер*, не будзеш, а што да грошай, праўду кажучы, мы іх і не захоўваем. Бо ў якога ж бернардына можна знайсці шмат грошай? А калі хто мае якую залатоўку на табакі, то няхай мае на здароўе. Дык і ты можаш гэты запас захаваць; ужыві яго на добры ўчынак, а калі і сваяку якому дапаможаш, то не згрэшыш. От цо ест! А што зробіш з шабелькаю?

Ён усміхаўся.

– Аддам яе пры аказіі майму сябру падчашаму Сьвебодзе. У яго *Гарасім*, няхай ажэніць з маёю *Эльжуткаю*.

¹ *ватыва* – іміа, якую адпраўляюць на карысць намераў пэўнае асобы; падзячнае набажэнства.

² *прафэсыя* – публічнае вызнанне веры; прысяга законніка.

³ *дэфінітар* – кіраўнік дэфініцыі. Манаскі закон дзяліўся на правінцыі, правінцыя на дэфініцыі; кожная дэфініцыя мела больш за дзесятак кляштараў. Тут: пенсіянер.

⁴ *прабант* – кандыдат у закон у часе прабацыі; навіцыюш.

⁵ *дыспэнса* – вызваленне ад выканання касцельных абавязкаў. Тут: кляштарная гаспадарка.

⁶ *канапар* – манах, які трымае ключы ад кляштарнае спіжарні і піўніцы.

⁷ *бэнэваленцыя* – зычлівасць, прыхільнасць, спрыяльнасць.

⁸ *si licet* – калі можна.

⁹ *Iterum, iterumque gaudeo!* – Зноў і зноў радуся!

Хутка прыехаў ксёндз-правінцыял, а з ім колькі гвардыянаў, што разам накіроўваліся ў Нясвіж на капітулу. Не сорамна мне было за кухню: усё, што з'явілася на стала перад *патрамі*, было вартае іхняе губы. Не частаваў я іх ніякімі панскімі *фрыкасамі*¹, але быў гультайскі бігас, бульён з індыка, зразы, гусарская смажаніна; а ў сераду, пятніцу і суботу – посныя катлеткі, шчупак у шафране; усё ахайна і смачна прыгатавана, ды так, што нічога не бракавала дзеля поўнай *кантэнтэнцыі*².

– Хто ў цябе, браце, – запытаўся айцец-правінцыял у *кушташа*, – так смачна гатуе есці?

– Гэта былы прыдворны, маршалак вялікага пана, а цяпер наш брат Міхал Лаўрыновіч, якому я аддаў *дыспэнсу* і кухню; з таго часу, дзякуючы ягонаму клопату і *экспэрыенцыі*³, больш смачна ядзім. От цо ест!

Калі перад ксяндзом-правінцыялам я паставіў *прыстаўку*⁴ з каплуном, фаршыраваным селядцамі, ён сказаў, агледзеўшы мяне з ног да галавы:

– *Gratias ago!*⁵

Ёсць манаскае правіла, што ўсе ў кляштары, куды прыехаў правінцыял, становяцца *ex ordine*⁶ па адным перад ім на іспыт, кожны пра сябе і пра кляштар. Паклікалі і мяне. Першае пытанне: ці не маю якое крыўды альбо скаргі на каго ў кляштары? – Не. Другое пытанне: ці не заўважыў чаго кепскага, пра што па абавязку сумлення павінны расказаць? – Не. Трэцяе пытанне: як я жыў раней, і што сталася прычынаю паступлення ў ордэн? – На гэта адказаў *summatim*⁷ і з большага пра ўсё маё жыццё і падрабязней, як з-за прыгоды ў ваяводы перавярнуўся *insperate*⁸ на кармеліта, а пасля з Божаю дапамогаю на бернардына.

Упадабаў маю нікчэмную персону наш айцец.

– Бачу, – кажа, – праўду мовіў мне тутэйшы ксёндз-*кушташ*, што носіш галаву на плячах не дзеля прапорцы. Я параю яму, каб узяў цябе ў якасці *соцыюша*⁹ на капітулу. Будзеш, вашэць, і там, у Нясвіжы, распараджацца *сумтам* нашым, а пасля абярэш сабе рэзыдэнцыю, дзе сам захочаш.

– Не хацеў бы, – кажу, – разлучацца з тутэйшым ксяндзом-*кушташам*.

– Гэта лёгка можна ўладзіць, а пакуль: *vale*.

Так і здарылася. Я ўжо ў Несвіжы, куды мы прыехалі з ксяндзом-*кушташам* аграмаднаю брычкаю, запрэжанаю трыма гладкімі коньмі ды на-

¹ *фрыкасы* – прысмакі, дэлікатэсы.

² *кантэнтэнцыя* – задавальненне.

³ *экспэрыенцыя* – вопыт.

⁴ *прыстаўка* – малая міска.

⁵ *Gratias ago!* – Дзякую табе!

⁶ *ex ordine* – па парадку.

⁷ *summatim* – сцісла.

⁸ *insperate* – нечакана.

⁹ *соцыюш* – таварыш.

ладаванаю падарожнымі запісамі *omnis generis*¹ і дэлікатэсамі з кляштару нашых сяцёр мінскіх бернардынак, прысланымі нам на дарогу, а таксама поўным куфэркам, ключ ад якога быў пад маёй *кустодыяй*².

КАПІТУЛА

ХІІ

Вялікі, бо найвялікшы пан ва ўсёй Літве – князь Караль Радзівіл, ардынат Нясвіжскі, што жыве ў тутэйшым замку са шматлікім сваім дваром, ля якога жывіцца шляхта і мае маёнткі, дзякуючы ягоным дабрадзействам, чаго і кляштарам нясвіжскім шмат дастаецца, і асабліва нашаму, бернардынскаму, *сындыкам*³ якога ён з’яўляецца.

Перш чым сабралася капітула, айцец-правінцыял і ўсе гвардыяны накіраваліся ў замак, каб скласці *хамагіюм*⁴ ягамосці князю і запрасіць на заўтрашняе ўрачыстае набажэнства.

Князь прыняў *патраў* ласкава і паведаміў, што як *сындык*, а таму гаспадар нясвіжскага кляштару, сам сваіх гасцей частаваць будзе і *сумит* на капітулу прымае на сябе.

І сапраўды, вечарам прыгналі колькі адкормленых валоў і ўсякіх запасаў прывезлі ў спіжарню, таксама сена і фуражу ў гумны, у піўніцу мы апусцілі дзежку трайняку, два анталы віна і больш за дзесятак дзежак піва; рыбы на постныя дні паабяцалі прывезці з аграмадных нясвіжскіх сажалак.

Назаўтра, пасля ўрачыстага набажэнства, айцы сабраліся ў *рэфэктары* і пачалі капітулу. Прышоў сюды і князь, аточаны шматлікім почтам свайго двара, але зняў з сябе усе свае панскія *дыстынкторы*⁵, ардэны ды брыльянты і нават замест багатага паса падпаясаўся бернардынскім.

Я з цікавасцю назіраў за гэтым слаўным панам, бо пра яго і на двары пана ваяводы, і на двары пана Бурынскага, старасты, дзе я раней быў, шмат наслухаўся. Гэта чалавек самавіты, сталага ўжо веку, галава паголеная, вусы пышныя, бровы і павекі над вачыма навіслыя, з-пад якіх, калі павядзе позірк, то аж дрыжыкі бяруць, голас, як труба; аднак, нягледзячы на ўсё гэта, ён – цудоўны і найлепшага сэрца пан. Толькі часта вясёлы і шумны; ён мае прымоўку “пане каханку!” і калі пытаюцца: “Які Радзівіл?” звычайна адказваюць: “Князь Пане Каханку!”, а гэта значыць, ардынат нясвіжскі.

І вось калі ўвайшоў ён у *рэфэктар*, падняліся айцы ды запрасілі князя на першае крэсла, а ксёндз-правінцыял прывітаў яго *ex abrupto*⁶ прыгожаю прамоваю, дзякуючы і за ягоныя дабрадзействы дзеля закона, і за гонар, які

¹ *omnis generis* – рознага роду.

² *кустодыя* – кіраванне нечым, вартаванне, ахова.

³ *сындык* – тут: апыжун.

⁴ *хамагіюм* – прысяга на вернасць.

⁵ *дыстынкторы* – знакі адрознення.

⁶ *ex abrupto* – без падрыхтоўкі.

чыніць капітуле сваёю прэзентабельнасцю, ды запрашаючы яго старшынстваваць на гэтым *conclave*¹ (але *subintelligitur*², што гэта толькі дзеля цырымоніі казаў), і нарэшце, даручыў ягоную, як і шляхетных ягоных продкаў, душу Богу.

Князь адказаў:

– Я з удзячнасцю прымаю, пане каханку, гэтую *рэкагніцыю*³ вашых па-чуццяў да мяне і давяраюся святым вашым малітвам. А на капітуле, як *сын-дык* тутэйшага кляштару, маю права прысутнічаць, дык не забудуся пра свой абавязак.

Пасля гэтае цэрымоніі князь выйшаў, а айцы *obstupuerunt*⁴ на гэтае ягонае сведчанне, што на сесіях капітулы дакляраваў прысутнічаць. Ламалі сабе галовы: адкуль у яго гэтая фантазія? Дакаралі нават правінцыяла, што яго запрасіў; зрэшты, не могучы запырэчыць гэтаму, цешыліся надзеяю, што праз колькі паседжанняў знікне ягоная ахвота, і ён зволіць іх ад неабходнасці саступаць ягонай *прэпандэрэнцыі*⁵.

І сапраўды... ён звольніў нас ад клопатаў, бо закончыў капітулу за колькі дзён, а яна без яго цягнулася б і колькі тыдняў. І гэта па-свойму, наступным чынам: калі пачалі абіраць гвардыянаў і *кушташаў* разнастайных кляштараў, князь, не чакаючы на *воты* і *кансіліі*⁶ *дэфінітараў* і *юбілятаў*⁷, вырашыў *ad velle sui*⁸ распараджацца і прызначаць.

– Вашэць, пане каханку! – перш наперш сказаў ён майму мінскаму ксяндзу-кушташу. – Будзеш тут у мяне ў Нясвіжы гвардыянам, бо тутэйшы ксёндз Гумільян ужо састарэў, ні на што не прыдатны. Колькі разоў запрашаў яго, пане каханку, на аблаву, а ён ані разу не пайшоў; а вашэць, калі колькі гадоў таму быў гвардыянам, то аж да Лахвы са мною на паляванне ездзіў і аграмаднага мядзведзя забіў.

– Але ж ваша княская мосць відвочна памыляецца, бо хоць і быў тут гвардыянам, і ахвотна выконваў загады князя, але на аніводнай аблаве не быў і нават за сваё жыццё ні страляў, бадай, ні разу. От цо ест!

– Што? Пане каханку, не верыш, што забіў мядзведзя? Ды гэта ўсе мае паляўнічыя засведчаць! Вашэць зноў будзе гвардыянам у Нясвіжы, а вашэць – у Буцлаві, вашэць – у Вільні *кушташам*, вашэць – у Цітавянах, вашэць – у Беніцы...

І гэтак далей, як па рэестры.

¹ *conclave* – закрыты сход.

² *subintelligitur* – мяркую.

³ *рэкагніцыя* – знак увагі.

⁴ *obstupuerunt* – аслупянелі.

⁵ *прэпандэрэнцыя* – зверхнасць, перавага.

⁶ *воты* і *кансіліі* – нарады.

⁷ *юбілят* – законнік, які 50 гадоў жыве ў кляштары.

⁸ *ad velle sui* – паводле свае волі.

Але айцы пачалі бурчаць і гаварыць князю, што ён загадвае толькі паводле свае волі.

Князь на гэта падняўся са свайго крэсла, пакланіўся ўсім нізка.

– *Mea culpa*, пане каханку! *Mea culpa*! – сказаў ён і пакорна выйшаў з *рэ-фэктара*, пакрапіўшы сябе ля дзвярэй свянцонаю вадою. Але як толькі трапіў на калідор, дык паказаў, што ўмеў. Забраў усе ключы ў мяне і ў *капанара*, пазамыкаў і паставіў варту ля *дыспэнсы*, ля свірнаў і склепаў, загадаў патушыць агонь на кухні, абярнуць саганы і рондалі, а сам вярнуўся ў замак, забраўшы з сабою *падсындыка*.

Цяжка расказаць, якое хваляванне выклікала гэта ў кляштары. Сарваўся капітульны соймак; пра абед – і не думай; словам, не было іншае рады, як пайсці перапрасіць князя, каб унікнуць галоднае смерці. Дык правінцыял з двума *патрамі* пакіраваліся ў замак, і я з імі, нібы дзеля асістэнцыі, а на самой справе – з-за цікавасці. Ды дзе там! Пакрыўджаны князь не даў ім і слова сказаць, а пачаў сам:

– Гэтак вашэці, пане каханку, захоўваеце правілы і прысягу на ўбоства? Там пазначана, што *сындык*, пане каханку, карміць вас павінен, ключы ад усіх кляшторных кладовак на ягоным пасе павінны быць, грошы – у ягонай скарбонцы; а вашэці пра ўсё гэта ні гу-гу. Не зважаеце на пастаўленага мною *падсындыка*, кіруеце сабе, як *інфулаты*¹, пане каханку, а ён, мой намеснік, з шапкаю пад пахаю стаяць перад вашэцямі мусіць. Ксёндз-гвардыян сам распараджаецца кляшторнаю скарбніцаю, аднак, пане каханку, бернардын ані граша мець не павінен, ані бачыць грошай, а вашэць у аблозе *tatquam*² трымаеш майго скарбніка, калі прыйдзе тэрмін выплаты пенсіі. З сёняшняга дня, пане каханку, справа мусіць вярнуцца да даўніх законных правілаў! Я сам, пане каханку, выдаваць буду штодзённа вашэцям з кляшторнае спіжарні абед і вячэру; да мяне вашэці па порцыю і *кансальяцыю*³ прыходзіць павінны; а законная скарбніца будзе пад маёй *сындыкаўскаю кустодыяй*. Айцец-гвардыян няхай пільнуе хор ды іншыя манаскія *афіцы*⁴, а ў кіраўніцтва кляштарам і носа не сунуць, пане каханку!

– Але ж, мосці княжа дабрадзею, – прамовіў правінцыял, – тымчасам цэлы сёняшні дзень мы галодныя: агонь на кухні заліты, ежа вывернутая...

– Так, так, пане каханку! Слушна і справядліва так сталася. У якасці пакуты, усе, вашэць, ад прэлата да брата, паабедаеце ў мяне ў замку і яшчэ адну *пэнітэнцыю*⁵ адбыць мусіце. А пасля, пане каханку, сабярыцеся тут на *conclave*, а я сам кляштарам кіраваць буду.

Мы вярнуліся ў кляштар. Там *ex consilio* выпала падпарадкавацца волі

¹ інфулат – біскуп, што мае права насіць інфулу (літургічны галаўны ўбор).

² *tatquam* – нібы.

³ кансальяцыю – пацеха, адпачынак.

⁴ афіцыі – абавязкі.

⁵ пэнітэнцыя – пакута як сакрамэнт; пакаянне.

князя, каб яму што горшае ў галаву не прыйшло. А што да другое абяцанае *пэнітэнцыі*, дык мы ўсе былі пэўныя, што ён нас у замкавай капліцы праз *miserere*¹ правядзе, бо гэта ў яго не навіна, і сам у Вялікую пятніцу часта бічуе сябе, як належыць. Дык увесь канвент мусіў ісці ў замак. Аднак мы мелі надзею, што пасля абеду, і пасля другое *пэнітэнцыі* дазволіць нам князь вярнуцца ў кляштар.

У аграмаднай, гэтак званай гетманскай зале, паставілі стол ад канца да канца, але без абруса. Замест паўміскаў кляшторныя *прыстаўкі*, пастаўленыя на доўгай дошцы, насілі *браты-сэрвіторы*. Пасярэдзіне стала стаялі два анталы – віна і трайняку. Князь сам сеў сярод айцоў і шчодро іх частаваў, а нас – маршалак яго двара пан Фрычынскі, які нагадаў нам, наліваючы з анталаў у збанкі, а са збанкоў у шклянкі, што трэба дапамагаць айцам старэйшым, бо іх князь споіць. Сапраўды, ён часта паўтараў, калі хто з іх адмаўляўся піць:

– Знай, вашэць, што я *сындык*! Мая *адэдыенцыя*, пане каханку!

Дык не падняліся мы з-за стала, пакуль абодва анталы не апусцелі.

– Вось вам і другая пакута, пане каханку! – устаючы з-за стала прамовіў князь *сындык* ужо неразборлівым голасам і, хістаючыся, выйшаў з залы.

А тымчасам усе нашыя вазы і коні завялі ў замкавыя стайні, нам далі ў замку выгудныя пакоі, браму замкнулі, жаўнеры сталі на варту, і датуль у кляштар нікому не дазволілі вярнуцца, пакуль капітульныя соймікі не закончыліся. Ішлі яны хутка і, натуральна, адпаведна волі і дыспазіцыі князя.

Абеды былі, як і першы, ажно на астатнім зноў два анталы з’явіліся на сталае. Зноў *пэнітэнцыя* і *абэдыенцыя*. Урэшце, пачаставаўшы нас і сябе, князь, устаючы, сказаў:

– Капітула закончана! *Сальвую*² сесію на тры гады, наступную ў Нясвіж запрашаю, а тымчасам маліцеся, вашэці, за маю душу, як абяцаў мне ксёндз-правінцыял, пане каханку!

ІНСТРУКЦЫЯ НА КВЕСТУ І АД’ЕЗД З КЛЯШТАРУ

XIII

Калі так выдатна *князь-сындык* распарадзіўся нашаю капітулаю, дык мы з маім ранейшым мінскім *кустахам* засталіся ў Нясвіжы; ён – гвардыянам, а я братам дзеля ўсялякіх кляшторных *афіцыяў* пад ягоным кіраўніцтвам. Меў я надзею на такое ж самае жыццё і абавязкі, як і ў Мінску, але праз колькі дзён пасля ад’езду капітулы паклікаў мяне ксёндз-гвардыян да сябе і сказаў:

– Вось табе, браце Міхале, *абэдыенцыя*, дасланая сёння ксяндзом-правінцыялам, – прызначэнне на квестара тутэйшага кляштару. Дык збірайся і заўтра едзь з Богам. От цо ест!

¹ *miserere* – першае слова 57 псалму “Вульгаты”; злітуйся.

² *сальвую* – распускаю.

– Навошта мне гэта?

– На тое, каб і сам, і ўсе мы мелі што есці зімою. Ведаеш жа, што мы з ласкі дабрадзеяў жывём. Айцец-правінцыял, добра пазнаёміўшыся з табою і ведаючы, што ты з прыдворных і чалавек бывалы, жыў у свеце і ўмееш падпарадкоўвацца, абраў цябе дзеля гэтае паслугі, як самага здатнага. У гэтым выяўляецца ягоная прыхільнасць да кляштару; і хоць я яго пра гэта не прасіў, пра гэта нават і не зычыў сабе, аднак на ягоным мейсцы тое ж самае ўчыніў бы. Урэшце, справа вырашана – *абэдыенцыя*! От цо ест!

– Не маю на гэта што адказаць, ойча! Але калі квеста не атрымаецца і я вярнуся з нічым?

– Гэтага быць не можа; з аніякім квестарам ў нас яшчэ такое не здаралася. І хоць не тое ўжо, што раней бывала, калі квестар колькі бараноў, столькі – ды яшчэ і ў два разы – талераў прывозіў, калі фуры за ім і перад ім везлі пшаніцу ў нашыя свірны, аднак і цяпер ніхто яшчэ квестара не выгнаў з дому; яшчэ пабожнасць, дабрачыннасць і чалавечнасць ёсць на Літве. От цо ест! І, кажучы праўду, і цяпер, як даўней, ёсць нейкая ўсеагульная хатняя прыхільнасць да бернардынаў. І таму руш, вашэць, як я казаў, і вяртайся да *парц’юнкулаў*¹, але і не вяртася без капы бараноў, бо на месяц пасаджу цябе ў *цюпу*². От цо ест! – Дадаў ён з усмешкаю.

“І гэта мне *pater periculosus*!”³ – падумаў я сам сабе.

– Але ж, *рэвэрэндэсымэ*, я не воўк, хапаць бараноў не буду; колькі дадуць, столькі і прывязу.

– Слушна! Ты не воўк, але не трэба быць і аслом. От цо ест! Ведай, браце, што паспяховасць квесты залежыць толькі ад квестара. *Est modus in rebus*⁴, як людзі кажуць. Ёсць людзі, і такіх, дзякуй Богу, болей, якія выглядаюць і чакаюць штогод квестара, як буслоў увесну; такія, убачыўшы цябе здалёку, даўно прызначанага барана самі да твае чародкі падгоняць; такія сардэчна, шчодро пачастуюць і нанач пакінуць дзеля пачцівае і пабожнае гаворкі, па якой сумуюць цэлы год; такім у якасці падзякі дастаткова шчырага “*Deo gratias!*”, бо яны вераць ва ўдзячнасць і таму стараюцца заслужыць яе.

Ёсць іншыя, цалкам супрацьлеглыя папярэднім; яны, сустрэўшы цябе ў браме, адразу пачынаюць думаць, як бы хутчэй цябе выправіць; ад такіх і добрае слова шмат значыць, а прасіць у іх і дакучаць ім не варта; маліцца за іх трэба, абы іх Бог іх натхніў ласкаю сваёю святою і даў жаданне дапамагаць бліжнім. От цо ест!

Але ёсць яшчэ іншыя, а гэта часцей за ўсё вялікія пань, у якіх, як ведаеш, шчодрасць залежыць ад гумору; вось у тым і рэч, абы стварыць гэты гумор

¹ *парц’юнкула* – адпушчэнне грахоў, якое можна было атрымаць ад першых няшпораў 1 жніўня да заходу сонца 2 жніўня.

² *цюпа* – халодная, вязніца, кутузка.

³ *periculosus* – той, хто пагражае небяспекаю.

⁴ *Est modus in rebus* – Ёсць мера ў рэчах.

добрым жарцікам, вясёлаю показкаю, далікатным папрокам, чаму адмовіць было б сорамна. Патрэбна, пане браце, умець закінуць, як у рэчку, вуду ў мора панскага багацця, а на гачыку ў якасці прынады прычапіць *канцэпт*¹, і выпягнеш барана альбо дуката. Вашэць прыдворны, дык патрапіш сам сабе па-раіць! Але зважай і на тое, што адно служба свецкая, іншае – бернардынская; наша, праўда, больш фамільярная, але як у першай трэба часам умець трымаць язык за зубамі, так у нашай – за габітам. От цо ест! *Intelligis? Зрэшты, usus te plura docebit*².

Я ўжо выходзіў, але ксёндз-гвардыян яшчэ затрымаў мяне.

– Ну, – сказаў ён, – хоць постаць твая набывае ўжо бернардынскае *цыркумферэнцыі*, але ты маеш яшчэ парэшткі свецкіх заганаў, ад якіх абавязкова трэба адрачыся. Кінь, вашэць, перш-наперш сваю любімую люльку, бо ў нас няма моды на гэта нават у кляштары, а тым больш на квесце. Ніхто яшчэ квестара з люлькаю не бачыў. За тое вазьмі добры запас нашае табакі-бернардынкі. Увесь свет ужывае табаку, і бернардынка слаўная на ўвесь свет. Будзеш мець мажлівасць дагадзіць табачнікам і браць за яе бараны, і сам лёгка прызвычаішся, бо яна працвярэжвае і падбадзёрае. Спрабуй, вашэць.

Калі я зажыў і кіхнуў, ксёндз-гвардыян закрычаў:

– От цо ест! А што? *Vale!* Дарую табе і гэтую табакерку на пачатак. Другое, вашэць заўсёды кажа: “Пане дабрадзею!”, “Мосці Добрадзею!”, а ў нас няма ані “Мосці”, ані “Паноў”; усе аднолькава нашыя “Дабрадзеі”, без усялякіх дадаткаў “Дабрадзеі”. Калі б з новымі *дэнамінацыямі*³ і звычаямі выехаў у свет, з квестаю табе б не пашанцавала. Квестар без языка і квестарскае галавы, ці – што яшчэ горш – з моваю свецкаю і моднаю, зарабіў бы як *Заблоцкі на мыле*. Так, браце, пакорна і весела, хоць і мудра нават часам, але заўсёды проста, па-даўняму. Гэта галоўнае! Так нашыя папярэднікі заслужылі закону Божую ласку і міласць людскую. Давайма трымацца гэтага шляху, браце! А калі ён пачне хібіць, калі шчырасць, прастата і пакора не будуць ужо трапляць у сэрца, дык гэта кепскі будзе знак, браце, і не толькі для нас, але і для ўсіх, бо тады атрута неадварства і пагарды да нашае святае рэлігіі, што цяпер па кроплі падае сям-там сярод нас, пашыраецца, як кара егіпецкая, сярод народу!.. Дай, Божа, не дажыць да таго!

– Адкуль жа такія непамыслыя прароцтвы, *рэвэрэндысімэ*?

– Эгэ, браце! Я не такі дурны, як вашэць думае. От цо ест! Я прайшоў розныя законныя ступені; не выхваляючыся, я – доктар тэалогіі, быў прафесарам колькі гадоў ў Вільні, а таксама і *казнадзеем*, урэшце *лектарам*⁴ не малы час. Ведаю я, бо думаў, адкуль ідзе зло. Ведаю, а перадусім, разумею

¹ *канцэпт* – *доцціп*.

² *Intelligis? ... usus te plura docebit* – Разумееш?... трэба табе шмат вучыцца.

³ *дэнамінацыя* – *тэрмін, найменне*.

⁴ *Лектарам* называўся выкладчык, які чытаў “біблейскія часы”.

французскую мову, каб яе, бадай, у нас ніколі не было! У ёй арсенал шатана, з яе ён бярэ атруту, якую на нас, бедных, жменямі кідае. Але на Бога надзея! От цо ест! Не час пра тое думаць. Сумна мне будзе без цябе, браце, бо я да цябе сэрцам прыкіпеў; затое ўзімку будзем разам і нагуляемся вечарамі ў шашкі ды *марыяша*.

Даём табе старога кляштарнага фурмана Марціна, які ўжо колькі квестараў вазіў, даём табе два вазы, два старыя канякі, два бараны-правадыры і надзейнага сабаку – вартаўніка твае будучае чарады і вазоў; вось і ўся твая дружина. Дык *Deus te benedicat, ducat et reducat*¹. От цо ест!

Накіраваўся я на стайню і пазнаёміўся з маім таварышам падарожжа – Марцінам, які рыхтаваўся да вандроўкі. Назаўтра, паслухаўшы святую імшу і атрымаўшы богаслаўленне майго каханага ксяндза-гвардыяна, я сеў на воз.

Наперадзе Эліяш і Барабаш, два прыгожыя рагатыя бараны са званочкамі на шыях, ля іх сабака Памфіл, за імі – Марцін на вазку, запрэжаным вялікім, але худым буланым канём, і, нарэшце, я на сівой і крыху кульгавай кабыле. У браме Марцін перажагнаўся і пачаў “*Завітай да нас, дзянніца*”, я падхапіў; гэтак пабожна спяваючы, мы з нашаю кавалькадаю праехалі мястэчка.

ЛЕГЕНДЫ СТАРОГА МАРЦІНА

XIV

– Куды паедзем, Марціне? – запытаўся я, калі мы мінулі мястэчка.

– Куды вочы глядзяць, мой ягамосць!

– Ты ж няраз з квестарамі ездзіў, дык вядзі, як ведаеш, лепей.

– Ведаю тое, мой ягамосць, што ў блізкія адсюль двары няма чаго заязджаць: суседнія паны штонядзелю бываюць у касцёле і ў ксяндза-гвардыяна, дык ён і сам у іх найлепей выквестуе; нам трэба ад’ехаць крыху далей ад гнязда. На абед завязу ягамосця да майго старога сябра пана Яна Бялевіча, стражніка княскіх лясоў, адсюль – тры мілі. Заўсёды ад яго пачынаем квесту; ягоны баран шчаслівы, бо ён дае пачціваю рукою і не шкадуючы; і хоць кажуць пра яго, што ўмее стрэльбы замаўляць і дзічыну на свой стрэл склікае, але гэта няпраўда, бадай, ім такое здароўе! Дзічыны ў яго процьма, што тут дзіўнага? Ведае поле, ведае, калі на якога зверу ці птушку лепшы час, а раней службы ў слаўнага пана Валадковіча, якога застрэлілі ў Мінску. Потым князь запрасіў да сябе і прызначыў падлоўчым. Ён ажаніўся, цяпер у яго сыны, як дубы, і дачка, як ягадка; аўдавеў, праўда, але што ж рабіць? Такою была Воля Божая; ён сядзіць сабе спакойна, як дай Божа кожнаму пачціваму.

– Добра, – сказаў я, – едзем да пана Бялевіча.

Мы цягнуліся нага за нагу, мовячы паціху пацеры. Мой пан фурман часам

¹ *Deus te benedicat, ducat et reducat* – Няхай цябе Бог бласлаўляе, кіруе табою і накіроўвае.

спыняўся, дазваляў баранам паскубці травы і, вытрасаючы табаку з ражка, азіраўся на мяне з нейкаю крывою ўсмешкаю на твары; я таксама аглядаў ягоную фігуру. Стары, але моцны, вусы і чупрына сівыя і густыя, твар і нос чырвоныя, вочы, як у маладога; на сабе меў перакроены на капот габіт, на ім шэрая палатняная чуйка з капюшонам, каб хаваць ад дажджу галаву, на якой цяпер сядзела высокая шапка з чорнага барана, на світцы вісела каронка, а з-за шырокага скуранага паса выглядваў ражок з табакаю.

Пасля некалькіх такіх папасаў і прыгляданняў да мяне ён, нарэшце, перапыніў нашае доўгае і, відаць, апрыклае яму *silentium*.

– Але ж ты, ягамосць, маўчыш, як пень.

– А што нам гаварыць, мой каханы Марціне.

– То ягамосцю трэба было станавіцца капуцынам, бо капуцыны, здаецца, не размаўляюць. Можа, ягамосцю здаецца, што гутарыць з фурманам – не да гонару ягамосцю; але я і правінцыялаў вазіў, і яны як з братам са мною дыскутавалі.

– Вядома, пане Марціне, і я ахвотна буду з табою дыскутаваць, толькі што я ўпершыню ў гэтым краі, дык нічога тут не ведаю; хіба ты мне апавядаць будзеш. Ды яшчэ мы едзем па адным, то немагчыма размаўляць.

– Усё можна наладзіць. Я добра навучыў сваіх коней; можна, як хочаш, пускаць іх і наперадзе, і ззаду, а кіраваць голасам. Буланы яшчэ разумнейшы, бо сам у двары паварочвае, больш за тое, калі ён павярнуў, дык смела заязджай... з пустымі рукамі не ад'едзеш. Я сяду з ягамосцем і будзе нам абодвум веселей, а перасядаючы, мы і паснедаем. Дастань толькі, дабрадзей, *пуздэрка*¹, – сказаў ён злазячы з воза.

– Ці ж у нас ёсць *пуздэрка* ?

– Эгэ! Адразу відаць, што ягамосць першы раз квястует. А як жа! Ёсць і не пустое: пакуль хто нам налье, свой запас на пачатак мець трэба.

Марцін дастаў з-пад мае лаўкі *пуздэрка*, пра якое я не ведаў, і бохан хлеба.

– Чакаю з рук ягамосця! – сказаў ён мне. Пасля, выпіўшы чарку, якая таксама знайшлася ў *пуздэрку*, кроіў закуску. Эліяш і Барабаш прыйшлі таксама па сваю порцыю; у доўгіх вандроўках ён прызвычаіў іх да рук; зналіся з ім, як сябры. Памфіл таксама паснедаў, а Марцін, сеўшы са мною, крыкнуў:

– Гэй, буланы! – і конь пайшоў, а сівая – за буланым.

– Ці ведае ягамосць, што гэта за мястэчка справа?

– Мне здаецца, – Мір.

– Сапраўды, – Мір. А ці ведае ягамосць, які там ёсць звон?

– Не ведаю.

– Дык я ягамосцю раскажу, бо паўсюль пра ўсё сёе-тое ведаю. Нарадзіўся

¹ *пуздэрка* – падарожная скрынка дзеля харчу і напояў.

я цікаўным, моўным, лоўным і *gadatiwus*¹, то люблю слухаць і апавядаць, калі ёсць што вартае. Вось пра гэты звон існуе такая гісторыя.

Наш князь Пане Каханку, ездзіў даўней па чужых краях і ваяваў з паганцамі – сам пра гэта часта апавядае; раз так было яму кепска, што чыніў розныя пабожныя *вота*², абы Боскім цудам выбавіцца ад пэўнае згубы. Ён паабяцаў зрабіць для Мірскага касцёла такі звон, каб – як ў Міры зазвоняць на *рэзурэкцыю*³ – у Нясвіжы было чуваць; а гэта чатыры мілі, мой ягамосць!

Дык як толькі ён вярнуўся ў Нясвіж, адразу загадаў ліць звон у Міры; адлілі адзін, звоняць – не чуваць у Нясвіжы. Пане Каханку дадае золата і срэбра ў матэрыял, загадвае адліць другі, большы; зноў льюць і зноў звоняць цэлы дзень – не чуваць! А трэба абавязкока выканаць *вотум* – да ёты; адліваюць трэці звон...

Тымчасам аднаго вечара Пане Каханку, будучы ў добрым гуморы, бавіўся сабе сярод сваіх і хлусіў на чым свет стаіць, бо такі ўжо ў яго звычай. Ат, звычайна вялікаму пану ўсё можна. Апавядае цуды і кажа ўсім верыць. Калі ж ён перабраў меру, не вытрымаў пан Міхал Ходзька, які раней быў княскім канюшым, калі я служыў старэйшым конюхам, а пасля ён стаў панам, а я – фурманам. Ён, фаварыт князя, кажа:

– Мосці княжа! Звон мірскі чуваць!

Усе наставілі вушы, але ніхто не чуе. Князь жа паддаквае пану Ходзьку і кажа:

– А бачыш, вашэць, які гучны мой звон! Выканаў *вотум*.

– А як жа яму не быць гучным, – падхапіў Ходзька, – калі пан князь цэлы дзень хлусіць, пэўна, на ягоны голас і памятка?

Бо, ягамосць, мусіш ведаць, што калі дзе адліваюць званы, трэба шмат хлусіць, каб далёка разыходзілася, дык і голас званоў так разыходзіцца будзе.

Князь, аднак, не разгневаўся, толькі, смеючыся, сказаў Ходзьку.

– Васан сам такі, пане каханку! – але ўжо больш звон не пераліваў; ахрысцілі яго Каролем, павесілі на званіцы, і князь заўсёды кажа:

– Чуваць Кароля ў Нясвіжы!

А калі хто запырэчыць, то ён:

– Хіба ж я віноўны, пане каханку, што вашэць не мае такога слуху як пан Міхал Ходзька?

І, праўду кажучы, тут ён не маніць, бо і сам мае імя Караль, а як пачне звінец па-свойму, дык і чуваць Кароля ў Нясвіжы, – ківаў галавою Марцін.

– А ці не ведаеш чаго, Марціне, пра тых слаўных залатых апосталаў князя?

¹ *gadatiwus* – гаваркі.

² *вота*, *вотум* – прызначаны на выпадак паспяховага завяршэння справы прадмет, які змяшчаюць у касцёле.

³ *рэзурэкцыя* – урачыстае вялікоднае набажэнства з працэсіяй.

– Ага, не ведаю! Як жа не ведаю? Пан Букоўскі, княскі шатны, апавядае пра іх кожнаму, бо іх бачыў і вазіў. З сапраўднага золата былі, мой ягамосць! Вялікія, як шасцігадовыя хлапчукі.

– Э-э, можа меншыя?

– А хто іх там мераў? Вядома, што князь, выбіраючыся на вайну з паганцамі ў чужыя краі, узяў з сабою і апосталаў; завёз іх спачатку ў Гданьск, а пасля – дзесьці далей. А як не стала грошай... Эй, буланы, направа! Эй!

Мы паехалі пакручастаю дарогаю праз цёмны лес. Марцін перастаў мовіць пра апосталаў, бадай, ад гневу, што іх ужо няма, ці прыгавіў новую легенду, калі тарахценне каляскі і тупат коней пачуліся нам здалёк.

– Некага спаткаем, – сказаў Марцін. – Можа, дасць Бог добры пачатак.

Буланы, пачуўшы цокат, а прызвычаены, відаць, да законнае пакоры, саступіў з дарогі наколькі галіны дазвалялі, а Памфіл пабег уперад і пачаў гаўкаць.

Хутка паказаўся ягамосць вершнік, багата і бунчучна¹ ўбраны, у тара-татцы² з залатымі тасьмамі, з эпалетам на адным плячы, з патранташам на залатой тасьме, з палашом на пэндэнце³ і фастрыгаваным каўпаком на галаве. Па ўборы я зразумеў, што гэта вайсковец.

За ім ехаў казак, апрануты, як улан, са сцяжком, а за ўланам воз, запрэжаны чатырма гладкімі коньмі, на якім яшчэ адзін *slugus* і ля фурмана казачок з бандураю; нарэшце, за возам ішлі два прывязаныя кані.

Ён, зухаваты, вясёлы, з прыгожымі вусамі, грацыёзна пагладзіўшы якія, прыязна зірнуў на мяне і засунуў за пэндэнт кніжку, што трымаў ў руцэ.

– *Laudetur Jezus Chrystus!*

– *In saeculu saeculorum!* – адказваю.

– З якога кляштару Пан Бог паслаў?

– З Нясвіжа, Яснавяльможны... Дабрадзею, – прыгадаў я ў апошні момант навуку ксяндза-гвардыяна.

– Стой! – крыкнуў ён свайму абозу, з якім нам цяжка было размінуцца, дык і я спыніўся.

– А ці ў замку князь?

– Няма, – адказваю. – Выехаў нядаўна ў Белую⁴.

– Гэта кепска. Я хацеў па дарозе скласці яму мае *hotaqium*. Пэўна, сёння яшчэ з кляштару, бо не маеш бараноў?

– Так, дабрадзею.

– Але ж ты малады для квестара. Пэўна, нейкая авантура апранула на цябе каптур.

¹ бунчучна – заліхвацка, з шыкам.

² тарататка – кароткі капот, аздоблены галунамі.

³ пэндэнт – перавязь.

⁴ Бельскае графства, маёнтка князёў Радзівілаў у Беластоцкай акрузе. (Прыпіс аўтара).

– Зусім не. Такою была Воля Божая і праўдзівае пакліканне.

– Можа і гэтак. Аднак у тваім веку і здароўі, лічу, што лепей бы выглядаў на кані і ў шыку, чым у габіце і на возе. Ведаеш, кідай усё гэта і давай са мною. Абрану цябе і, калі шляхціц, зраблю таварышам у Пінскай брыгадзе, у маёй харугве, дзе я ротмістар. Ну як?

Разгневаўшыся на гэтую неспадзяваную вярбоўку, кажу:

– Я – шляхціц, роўны кожнаму. А што пан ротмістар сказаў бы на тое, каб я прапанаваў яму скінуць свае багатыя рыцарскія аздобы, бо ўсё гэта *vanitas*, ды, прыгадаўшы песню пра святога Лазара і багатыра з яе, што “Меў у сэрцы сваім пыху”, абрануў наш бедны бернардынскі габіт, які я пану дам? У такім разе я згодны вярнуцца ў Нясвіж.

*Una salus servire Deo, caetera fraudes!*¹

Вельмі *ad casum*² прыгадаў я сентэнцыю з майго раптуляра.

– Ого! – адказаў ротмістар. – Гэта для квестара занадта мудра. Я адгадаў, што ты мусіў раней жыць у вялікім свеце.

– Ды ўжо ж квестарам не нарадзіўся. Але калі на ўзаемныя прапановы нашыя мы не згаджаемся, дык няхай Бог спрыяе Дабрадзёю, а я рушу сваёй дарогаю.

– Пачакай, – сказаў пан ротмістар, спешваючыся. – Не варта раз’язджацца з такіх кепскіх дыспазіцый, бо ні мне сёння ў падарожжы, ані вашэці ў квесце не пашанцуе. Я не хацеў цябе абразіць, дык і не гневаюся за твой адказ. Каму іншаму, можа быць, гэта б не даравалася, але з табою, браце, мы вып’ем за гэтую справу. Дастаць з воза запасы!

– Няхай і так будзе, калі твая такая ласка, – адказваю.

Дасталі не жаўнерскія, а панскія далікатэсы: гданьская гарэлка, з якою я аднавіў сваё даўняе маршалкоўскае знаёмства, пасля – выдатныя шынкі і смажаніну. Падмацаваліся на цэлы дзень.

Пан ротмістар ахвотна і весела частаваў.

– Давядзі, – казаў ён, – апетытам, што ты паводле праўдзівага паклікання стаў бернардынам.

А калі Марцін з іншае фляшкі пакаштаваў старкі, пакруціў галавою і сказаў мне:

– Гэта не наша падарожная, мой ягамосць!

– А ці маеце *пуздэрка*? – запытаў пан.

– Маем, Яснавяльможны пане! – адказаў Марцін, які, бадай, і наўмысна пра гэта заікнуўся.

– Наліць, – сказаў ротмістар, – пару фляшак старкі ды фляшку гданьскае квестару і даць яму шынку на закуску.

¹ *Una salus servire Deo, caetera fraudes!* – Адзіны шлях збаўлення – ў службе Божай, астатнія – марнасць.

² *ad casum* – дарэчы.

– Тое табе, а гэта – кляштару, – дадаў ён, кладучы мне ў руку тры дукаты з пазалочанага і пукатага гаманца. – Вазьмі на ўспамін пра ротмістра Пінскае брыгады, які вярбуе квестараў у войска.

– Няхай Бог табе заплаціць, – сказаў я, кланяючыся такому шляхетнаму дабрадзею. Ён сеў на каня і рушыў са сваім абозам.

Калі я сеў на свой вазок, заўважыў на зямлі кніжку, што, пэўна, выпала з-за ротмістравага *пэндэнта*; падняў; о, як жа я здзівіўся, калі прачытаў тытул – “Жаўнерскае набажэнства”!¹

“О, шляхетны! О, пачцівы! О, пабожны рыцар! – падумаў я сам сабе. – Няхай жа цябе ўсе кулі мінаюць! А твая рука, як Давіда, няхай перамагае галіяфаў!”

Кажуць, што ў войску людзі псуюцца, што там няма ні Бога, ні веры; вось відавочны прыклад, што гэта фальш і хлусня. Пан, відаць, з панюў, ад золата свеціцца як сонца, аднак у дарозе пабожна моліцца па кніжачцы, крыўды па-хрысціянску даруе ды яшчэ шчодро адорвае таго, хто яго абразіў. Ксёндз-гвардыян хоць і казаў, што ён доктар і тэолаг, але, бадай, болей мроіць сабе пра злое на свеце, чым ёсць на самай справе.

Тут улан пана ротмістра дагнаў нас, пытаючыся, ці не знайшлі мы панскае кніжачкі да набажэнства. Я аддаў яе, перш пабожна пацалаваўшы, і сказаў:

– Скажы свайму пану, што вось так цалуе ягоныя ногі бедны квестар-бернардын не толькі за тое, што яго шчодро адарыў, але і за тое, што ў ягоным панскім целе пабожная і хрысціянская душа. А як завуць твайго пана?

– Яснавяльможны ротмістар Хамінскі! – І ён паехаў.

– Ну, ну! Годны пан! Нічога не скажаш! Я казаў, што Бог дасць нам добры пачатак; хоць мог бы даць смела яшчэ пару *чырвонцаў*², бо ягоны гаманец д’ябальскі пукаты; але ж цяпер людзі скупаюць.

– Маўчы, ліха на цябе! – кажу я. – Ці ж гэтага мала? Ён жа і пра цябе нават не забыўся: упадабанае старкі загадаў наліць пару фляшак.

– Ой, бо й я не дурны. Я за адну гданьскае выпрасіў яшчэ дзве старкі ў таго, хто распараджаецца панскім дабром. А таму ў нас не дзве, а чатыры фляшкі старкі.

– Гэта кепска, пане Марціне, бо ты забыўся пра мяне: я аддаю перавагу аднаму келішку, але добрае гарэлкі, чым двум, абы-якім, бо напівацца не люблю.

– Гэта не па-бернардынску, мой ягамосць! Не пераймайся смакам, абы толькі шмат і на здароўе; гэта галоўнае! А старка галаву не кранае, толькі страўнік грэе. Увесь свет пра гэта ведае, і увесь свет мяне за такі гандаль пахваліць. Пі, ягамосць і не дбай. А гэі! Буланы!

¹ Гэтая кніжка для набажэнства даўней была вельмі папулярная, а сёння – надзвычай рэдкая. (Прывіс аўтара).

² чырвонец – даўняя залатая манета, дукат.

Я не меў што адказаць буркліваму Марціну, а тут мы выехалі ў поле і ўбачылі дом з гаспадарчымі забудовамі пана Бялевіча.

У ПАНА БЯЛЕВІЧА. ВАЛАДКОВІЧ

XV

У аграмадных радзівілаўскіх пушчах падлоўчыя живуць, як у фальварках. Князі пасяляюць там часцей за ўсё сваіх заслужаных лёкаяў са шляхты, абы толькі былі пачцівымі ды спраўна і ахвотна выходзілі на паляванне і аблавы, дык маюць тут кавалак хлеба пасля бацькі і сыны. Сяляне-леснікі апрацоўваюць іх зямлю і косяць сена ў лесе; яны маюць апрача ўсяго і пенсію з княскага скарбу; за колькасць забітае дзічыны дакладнае справаздачы не робяць, і анічога ім не бракуе.

Так жыве і пан Бялевіч, яшчэ моцны і здаровы дзядок; ён сам адчыніў нам браму і апярэдзіў мяне нават у пабожным прывітанні, бо я на дзядзінцы альбо ў хаце хацеў сказаць “Няхай будзе пахвалёны Езус Хрыстус!”, а ён у браме гэта самае сказаў; Марцін адказаў яму “На векі вякоў!” Вось я і застаўся з нічым.

Падворак малы, але чысты; пасярэдзіне – крыж з Хрыстом, абгароджаны і са стрэшкаю; хата з прызбамі, на якіх можна сядзець і грэцца на сонцы, з вялікімі вокнамі з аднаго боку – у святліцы, і меншымі, закуранымі ў другой – у пякарні; насупраць дому – свіран з вокнамі пад страхой, за якімі тоўстыя полсці, вэнджаныя паляндвіцы і кілбасы гайдаліся ў паветры; далей – іншыя гаспадарчыя пабудовы: малыя, але дагледжаныя стайні, адрыны і хлявы. Каля ног старога паляўнічага блыталіся два ганчакі, а тоўсты выжал спакойна ляжаў на прызбе.

– Няхай Бог заплаціць ягамосцю дабрадзею, што да мяне завітаў, – сказаў пан Бялевіч.

– Гэта я прывёз дабрадзея, бо ён *навіцыюш*, не ведаў куды кіравацца; а я заўсёды пачынаю квесту з ягамосця, – перапыніў Марцін.

– Дзякую і вашэці, пане Марціне! Размяшчайся па-даўняму ў стайні са сваёю сіваю і буланым; Эліяша і Барабаша пусці на аселіцу, а ягамосця дабрадзея проша ў хату.

У хаце мы ўбачылі маладую гаспадыню за кроснамі. Гэта дачка пана Бялевіча.

– Ну, Ганулька, – сказаў ёй дзядок, – дадай да абеду забітага ўчора шарака, бо даў Бог мілага госця. А ты, ягамосць дабрадзея, сёння адпачні ў нас, бо хоць няшмат яшчэ праехаў, але многа яшчэ наперадзе. На абед вернуцца і мае сыны, дык і яны паклоняцца ягамосцю дабрадзею.

– Дзякую, – кажу я, – майму каханаму дабрадзею за такое сардэчнае запрашэнне; на адпачынак нават да раніцы ахвотна згаджаюся, асабліва, што сённяшні дзень, з Божай помаччу, даў добрае нам спатканне.

І распавёў пра яго пану Бялевічу.

– Ездзіў і я колісь, – сказаў ён, – па ўсёй Літве, асабліва па Мінскім ваяводстве, як быў прыдворным у пана Валадковіча, няхай Пан Бог апякуецца над ягонай душою, якую гвалтам выпхнулі з гэтага свету.

– Ці не пра таго Валадковіча кажаш, што ў Мінску на трыбунал напаў і які страляў баб, як зязюляў?

– Пра таго самага; адно што хлусня тое стралянне баб на дрэвах, быццам нам дзічыны было мала. Гайдамак гэта быў, сапраўды, але ж і часы былі д’ябальскі гайдамацкія; хто быў больш зухаваты, хто дужэйшы, той і лепшы, той меў і большую *кансыдэрацыю*¹, і шанавалі яго болей, бо баяліся. Вядома, такога зуха багатыя паны, нашыя магнаты ўжывалі дзеля справаў і зухвальства, на якое самі адважыцца не хацелі; дык не было дня, каб не пачуў пра забойствы, наезды і ўсякага кшталту гвалт, самадурства. Валадковіч быў *адгэрэнтам*² і, здаецца, *калігатам* нашага Яснавяльможнага пана і дабрадзея князя Караля Пана Каханку, які пры жыцці свайго бацькі, князя Міхала Рыбанькі³, гетмана, быў у той час яшчэ мечнікам літоўскім. Шалёная гэта была змоладу галава, пакуль перабрадзіла віно. Калі, бывала, пачне гудзец, а праўду кажучы, шалець па Нясвіжу, то Рыбанька загадваў падымаць масты, каб ён не трапіў у замак. Дык калі ці то з якога партыкулярнага *ранкору*⁴, ці то па спланаванай імпрэзе князь хацеў каму дапячы, Валадковіч заўсёды быў гатовы і спаўняў да ёго намеры і волю князя, дадаўшы яшчэ і свайго.

Але самае горшае, што быў ён малады, бо не меў яшчэ і трыццаці, калі загінуў, палюбіў ён сабе часта напівацца ў дугу. Тады ён становіўся такім вар’ятам, што трэба было альбо яму дапамагаць, альбо ўцякаць. Самому д’яблу не саступіць! І праўда, няраз лятаў уночы, як шалёны, з голаю шабляю па палях, па балотах, па могілках ды выклікаў упыроў і д’яблаў на двубой; адно што аніводзін ніколі не выйшаў. Тады скардзіўся Валадковіч: “Які я нешчаслівы! Князь Кароль колькі захоча, столькі б’ецца з д’яблам, а я ніколі аніводнага выклікаць не магу”.

Злы дух яму і нашаптаў жаданне стаць дэпутатам трыбунала на *рускую кадэнцыю*, якая адбывалася ў Мінску; да гэтага яго і князь падахвочваў ды сябрамі радзівілаўскімі на соймаку дапамагаў; урэшце, калі ён стаў дэпутатам, да *сумпту* шчодро дадаў свайго, бо і камяніцу сваю ў Мінску на кватэру нам аддаў, і з блізкіх маёнткаў загадаў усяго для кухні прывозіць; а яшчэ даслаў *асыгнацыю*⁵ купцам на віно, колькі нам трэба.

Спачатку ўсё ішло выдатна! Пан стаў сур’ёзны; праўда, банкетаваў і час-

¹ кансыдэрацыя – павага.

² адгэрэнтам – прыхільнікам

³ Прымоўка князя Міхала Радзівіла, вялікага гетмана Вялікага Княства Літоўскага. (Прыпіс аўтара).

⁴ ранкор – гнеў, злосць, запал, заўзятасць.

⁵ асыгнацыя – загад, даручэнне выплаціць пэўную суму грошай альбо выдаць пэўныя рэчы.

таваў па-панску, але не шалеў і не гайдамачыў; абралі яго нават трыбунальскім падскарбнікам.

Трыбунальскім маршалкам быў у той час Сапега¹, віцэ-маршалкам – Марыконі. Але Сапега не прыехаў на пачатак судоў, а Валадковіч не быў задаволены, што сядзіць ніжэй за Марыконі, якога называў італьянцам і чужаземцам. Але і гэта яшчэ нічога, бо пан Марыконі – абачлівы і памяркоўны пан – не звяртаў на словы Валадковіча ўвагі; але выпала нейкая справа нашага *фаміліянта*² ці радзівілаўская, – дакладна я не памятаю – у якой Валадковіч хацеў перамагчы, аднак не атрымалася; вярнуўся ён з суду раз’юшаны, як леў, і пачаў піць па-даўняму, смяртэльна праклінаючы ўвесь свет, склікаючы і выклікаючы ўсіх д’яблаў з усяго пекла. Мы зразумелі, што будзе бяда. І пачалі мы ўгаворваць, стрымліваць, пачалі прасіць – нічога не дапамагае; сабраў *халастру*³, якая яму піць і сваволіць дапамагала ды нас піць прымушае. Усю ноч, потым цэлую раніцу аднастайная п’янка і *адказанкі*⁴, нарэшце, пад вечар ён выбіраецца на трыбунал.

Усе стрымлівалі яго, як маглі, і за палы, і за рукі, і за пас; я кінуўся яму ў ногі, просячы, каб не ішоў.

– *Kirrye lejzon!* – крыкнуў ён, адпыхваючы нас, бо гэта была яго прымоўка, калі бываў у найвялікшай сп’яну заядласці. – Пайду, хоць бы мяне там д’яблы забралі! Пайду і навучу таго італьянца, хто я і хто за мною!

Відавочна, спадзяваўся, небарака, на Радзівіла, а Радзівіл быў далёка!..

Пайшлі мы за ім; а было гэта напярэдадні фэсту Прачыстае Панны Марыі Грамнічнае, я ахвяраваўся, лежачы крыжам у часе набажэнства, усю імшу так выслухаць, абы толькі нам гэты вечар ціха закончыўся; але не было мне пасля часу выканаць дадзены *вотум*.

Калі ён прыйшоў да ратушы, дзе судзіў трыбунал, варта прапусціла яго, як дэпутата, а суд быў у змове; мы засталіся ў пачакальні, у тлуме *палестры* і *паноў аплікантаў*⁵.

Ледзь зачыніў за сабою Валадковіч дзверы, як пачаўся там шалёны шум, потым звон шабляў, урэшце нечакана адчыніліся дзверы і крыкнулі: “Варта! Варта!”

Мы ўбачылі нашага пана, прыпёртага да сцяны; у яго адабралі шаблю, а ён тузаўся з усімі і стараўся дабрацца да дзвярэй.

У гэты момант падскочыў Краеўскі, ротмістар і камендант трыбунальскіх жаўнераў, а за ім больш за дзесятак *гэмайнаў*.

– Крымінал! – крычалі з усіх бакоў. Кроў цякла з рукі пана Длускага,

¹ Граф Міхал Сапега, стараста пінскі, крайчы літоўскі (1759–1760). Міхал Марыконі, стараста панінскі. (Прыпіс аўтара).

² *фаміліянта* – сваяка

³ *халастра* (з укр.) – банда, згарая, зброд.

⁴ *адказанкі* – пагрозы, пракляцці.

⁵ *палестра* – саслоўе юрыстаў; *аплікант* – практыкант.

лідскага дэпутата, а горш за ўсё – адсечаны кавалак рукі ад *крыцыфіксу* срэбранага Пана Езуса ляжаў на сталe. Я зразумеў, бачачы гэта, што выкліканы столькі разоў шатан кіраваў рукою майго нешчаслівага пана: ён, хочучы праз стол дастаць палашом Марыконі, а калі той ухіліўся, пацэліў у *крыцыфікс*.

Схапіў Краеўскі са сваімі Валадковіча, але з цяжкасцю, бо гэта быў чалавек малады, моцны і *determinativus*¹. Пасек бы і жаўнераў, каб Швыкоўскі, дэпутат і слаўны асілак, не вырваў ў яго з рук шаблю. Калі ўжо яго схапілі аблаваю і вялі, ці то няслі гвалтам, дык ён рукамі ўпёрся ў дзвярах, аж вушакі зрушыў, і са злосці пеніўся ды хрыпеў, ад гонару і веры *вэксуючы*² трыбунал ды *шафуючы*³ д‘ябламi, што аж вушы сохлі. Ой, ніколі я не забуду гэтага *тэртэсу*⁴ і самога Валадковіча, бо ён у той час быў чыстым антыхрыстам.

– У турму! У *кардэгарду*⁵! І загадаць *эксіцэсанта*, крыміналіста! – загадаў Марыконі Краеўскаму. – І вартаваць з набітаю зброяю!

Я зразумеў, што гэта не жарты! Дык паляцеў на кватэру, схапіў жменю дукатаў з панскае скарбонкі, якая заўсёды была пад маім ключом, ускочыў на каня і рушыў, як мог ён бегчы, у Нясвіж, шукаць князя Караля, бо ён адзін мог нас уратаваць.

Праз восем міляў конь упаў, на шчасце, паблізу карчмы; я купіў у габрая другога, плоцячы, колькі ён хацеў, і паляцеў далей. У Нясвіж прыехаў уначы; дастукаўся да знаёмага мне лекара і даведаўся, што князя-мечніка няма, што палое ажно ў Белай на мядзведзяў. Зноў перамяніўшы каня, я пусціўся далей. Ноч цёмная, хоць вочы выкалі, і завіруха пачалася страшэнная. Збіўся з дарогі і мусіў чакаць дня ў блізкім ад Нясвіжа засценку, а назаўтра, набыўшы сані, ехаў, праўда, ужо больш выгодна, але не так хутка, як патрабавала справа.

Ажно на шосты дзень пад вечар я знайшоў князя, і то ў глыбокай тамтэйшай глухамані. Калі распавёў, што здарылася ў Мінску, князь быццам анямеў.

– Пане каханку! – крыкнуў пасля. – Пан Міхал з‘ехаў з глузду!

– Ратуй, пане князь, бо загіне!

– Я яго з турмы выратую, хоць бы давялося адбіваць, але ад бяды не пазбаўлю. Не можа ён заставацца ў краі. Гэта *эксіцэс* нячуваны!

Князь хутка склікаў паляванне, і мы ўночы прыехалі ў Белую. Шмат годных паноў – і суседзяў, і, што прыехалі з князем, – палявалі з ім разам; калі князь паведаміў усім, з чым я прыехаў, і папрасіў парады, дык кожны іншую даваў: адны – усё забыць і не ўблытвацца ў гэтую справу; другія – пісаць Сапегу, Марыконі і дэпутатам; трэція, а сярод іх і пан Салагуб, што ніколі не

¹ *determinativus* – рашучы, адважны.

² *вэксаваць* – праклінаць, зневажаць.

³ *шафафаць* – раздаваць. Тут: пагражаць.

⁴ *тэртэс* – лямант, шум, мітусня.

⁵ *кардэгарда* – вязніца, турма.

адступаўся ад князя і, здаецца, бацькам яму *дзеля канфідэнцыі акамадаваны*¹, раілі ехаць у Нясвіж і аддацца на *інфлюенцыю* князя гетмана.

– Раіце мне ўсе, – адазваўся князь, – як баязліўцы, няўмекі! А ты, вашэць, маўчаў бы! – звярнуўся ён да Салагуба. – Я пакіну сябра ў бядзе? Такого не будзе! Не едзь сабе, калі не хочаш, пане каханку! Абыйдуся і без *кансыляра*², а дырэктараў маіх даўно д‘яблы пабралі. Мне ехаць да бацькі князя? Дык Рыбанька не пусціць мяне і за парог з замку; загадае Маззані³ зачыніць брамы, падняць масты, а князя мечніка без цэрымоній у *казу* пасадзіць. Ці ж раз гэта было? Ці ж, вашэць, сам, пане каханку, не заступаўся за мяне, калі я трапляў у такія сітуацыі? І, праўду мовячы, за тое толькі і цярплю тваю філасофію і маралі, якімі ты мяне штодня частуеш, і з якімі ты схавайся цяпер.

– Аднак жа, казалі князю, Валадковіч пасля такога *эксіцэса* суда і пакарання не можа пазбегнуць, а спакойнаю, лагоднаю *інфлюенцыяй* болей, княжа, давядзеш, чым гвалтоўным нападам на места і на трыбунал, а гэта яшчэ горшы *эксіцэс*, які спляміць назаўсёды гонар і імя князя ды надзвычай зазмуціць князя гетмана, бацьку вашае княскае мосці.

– І, нарэшце, – пачаў зноў Салагуб.

– Што, нарэшце? – перапыніў яго разгневаны князь.

– Нарэшце, можа, давялося б, – палахліва цадзіў, як праз зубы, Салагуб, – вашай княскай мосці уцякаць разам з Валадковічам з краю ад агульнае *акламацыі*⁴, а пасля старацца пра *жалежны ліст*⁵, чаго яшчэ ні з адным Радзівілам не было.

Князь маўчаў, адно круціў галавою; я зразумеў, што змякчаўся ягоны запал; ён толькі абазваўся:

– Касоўскі! А ты, вашэць, што скажаш?

Гэты Касоўскі і цяпер жыве пры князі; князь яго любіць і з ім часцей за ўсё бавіцца; бо гэта *канцэптыста*⁶, дасціпнік і актор, які вельмі смешна паказвае камедыі. Як толькі князь сядзіць сумны, апусціўшы галаву і кулакамі па сваіх каленях б‘е, гэта значыць, князь у кепскім гуморы альбо гневаецца на каго, дык пасылаюць па Касоўскага; ён ужо патрапіць і развесяліць пана, і выпрасіць *пардон* за вінаватага, і настрой падыме⁷. Часам ён апрыкне князю,

¹ *дзеля канфідэнцыі акамадаваны* – прыдадзены дзеля сяброўства.

² *кансыляр* – радца.

³ *Маззані* – тагачасны камендант Нясвіжскага замку і *фартэцыі*. (Прыпіс аўтара).

⁴ *акламацыя* – выкрык, якім выяўляецца згода.

⁵ *жалежны ліст* – ахоўная грамата.

⁶ *канцэптыста* – жартаўнік.

⁷ *Касоўскі быў актёрам нясвіжскага тэатра, і хоць гэты тэатар існаваў толькі ў часе карнавалу, Касоўскі, аднак, з’яўляўся сталым рэзыдэнтам княскага двара, не маючы аніякага іншага абавязку, апроч таго, што мусіў бавіць і весяліць князя і заўсёдных шматлікіх гасцей. Не быў ён блазнам на прафесіі, а толькі іосит tenens гэтае функцыі. Ён ніколі не пакідаў двор і заўсёды быў з князем. Здарылася, што раз у Варшаве кароль даведаўся пра яго; цікавы пазнаць ягоны досціп і параўнаць яго з уласным экзэмплярам,*

але і гэта яму сядзе з рук, бо князь яго любіць і ведае пра ягоную прыхільнасць да сябе.

Касоўскі на пытанне князя адказаў:

– Мне здаецца, мосці княжа, што як пачнём *клін клінам* выбіваць, дык ці не раздзяруць нас *кліны*?

– Кажыце, што хочаце, – сказаў нарэшце князь. – Я пана Міхала не пакіну. Ён душою і целам мой! Ён мой сябра *a corde*!¹ А я павінен спакойна чакаць, пакуль ён загіне?! Не, мае панове, не! Кулеша! (Гэта быў лоўчы князя). Руш, пане каханку, з усім паляваннем удзень і ўначы ў Койданава²; мінай Нясвіж; у Койданаве размяшчайся ў мястэчку ды чакай мяне; і распусці чуткі, што як я прыеду, пакіруемся ў Налібоцкія лясы на дзікоў.

Паляванне наша, мой дабрадзеі, – гэта не жарты; кожны стралец мае мундзір і рыштунак: куртка і шаравары зялёныя, пас скураны, шырокі, з тылу на бронзавых спражках, з двума тузінамі ладункаў, а ля іх – аплеценая фляшка з гарэлкаю, і ў асобнай кішэні – нож, крэсіва, крэмень ды іншыя паляўнічыя дробязі; фузія таксама на зялёнай тасьме праз плячо, а праз другое – на такім жа шнуры труба, а яшчэ конь з усёю зброяю і параю пісталетаў у кабурах, а ля сядла – тарокі на дзічыну. Вось такі строй, і каб убачыў каго князь без яго, дык выгнаў бы са службы. А такіх людзей было і заўсёды ёсць на паляванні каля князя блізу сотні, не лічачы лоўчых і падлоўчых, бо мы, як афіцэры гэтага войска, шчыруем і камандуем на аблавах.

Назаўтра, а гэта быў ужо сёмы дзень пасля майго ад'езду з Мінска, мы выбраліся ў дарогу. На адных вялікіх, адно што абабітых санях, на якіх про-

кароль запрасіў князя на абед, абавязваючы яго, каб у сваёй свіце меў і Касоўскага. Сталася, як хацеў кароль. Калі селі за стол, каралеўскі хадзіў вакол і як мог жартаваў. Касоўскі стаяў спакойна і маўчаў; нават зачэплены калегаю, не звяртаў на яго ўвагі. Пасля абеду кароль, не задаволены маўчаннем Касоўскага, спытаўся:

– Мне мовілі, што ты дасціпны і вясёлы; чаму ж сёння маўчыш? Скажы, перадусім, што ты думаеш пра майго фацэціста, якога ты так спакойна слухаў?

– Не адважваюся, найяснейшы пане! – адказаў, найпакорней кланяючыся, Касоўскі.

– Кажы, проша, смела.

– Без хітрыкаў, найяснейшы пане?

– Без хітрыкаў.

Усе наблізіліся і слухалі.

– Ён, – кажа Касоўскі, – хутчэй дурань, чым блазан.

Касоўскі адрозніваў праўдзівы досціп ад смелага глупства.

Іншы раз нейкі можны пан, госць у Нясвіжы, спаткаўшы Касоўскага, сказаў яму:

– Касоўскі, прыеджджай да мяне!

– Як? З візітам?

– Не, на рэзідэнцыю.

– А як жа нас дваіх змесціцца? (Прыпіс аўтара).

¹ *a corde* – сардэчны.

² Койданава – радзівілаўскае мястэчка, пяць міляў ад Мінска. (Прыпіс аўтара).

сталюдзіны ездзяць на ловы, сядзеў князь з панам Салагубам і з гайдуком, на другіх – я з Касоўскім і з адным княскім пакаёвым. Па чатыры кані цугам у запрэжцы.

Князь не даваў палёгкі ні сабе, ні людзям, ні коням, але што зробіш, калі ўначы ехаць не маглі? Такая цемра, а завірухі такія страшна марозныя і бесперастанныя, што абавязкова мусілі станавіцца на начлегі. Дадалі мы яшчэ дарогі, аб'язджаючы Нясвіж; і вось, на пяты дзень увечары мы прыехалі ў Койданава. Сустрэлі там і Кулешу з паляваннем, які гэтага ж дня раніцою прыехаў, хоць шмат хто й адстаў у дарозе і цэлы дзень цягнуліся адзін за адным. А быў гэта ўжо дванаццаты дзень, як я выехаў з Мінска...

Дачка перапыніла апавяданне пана Бялевіча, кажучы, што гатовы абед.

Сабралася дружина: вярнуліся з лесу два статныя хлопцы – сыны гаспадара, і мы селі за стол, пачаставаўшыся спачатку з пузэрка. Панна Ганна ўвівалася як гаспадыня: прысядала з намі, але часта выбегала ў пякарню; дапамагаў ёй Марцін – прыносіў стравы, аднак *per modum*¹ як сябра, а не як лёкай, бо разам з намі накладаў сабе ў міску. Елі мы з талерак з файнай слуцкай гліны, белай, як парцяляна.

Смачны са скабкамі боршч, якога даўно не еў, смажаны заяц і бекасы, а *сялянка*² на трэцяе; і, нарэшце, панна Ганна прынесла паліваны збан яблычніку, якога нам усім бы хапіла, каб у дзвярах ён не спаткаўся з Марцінам. Ён, нібы пазбаўляючы паненку клопату, а збан вагі, палову выпіў залпам, і, ставячы рэшту на стол, сказаў:

– Гэта, бадай, лепей, як наша кляштарнае піва, у якое яшчэ ксёндз-канапар кропіць ваду для чэлядзі, няхай яму Пан Бог даруе. Яблычніку гэтаму, відаць, гады два. О, гэта я добра ведаю.

– Дاپівай і рэшту, а нам Ануся прынясе другі збан. Лягчэй мне цяпер у гаспадарцы, калі падгадаваў уласную гаспадыню і гэтых хлопцаў. Гадоў во сем, як памерла мая жонка. Наплакаўся! Бог гэта ведае; а колькі змарнавалася і страцілася худобы з-за чужых рук, таго ўжо і не злічыць.

– Мне здаецца, – кажу, – што і гэтае гаспадынькі можаш хутка пазбавіцца, хоць, дзякуй Богу, іншым спосабам.

– Твая праўда; ужо колькі разоў прыезджалі сваты; але ж за тое магу набыць на ейнае месца дзве нявесткі.

– Няхай Бог блаславіць! – кажу. А тымчасам панна Ганна другі збан яблычніку прынесла.

Падзякаваўшы Богу, а пасля гаспадару за вельмі добрае частаванне, я папрасіў закончыць гісторыю пра Валадковіча.

– Пойдзем, мой дабрадзею, – сказаў гаспадар, – у адрыну на свежае сена,

¹ *per modum* – накіталт, нібыта.

² *сялянка* – дэсерт са смятаны з жаўткамі.

адпачнём крыху, а пасля раскажу ягамосцю ўсё.

Калі мы амаль разам прачнуліся, я нагадаў пра абяцанае.

– А на чым жа я спыніўся? – запытаў Бялевіч.

– Вы з князем спыніліся ў Койданаве.

– Ага. У Койданаве была поўная карчма іхмосцяў, што ў Мінск ці з Мінска ехалі; асобныя нават чакалі князя, даведаўшыся ад Кулешы, што ён хутка тут будзе.

Першая навіна была непамысная; яе нам тыя, хто ехаў з Мінска, гуртам апавядалі:

– Валадковіч сёння раніцаю асуджаны на смерць, *in tridno*¹ будзе расстраляны.

– Не дачакаюцца! – закрычаў князь. – Я іх саміх... Кулеша! Усіх – на коней, і мне выберы каня найлепшага з-пад якога стральца. А Пілаты тыя! А Ірады, а не судзі! – Ён дрыжаў увесь ад злосці і тупаў нагамі. – Вось твая мудрая *кансілія*², пане Салагуб! Бадай цябе ўсе д’яблы ўзялі, пане каханку!

– А што я віноўны? Я ж не затрымаў падарожжа вашае панскае мосці.

– Так, але ўсю дарогу бубніў мне над вухам, што Сапега з-за прыхільнасці да мяне будзе *мадыфікаваць*³ літару закона, і ўсё закончыцца на *фундовай* вежы, адкуль Валадковіч уцячэ.

– Сапегі няма ў Мінску, – адазваўся нейкі ягамосць. – Віцэ-маршалак Марыконі трымае ласку. Праўда, адразу пасля здарэння колькі пасланцоў паляцела ў Быхаў, бо і Марыконі паслаў ад сябе, і *пленіпатэнт*⁴ князя крайчага адправіў свайго татары. Учора абодва вярнуліся і прывезлі рэзалюцыю. Якую Марыконі – невядома. *Пленіпатэнту* свайму ён напісаў, што сам выбіраецца ў Мінск, а без яго Валадковіча судзіць не будуць. Тымчасам, відавочна, трыбунал нешта памеркаваў над лістом свайго маршалка, дык Длускі, лідскі дэпутат, якому Валадковіч руку параніў, падаў скаргу; пасля чаго, не выходзячы з суду, усю ноч змаўляліся; раніцаю выдалі дэкрэт *роепат colli*⁵, гэта значыць, на горла, і Валадковічу у *кардыгардзе* прачыталі.

– Дык мы не можам і хвіліну страціць! – закрычаў князь. – *Periculum in mora*!⁶ Пане каханку!

Гэта азначае, – небяспека...

– Не перакладай мне, ягамосць, лаціну, – перапыніў я, – бо разумею.

– Праўда? Я першага такога квестара бачу, які разуме латынь.

– А я першага падлоўчага.

¹ *in tridno* – на працягу трох дзён.

² *кансілія* – парада.

³ *мадыфікаваць* – змяняць, змякчаць.

⁴ *пленіпатэнт* – давераная асоба.

⁵ *роепат colli* – пакаранне смерцю.

⁶ *Periculum in mora!* – Небяспека ў прамаруджванні!

– І гэта праўда. Ну, то няхай сабе... Квіты.

– Дзівіць мяне таксама, – сказаў я, – што ўсё ты так добра памятаеш, што словы нават паўтараеш.

– О, мой дабрадзею! Не так даўно гэта было: і трыццаці гадоў няма; а я пераказваў усю гісторыю ці не сто разоў дзецям сваім, і іншым, такім, як ягамосць, цікаўным, вывучыў яе на памяць.

Князь ужо меўся рушыць, хоць ноч была цёмная, як і мінулыя.

– Мы за табою, княжа! – закрычалі ўсе сабраныя ў карчме.

– Дзякую, шчыра дзякую, – прамовіў князь, – што беднага Радзівіла не пакідаеце. Хто са мною, пане каханку, і я з тым. А тыя там *філістымляне*, на злосць мне, хочуць забіць майго сябра.

Раптам пачалі моцна стукаць у дзверы карчмы, а з тае прычыны, што яна было поўная, дык жывы і чэлядзь не пускалі. Застукалі ў вакно і нехта закрычаў:

– А ці тут князь мечнік літоўскі?

– Тут, пане каханку! А ты, вашэць, хто?

– Рупейка, добры лёкай вашае княскае мосці. Я еду з Нясвіжа і маю пільную справу да пана князя.

– Пусціце пана падстолія, – загадаў князь.

Падстолі Рупейка, чалавек галавасты, трыбунальскі *мецэнат*¹, жыве, здаецца, і цяпер, але, сабраўшы значны капітал, пераехаў на Жмудзь і купіў там маёнтак. Ён быў лёкаем і *пленіпатэнтам* князя гетмана, але карыстаўся і вялікаю павагаю князя мечніка.

– Няхай будзе пахвалёны Езус Хрыстус! – прамовіў ён уваходзячы. – Дзякуй Богу, што знайшоў князя.

– На веці вякоў, пане каханку! А навошта мяне шукаў і адкуль ведаў, што я тут?

– Князь гетман, бацька вашае княскае мосці, дакладна ведае *qua ad horam*² учынкi князя; ён ведаў пра раптоўны ад'езд князя з Белай, ведаў пра паход паляўнічага войска і ўсе начлегi ды папасы самога князя; таму і паслаў мяне сюды, ведаючы, што тут вашае княскае мосць загадаў паляванню чакаць сябе.

– Добры гетман, пане каханку, мой пан бацька, калі мае такіх шпегаў. Дык, пэўна, ужо ведалі, што Валадковіч асуджаны на смерць?

– Не, я не ведаў гэтага, і князь гетман, калі я з замку ад'язджаў, не ведаў; але я гэта прадбачыў, бо паводле права інакш стацца не магло.

– Не магло! Не магло! А я ўпэўнены, пане каханку, што інакш станецца. Ну, калі яшчэ што скажаш, пане падстолі, дык кажы хутчэй, бо я саджуся на каня.

¹ *мецэнат* – ганаровы тытул адваката.

² *qua ad horam* – максімальна дакладна.

– Ці не мог бы я без сведкаў пагутарыць з князем?

– Няма чаго саромецца, пане падстолі! Тут усе – прыяцелі нашага дому, кажы, калі маеш што сказаць.

І пачаў пан Рупейка прамаўляць перад князем як перад трыбуналам. Я ўжо ягоную арацыю не памятаю, хоць уважліва, як і ўсе, слухаў. Але змест яе такі: князь, як гетман, забараняе князю мечніку ўблытвацца ў гэтую справу, а, як бацька, просіць, каб памятаў пра сваё імя; што Радзівілы заўсёды надзейна і пачціва служылі краю, што часта абаранялі невінаватасць і справядлівасць, але ніколі не баранілі такое сваволі і парушэння закону, на які *horret animus*!¹ Што як князь гетман адмовіўся павялічыць трыбунальскую варту, а вашая княская мосць цяпер адаб'еш *дэліквэнта*², які напаў на трыбунал і якога сам зрабіў дэпутатам, дык уся віна ляжа як на сына, так і на бацьку, а ўвесь свет будзе *суспікаваць*³ пра змову абодвух з Валадковічам, каб разагнаць трыбунал, тым больш, што ў ім мы колькі радзівілаўскіх справаў сумнеўнага значэння *індукуем*⁴. Словам, Рупейка так з усіх бакоў даймаў князя, так *канвінкаваў*⁵, так даводзіў да распачы, што ўрэшце князь запальчыва закрываў:

– Досыць, пане каханку, досыць! Дай парад, дзеля Бога, дай парад!

– Рада ў мяне простая, мосці княжа! Забыць пра Мінск, вярнуцца ў Нясвіж, супакойць бацьку.

– Гэта немажліва, пане падстолі, гэта немажліва! Вядома, саграшыў Валадковіч і цяжка саграшыў, але ж ці павінен за тое памерці? Нікога не забіў, пакрыўджанаму чыніць *дэпракацыю*⁶. Я Длускаму магу залатую руку адліць. Парушэнне закона, як называецца, *status*⁷, няхай у *фундовай* вежы адпакутуе... Але смерць, пане каханку, смерць! Нешчаслівец! Ён спадзяецца толькі на мяне! Ён – мой сябра з дзяцінства! Пане падстолі, парай іншае, я табе аддзячу, далібог, аддзячу, пане каханку!

– Якое пачцівае сэрца ў нашага князя, – гаварылі між сабою прысутныя там ягамосці. – Не шкада дзеля такога здароўем і жыццём рызыкаваць!

– Цяжка іншае параіць, мосці княжа! – сказаў пан падстолі. – Асабліва пасля дэкрэту.

– А ці не дапаможа Сапега?!

– *In tridno* да Быхава і назад – рэч немажлівая; а, урэшце, што гэта дасць? Ён трыбунальскі дэкрэт не адменіць і тым супакойвае сумленне, што даслаў князю гетману ліст з пасланцом, які сёння раніцою паехаў з Нясвіжа з *рэза-*

¹ *horret animus!* – скалынецца душа.

² *дэліквэнт* – злачынец.

³ *суспікаваць* – мець падазрэнне.

⁴ *індукаваць* – весці, падтрымліваць.

⁵ *канвінкаваць* – пераконваць.

⁶ *дэпракацыя* – просьба дараваць.

⁷ *status* – юрыдычны стан.

люцыяй¹. У ёй князь гетман сцвярджае, што абараняць Валадковіча і не думае, што кожны парушальнік грамадскага спакою – ягоны ўласны непрыяцель. Гэтае самае адпісаў і пану віцэ-маршалку Марыконі, які таксама звяртаўся да князя гетмана.

– Дык ты нічога не дапаможаш? – запытаўся князь, гледзячы ў вочы Рупейку, які адвёў позірк у бок і думаў. Усе маўчалі...

– Трыбунал, мосці княжа, – пачаў пан падстолі, – адмяніць свой дэкрэт не можа. Але... але...

– Што, пане каханку, што? Дзеля Бога, кажы!

– Але мог бы *суспэндоваць экзэкуцыю*² дэкрэту на пэўны тэрмін, а ў гэты час звярнуцца да *маестату*³...

Князь не даў яму закончыць, кінуўся Рупейку на шыю, абдымаў яго, цалаваў.

– Пане каханку, бяры, што хочаш, абы тае *суспэнсыі* дамагчыся. Пасля ўсё пойдзе лягчэй. Едзь неадкладна ў Мінск.

– Але ж бачыш, княжа, ёсць яшчэ *цыркумстанцыя*⁴, над якою мне асабліва задумацца трэба. Князь гетман *publice*⁵ засведчыў, што калі хто-небудзь *directe* альбо *indirecte*⁶ чыніць будзе нейкія *інфлуенцыі* ў гэтай справе, ужываючы імя Радзівілаў, дык той не пераступіць болей нясвіжскіх парогаў.

– Супакойся, пане каханку, я бацьку лёгка ўпрашу, асабліва, калі справа абыдзецца без *ранту*⁷. Але ж і мая прыхільнасць, пане падстолі, вартая сякой-такой *анімадвэрсіі*⁸.

Пан Рупейка ведаў добра, што лепш сонца, якое ўзыходзіць, чым якое заходзіць, дык прамовіў:

– Што ж мне чыніць? Заслугоўваючы прыхільнасць вашае княскае мосці, я неадкладна паеду, патраплю хоць уначы альбо на світанні ў Мінск і буду старацца; а калі мне ўдасца схіліць Марыконі...

– А калі не ўдасца? – адазваўся хтосьці з прысутных. На гэтыя словы, нібы *insperate* з пісталета ля вуха стрэлілі, князь застыў, як укопаны, Рупейка апусціў галаву і ўсе анямелі.

– І пэўна не ўдасца, – дадаў той жа ягамосць, – калі справа з панам старастам Марыконі. Я добра яго ведаю; гэта чалавек цвёрды, як сталь, ці, што тое ж самае, – упарты, як казёл.

¹ рэзалюцыя – настанова, ухвала. Тут: адказ.

² суспэндоваць экзэкуцыю – адкласці выкананне.

³ маестат – кароль.

⁴ цыркумстанцыя – акалічнасць.

⁵ publice – публічна.

⁶ directe альбо indirecte – наўпрост альбо ўскосна.

⁷ ранту – наезд, напад.

⁸ анімадвэрсіі – увагі.

Дык усе надзеі і нашыя, і князя раптоўна зніклі, зважаючы, асабліва. на выраз твару пана Рупейкі.

– Аднак жа, мосці княжа, – адазваўся нарэшце і пан Скалазуб, – няхай пан падстолі паспрабуе шчасця. Ягоны праект мудры: толькі такім чынам можна выратаваць Валадковіча. Няхай едзе і дзейнічае; мы ж застанемся тут і будзем чакаць.

– Пакуль Валадковіча расстраляюць, пане каханку, альбо пакуль князь гетман прышле сюды *гусарыю*¹, каб нас у Нясвіж адвясла. Разумная рада! Нічога не скажаш! Не, пане каханку, няхай пан падстолі едзе і дзейнічае, але няхай ведаюць панове суддзі трыбунальскія, што я тут! І калі ягоныя дзеянні не дапамогуць, я свае распачну, і, бадай, больш эфектыўныя.

Пасля доўгіх *цэртамент*² і радаў спыніліся на тым, што пан падстолі неадкладна выедзе ў Мінск, а мы на досвітку вырушым на ловы ў смалявіцкія лясы, якія цягнуцца ці не да самага Мінска, і дзе князь спадзяваўся што-гадзінна мець весткі з места.

Потым кожны драмаў, як мог. Князь сеў за стол, паклаў накрыж рукі, галаву – на іх і пачаў храпці на ўсю хату. Я пайшоў у плябанію, бо ведаў там-тэйшага кальвінскага ксяндза Кіна, які і цяпер яшчэ жыве; гэта вельмі шляхетны чалавек. Я разбудзіў яго, распавёў пра тое, што тут князь і што на досвітку ад'язджаем. Дык ён пачаў клапаціцца пра сняданак і, як стала світаць, прыслаў у карчму колькі збаноў грэтага піва і дзве місы выдатных зразаў, спажываючы якія, князь абазваўся:

– Як дагадзіў нам пачцівы Кін! Калі б не *кальвін*, я зрабіў бы яго, пане каханку, алыцкім *інфулятам*³.

Раніцою князь і ўсё паляванне, і новыя прыяцелі, што прыехалі, хто з-за цікавасці, хто з-за зычлівасці, селі на коней; і вось паўтары сотні вершнікаў цягнуліся за князем па мінскім тракце, усе гатовыя па першым княскім слове хоць у агонь. Князь пусціўся рыссю, і мы ўжо пару міляў праскакалі (а дзень прыгожы браўся), калі папярэдзілі князя, што коні слабеюць і што варта адпачыць.

– Нічога, – сказаў князь, – хто адстане, той адстане; пад Мінскам папас і там пачуем пра Рупейку, а пасля...

Ледзь прамовіў гэта князь, як мы ўбачылі вершніка, што ляцеў да нас з боку Мінска; я здалёк пазнаў перш-наперш нашага каня. а пасля Сурвінта, майго калегу па службе Валадковіча. Заўважыўшы нас, ён прышпорыў каня і, падляцеўшы да князя, сказаў:

– Усё! Мёртвы!

– Хто? Валадковіч? Ты звар'яцеў?

¹ *гусарыя* – цяжкаўзброеная конніца.

² *цэртамент* – спрэчка, дыскусія.

³ *інфулят* – біскуп.

– Валадковіч! Расстралялі!

– Езус! Марыя! Юзаф! Хлусня!

– Не хлусня, мосці княжа! Уласнымі вачыма бачыў труп: ляжыць у *кардыгардзе* і гарачая кроў яшчэ цякла з грудзей ды з вушэй, калі я выехаў з Мінска.

– Калі расстралялі?

– Сёння а палове на трэцюю пасля паўночы.

– Гвалт! Гвалт! – закрычаў князь. – А няхай мяне зямля забярэ, як я ім гэта дарую. Вынішчу тых разбойнікаў! За мною, хто верыць у Бога!

І хацеў пусціцца галопа, але Салагуб затрымаў каня за цуглі.

– Чаго ўжо цяпер, мосці княжа? Нябожчыка не ўваскрэсіш.

– Я не *Шчэпаноўскі*, уваскрашаць не ўмею, але адпомсціць патраплю, але *Пётравінаў* нараблю! Няхай іх потым хто хоча ўваскрашае. Гэй! Барабашы! Пускай мяне, бо табе самому галаву знясу.

І схпіўся за палаш. А Салагуб саскочыў з каня і стаў насупраць, трымаючы, як раней, княскага каня за цуглі.

– Сячы, калі хочаш, князь! Лепей рабі з мяне *Пётравіна* ці *Шчэпаноўскага*, чым будзеш у Мінску рабіць пакутнікаў.

– Дарэмна ў Мінск ехаць, – сказаў Сурвінт, – няма там ужо ні пана *Шчэпаноўскага*, ні пана *Пётравіна*, і аніводнага дэпутата (трэба ягамосцю ведаць, што Сурвінт – пачцівы жмудзін, ледзь падпісацца ўмеў і нічога не ведаў пра цуды святога Станіслава), бо адразу пасля расстрэлу Валадковіча раз'ехаліся ўсе, а, проста кажучы, паўцякалі, і сам нават пан Марыконі паехаў у Быхаў да князя Сапегі, а дэпутаты – кожны ў свой бок; але ніхто ў наш, бо ўчора ўвечары пайшла па месце пагалоска, што ты, князь, з вялікім войскам ляціш адбіваць Валадковіча, з гэтай прычыны, нягледзячы на тое, што меліся праз тры дні расстраляць, расстралялі, не чакаючы дэкрэтнага тэрміну, ўначы.

Князь злез з каня, апусціў галаву, “*Requiem aeternam dona ei Domine!*”¹ – паўтараў ён раз за разам і выціраў вочы.

Я плакаў, як бабёр, а Сурвінт хліпаў, як дзіця.

Князь зноў сеў на каня, павярнуў яго і загадаў Сурвінту ехаць побач.

– Раскажы мне, вашэць, усю гэтую трагедыю, – сказаў яму.

– Няма чаго й казаць, Яснаасвечаны пане княжа! Застрэлілі – і ўсё, – сказаў Сурвінт хліпаючы.

– Звар’яцеў з вялікага жалю, пане каханку!

– А што, Яснаасвечаны княжа? Як ён напаў на трыбунал ...

– Пра ўсё гэта ведаю ад Бялёвіча; апавядай толькі пра тое, што было пасля дэкрэту.

¹ *Requiem aeternam dona ei Domine!* – Вечны спакой май ласку даць яму, Пане!

– Пасля дэкрэту? Як прачыталі яму ў *кардыгардзе* дэкрэт, адразу пан ротмістар Краеўскі загадаў прынесці кайданкі. Валадковіч жа не даваў закаваць сябе. “Я шляхціц, – казаў. – Калі неабходна памерці, то няхай дзеецца воля Божая! Не буду я нават *jure victus*¹, бо не далі мне ні часу, ні *патрона*² дзеся абароны, а таму прэч з кайданамі, прэч!”.

Краеўскі ўпрошваў і перапрашаўся нават, што ён мусіць споўніць трыбунальскі дэкрэт. І хоць Валадковіч упарціўся, аднак пры дапамозе некалькіх гэмайнаў, закавалі ягоныя ногі ланцугом.

Валадковіч, убачыўшы сябе закутым, пачаў горка плакаць, заламваў рукі, што ажно ўсім стала яго шкада. Апавядаў мне пра гэта ля трупа паручнік трыбунальскае варты пан Сялянка³.

Пасля папрасіў нябожчык Краеўскага, каб дазволіў яму пабачыцца з кім-небудзь са сваіх прыдворных. Ротмістр згадзіўся. Паслалі ў камяніцу, і я адразу ж прыбег. Ой! Бог ведае, як цяжка мне распавесці князю, што са мною дзеелася, калі ўбачыў майго пана закутым. Грымнуўся яму ў ногі, і мы абодва зайшліся ад плачу. Варта, хоць гэта і жаўнеры, але плакалі таксама, бо сэрца аблівалася крывёю, і цяпер абліваецца крывёю, Яснаасвечаны пане княжа!

– Ці тут мой брат пан Юзаф?

– Няма, – адказваю. – Гарачка ўзяла, як даведаўся пра панскае няшчасце; я быў у яго, пакідаў – ляжыць без надзеі.

– Дзе Бялевіч? – запытаўся ён.

– Адразу, як схапілі пана, паляцеў да князя Караля Радзівіла.

– Гэта добра! – І ціха дадаў: – Князь Кароль мяне не пакіне! А ці ёсць якія весткі адтуль?

– Няма аніякіх, але ў месце, як у бубен б’юць, што князь з гадзіны на гадзіну ўляціць з войскам і адаб’е пана.

– На Бога надзея! – сказаў ён крыху весялей. Пасля кінуў на стол пару дукатаў.

– Краеўскі! Загадай прынесці віна. Ад смутку буду піць з маім пачцівым жмудзінам.

– Я зычыў бы пану, – адказаў Краеўскі, – апамятацца. Папярэджаю, гэта не жарты. Гэта не такі смутак, які можна заліць віном. Калі жалеза на нагах, пра Бога, а не пра людзей думаць трэба. Таму я зычу пану паклікаць каплана ды паспавядацца.

– Паспавядаюся, – горда адказаў мой пан, – перад Вялікаднем. Вашэць надзеў на мяне кайданкі, але знойдзецца і такі, што зніме іх ды закуе каго іншага. Загадай прынесці віна!

¹ *jure victus* – пакараны па закону.

² *патрон* – адвакат.

³ Краеўскі ротмістар, а Сялянка паручнік трыбунальскае варты. Апошні памёр у 1812 годзе ў ашмянскім павеце. (Прыпіс аўтара).

– Не толькі не магу выканаць гэты загад, але й не магу трымаць тут болей панскага лёкая. Пане Сурвінт! Развітайся са сваім панам і выходзь!

– Пане ротмістар, дабрадзею! – сказаў я, абхапіўшы ягоныя калені. – Прабачай! Ці ж за блазенства не дастаткова таго, што майго пана, які пан з паноў, у кардыгардзе трымаеце, што закавалі яго ў ланцугі, што яго смерцю страшыце ды яшчэ й далей яго так мучыць? Аднак жа ў пана Длускага ўжо пальцы пагаіліся, а з Панам Богам лягчэй як з людзьмі. За выпадковае пашкоджанне крыціфіксу мой пан змуруе касцёл, дзякуй Богу, мае з чаго. Далібог, пане ротмістру, адпускай нас, ягамосць, ужо, і сам не пашкадуеш пасля.

– Ты пачцівы шляхціц, пане Сурвінт, – адказаў мне Краеўскі, – але выбачай, тваіх парадаў не трэба. Ведай, – сказаў ён яшчэ, беручы мяне за руку, – што я не суджу, не закоўваю, не страляю. Трыбунал асудзіў, трыбунал закаваў, трыбунал і ... – замоўк Краеўскі, а Валадковіч закончыў:

– І расстраляе!

Пасля ён сеў на зэдліку ля стала, падпёр галаву рукамі і задумаўся. Краеўскі таксама маўчаў, а я плакаў, стоячы, як укопаны. Нарэшце ротмістар паўтарыў мне загад развітацца з панам ды сыходзіць. Я падыйшоў да задумнага бедака, а ён, не падымаючы галавы:

– Будзь здаровы! – сказаў. – Можа, убачымся на *Юзафатавай даліне*!¹ – А ціха дадаў: – Калі да заўтрашняе раніцы не будзе тут Радзівіла, ляці ў Нясвіж, бо загіну!

Не ведаю, ці чуў гэта Краеўскі, а я, пацалаваўшы панскія калені, выйшаў, маючы камень на сэрцы.

Месца гуло. Трыбунал яшчэ больш надзейна замкнуўся; паўсюль моцная варта: і ў браме, і ля ўваходу; па вуліцы і на рынку панове *палестраты*, *аплікаты*, *аенты* і *рэенты*² хадзілі кампаніямі, разважаючы да варожачы і так, і сяк.

Адны казалі: “Ён прапаў! Трыбунальскі дэкрэт – апелюй адно да Пана Бога! Паляціць галава!” Другія: “Трыбунал з дэкрэтам, а Радзівіл з мушкетам! Хутка ўбачым госця, – казалі. – Ён выцягне яго з гэтае казы, а ўжо ў Радзівіла яго і сам д‘ябал не схопіць”. Іншыя ж казалі, што за пашкоджанне *крыцыфіксу* павінен будзе па *абсалюцыю*³ пешкі ў Рым ісці, а іншыя, што павінен будзе бічавацца ў бернардынаў. Казалі таксама: “Шмат каго ён сек, няхай жа паспытае гэтага ж самага дэлікатэсу!”

І ўсе з цікавасцю чакалі канца, але, бадай, ніхто не верыў, што скочыцца паводле дэкрэту.

Калі я выйшаў з кардыгарды, атачыў мяне натоўп, сыплючы без канца пытанні, а мне нібы мову заняло і ў галаве памяшалася; я распіхаў натоўп,

¹ *Юзафатавай даліне* – на тым свеце.

² *аенты* і *рэенты* – кіраўнікі канцылярый, якіх прызначаюць на пасаду судовыя пісары.

³ *абсалюцыя* – адпушчэнне грахоў.

нічога не адказваючы, і кінуўся ў касцёл айцоў-бернардынаў, які адчынілі перад *няшпорами*, даў талер на *літанію* і на *Sequeeris*¹ і, лежачы крыжам, слушаў...

– Менш, – сказаў князь, – пра тваё ўласнае *particularitates*². Кажы, што дзеелася з Валадковічам!

– Ён, як мне паведамілі, пасля таго, як я выйшаў, выпрасіў у Краеўскага бутэльку віна, выпіў яе залпам, расцягнуўся на сваім ложку, бо яму яшчэ раней далі ложка і пасцель, і спакойна заснуў.

Тымчасам прыйшоў вечар. Краеўскага выклікалі ў трыбунал; ён бавіўся там гадзіны дзве ці больш; вярнуўшыся, ён разбудзіў Валадковіча, дастаў з-за пазухі паперу і сказаў:

– Чытай!

А гэта быў пісьмовы загад трыбунала Краеўскаму расстраляць *дэліквента* на працягу трох гадзінаў.

– Як гэта? – ускокваючы з ложка, закрычаў Валадковіч. – Дэкрэт даў мне тры дні часу. Тыя ж самыя падпісалі гэты загад, што і дэкрэт.

Потым Краеўскі дастаў гадзіннік і сказаў:

– Палова дванацатае. У цябе часу – да паловы трэцяе. Я адказваю за кожную мінуту. Даручы Богу сваю душу. Няма аніякага ратунку. Я паслаў па ксяндза.

– Гэтага не можа быць! Гэтага не можа быць, каб я так марна загінуў! – крычаў Валадковіч, хутка перасоўваючы спутаныя ногі і цягаючы ланцугі па цаглянай падлозе. – Швыкоўскі! Мой стрыечны брат! Божа мой! І ён мяне загубіў! Пане Краеўскі! Ты адкажаш перад Богам і людзьмі.

Тут увайшоў ксёндз; Краеўскі, паставіўшы чатырох жаўнераў з набітаю зброяю ля дзвярэй, сказаў ім:

– Увага на *дэліквента*! Адказваеце галавою. – І сам выйшаў.

Трэба ведаць, Яснаасвечаны пане княжа, што я з касцёла пайшоў у келлю ксяндза, майго стрыечнага брата, таксама Сурвінта, спаведніка мінскага кляштару. Сядзеў там, як забіты, бо спаць не мог, а ранкам думаў рушыць у Нясвіж шукаць князя. Потым прыйшоў да майго брата ксёндз-гвардыян, а за ім – жаўнер.

– Ідзі, ойча, з гэтым жаўнерам, – сказаў гвардыян. – Паспавядаеш ды прыгатуеш да смерці Валадковіча.

– Пан ротмістар загадаў мне прасіць, – абазваўся жаўнер, – каб ксёндз-спавядальнік узяў з сабою святы *віятык*³, але каб ішоў без званочка.

– Як гэта? – кажу я. – Аднак жа яшчэ яму два дні па дэкрэту належыць.

– Я гэтага не ведаю, – адказаў жаўнер, – я раблю, што мне загадана.

¹ *Sequeeris* – *малітва*.

² *particularitates* – *тут: адчуванне*.

³ *віятык* – *рэчы для камуніі цяжкахворым*.

Я ішоў з ксяндзом-спавядальнікам, але Краеўскі паставіў вакол *кардыгарды*, на рынку, за крокаў якіх пяцьдзесят, варту і загадаў страляць, калі хто намерыцца пераступіць за гэтую лінію; і калі хто набліжаўся, то варта крычала: “Стой, страляю!” Ксяндза-спавядальніка прапусцілі, а я мусіў застацца. Шмат людю было на рынку, свяціліся вокны судовай трыбунальскай камініцы, як у касцёле падчас *раратаў*¹.

Але хутка натоўп пачаў разыходзіцца.

– Сёння ўжо нічога не будзе, – казалі. – Відавочна, Валадковіч папрасіў ксяндза, дык і далі яму, а калі і расстраляюць, то хіба на трэці дзень.

Але я чакаў вяртання брата-ксяндза і не спускаў вока з *кардыгарды*. Там у вокнах святло мігацела, нібы яго пераносілі з месца на месца, але я не мог здагадацца, што ўсё гэта значыць.

Нечакана і раптоўна там маланка і пярун!.. Варта стаяла, як укопаная; тут стрэл, другі, а пасля – ціха, і адна толькі ўжо свечка мігацела праз шыбу ў *кардыгардзе*. У мяне мурашкі пабеглі па скуры. Людзі пачалі выбягаць з дамоў; а я ўбачыў брата-ксяндза, што спешным крокам ішоў праз рынак; я перастрэў яго, схапіў за руку:

– Стой, ксёндз!

– Валадковіч ужо перад Богам. Ідзі за мной.

– Не, – кажу, трасучыся, як асіна, – пайду пабачу майго нешчаслівага пана.

– Дарэмна, цябе не пусцяць. Ідзі, кажу, за мною.

І пацягнуў мяне за руку. І вось, яснаасвечаны князь, у келлі, калі мяне пакінула трэсці, сказаў мне брат-ксёндз апошні *termin*² Валадковіча.

Калі прыйшоў ксёндз, ён яшчэ соваўся па *кардыгардзе*, выказваў крыўды і лаяўся; але як той паставіў *крыцыфікс* на сталe ды перад *крыцыфіксам* паклаў святы *віятык*, Валадковіч глянуў на Укрыжаванага, дык прыгадаўся яму, відаць, на памяць ягоны *excess*: пашкоджанне судовага крыжа; упаў ён на калені:

– О Хрысце Езус! – закрычаў плачучы, – я зграшыў! Смяртэльна зграшыў! Але шкадую ўсім сэрцам, шкадую ўсёю душою! Даруй грахі мае, і калі ўжо мушу смерцю заплаціць за грахі, дай мне, перадусім, стаць перад Табою з чыстым сумленнем. Ойча! Спавядай мяне!

– Мы адышлі, – казаў мне брат-ксёндз, – у іншы кут пакою. Я сеў на зэдлік, ён уклечыў і трымаў шчырую сповядзь за ўсё жыццё.

Дай Божа кожнаму добраму мець такую скруху і шчырае шкадаванне, як той нешчаслівы. Ён убачыў у сваёй смерці Волю Божую і скарачэнне часу, які б, пэўна, ужыў дзеля грэшнага, як і дасюль, жыцця; прабачыў сваім суддзям, словам, з лютага льва стаўся лагодным ягнём.

¹ *рараты* – прысвечаная Маці Божай імша, якую адпраўляюць у адвент на досвітку.

² *termin* – цяжкія хвіліны, крытычны стан.

– Я дараваў яму грахі, і маю надзею на добрага Бога: тое, што я адпусціў на зямлі, будзе адпушчана і на небе. Пасля мы пачалі казаць пакутнія псалмы, а потым – малітвы, якія чытаюць ля таго, хто канае. Ай, гэта цяжкі абавязак, мой браце, капелана, – казаў мне брат-ксёндз, – калі мусіш размаўляць з тым, хто праз хвіліну будзе размаўляць з Богам... Маё сэрца аблівалася крывёю ад смутку, я сваім бы жыццём адкупіў ягоныя маладыя гады. Увайшоў Краеўскі. Я ўсё даўжэйшыя падбіраў малітвы... а раптам цуд Божы... і тут залп!

– Краеўскі зірнуў на гадзіннік, што ляжаў на сталі і на які я вочы падняць не мог, – казаў брат ксёндз, – разоў пятнаццаць прайшоўся па пакоі, нарэшце сказаў мне:

– Ойча! Ты старанна споўніў сваю павіннасць, і я мушу сваю споўніць!

– Пане ротмістру! – сказаў, устаючы з каленяў, Валадковіч. – На довад, што я шчыра далучыўся да Бога і аніякага ў сэрцы на нікога не маю гневу, проша, падай мне руку.

Краеўскі даў яму руку, а другою выціраў сабе слёзы.

– Пане! – сказаў ён. – Я мовіў, што не я суджу, не я расстрэльваю, і праклінаю маю нешчаслівую сёняшняю гадзіну. Ксёндз! Вяртайся, ідзі ўжо адсюль...

– Не, – сказаў Валадковіч, – не пакідай мяне, ойча! Гледзячы на таго, хто мяне далучыў да Бога, лягчэй мне будзе паміраць.

Я не мог адмовіць чалавеку, які ўжо быццам канае, гэтае праўдзівае капланскае паслугі, але Бог ведае, як мне было гэта цяжка.

– Пане! – зноў прамовіў Краеўскі. – Час...

Ён даў знак унтэр-афіцэру, а той прывёў шэсць жаўнераў са зброяй на плячы. Яны сталі побач з чатырма вартаўнікамі.

Гэта моцна ўразіла Валадковіча; небарака заламаў рукі.

– О, Божа! Божа! – закрычаў. – О, брат мой Юзаф! О, біскуп Уладзімір! Дзядзька! Родныя! Сябры мае! Дзе вы? Князь Кароль, дзе ты?

– Маўчы, вашэць, маўчы, – перапыніў князь, плачучы ў голас, як дзіця, – маўчы, бо цяжка мне стрымлівацца... Ён дараваў сваім ворагам, але я ім, далібог, не дарую... нават, калі сам загіну! Што ж далей?

– Далей зноў звярнуўся Краеўскі да Валадковіча: – Не захочаш, відаць, пане, каб мы гвалтам...

Валадковіч нічога ўжо не адказаў, стаяў анямелы, нібы непрытомны.

Два жаўнеры ўзялі яго пад рукі і падвялі, ці, хутчэй, пацягнулі да муру, Краеўскі завязаў яму вочы; з прычыны, што ён не мог стаяць на нагах, яго апусцілі на калені.

– Я падышоў, – апавядаў брат-ксёндз, – і, прыкладаючы *крыціфікс* да ягоных вуснаў, моцна сказаў: “Даверся Богу, Міхале, і спадзявайся на ягоную міласэрнасць!”

Цуд Боскі! Цуд! Гэтыя мае словы далі яму сілы і вярнулі прытомнасць: ён пацалаваў крыж. Краеўскі даў мне знак... Я адышоў, а Валадковіч пачаў

мовіць: “У рукі Твае, о Божа, аддаюся...” Кулі прыпынілі яго голас і малітву; ён упаў, але падаючы крыкнуў: “Езус! Марыя! Юзаф!..”

Падскочыў Краеўскі; Валадковіч быў яшчэ жывы і круціўся па зямлі, а кроў біла струменем; Краеўскі кінуў унтэр-афіцэру, а той стрэліў з пісталета ў вуха і дабіў.

Я адразу выйшаў, Яснаасвечаны княжа, ад брата-ксяндза, – казаў далей Сурвінт.

– Менш пра гэта, пане каханку!

– Не, Яснаасвечаны княжа, бо выйшаўшы, я сам бачыў, як дэпутаты выязджалі ўночы з места, а я дапрасіўся, каб дазволілі пабачаць труп каханага майго пана. Памаліўся пры ім за ягоную душу і даведаўся, што таму адразу не забілі, што ён, як пабожны католік (бо хто б спадзяваўся, гледзячы на ягонае гайдамацтва і сваволлю), насіў на грудзях абразок Прачыстае Маці на срэбранай блясе, дык яна тры кулі адбіла ад яго сэрца, і за жупанам іх знайшлі.

– А чаму ж ты, вашэць, тых куль не прывёз? – сказаў князь.

– Пан ротмістар забраў іх сабе, я прасіў хоць адну і мовіў, што завязу Яснаасвечанаму пану князю. “Ого! – адказаў Краеўскі. – Каб ён мяне потым імі пачаставаў? Не дам аніводнае...” – і выправіў мяне з *кардыгарды*. Дык я на каня і спаткаў вашу княскую мосць.

Пасля апаবাদання Сурвінта мы ехалі ціха, князь маўчаў, ані слова нікому не сказаў; так за колькі гадзін даехалі да Сверхня. Князь звярнуў да касцёла, паклікаў плябана, даў яму колькі дукатаў, загадаў званіць за душу Валадковіча, а з тае прычыны, што ксёндз не служыў яшчэ імшу, дык прасіў правіць жалобную. Мы ўсе слухалі яе набожна, а пасля сканчэння, князь заспяваў: “Вечны спачын май ласку даць яму, Пане!” У паўтары сотні галасоў праспявалі мы гэтую просьбу да Бога за душу Валадковіча. Князь адаслаў паляванне, ды, гледзячы на нас з Сурвінтам, запытаў:

– Ці, вашэці, шляхта?

– Я – шляхціц, мосці княжа, з-пад Ашмянаў.

– А, дык, вашэць, ашмянскі шляхціц! То ж чаму, пане каханку, у цябе абедзьве нагі ў ботах?

Бо мусіў, ягамосць, чуць (я не ведаю, адкуль гэтая пагалоска), што за-сцяпковая ашмянская шляхта на адной назе бот, а на другой лапаць носіць.

– А я, – абазваўся Сурвінт, – шляхціц з-пад Росен.

– А, дык, вашэць, жмудзін, пане каханку! Ну! Абодва з пачцівых гнёздаў і пачцівыя, відаць, вы людзі, бо прыхільныя да свайго пана, ідзіце да мяне на службу; калі згода, дык са мною – у Нясвіж; потым убачым, хто на што здатны.

Пакланіліся мы князю і рушылі за ім следам.

Вось, ягамосць дабрадзея, уся гісторыя смерці Валадковіча, нібы сам яе

бачыў, а яшчэ Ганулька мая праспявае ягамосцю песню пра яго, якую ён сам перад смерцю склаў. Анулька! Ганулька!

Прыбегла дзяўчына да варотаў адрыны.

– Праспявай ягамосцю песню пра Валадковіча.

– Я забыла яе, татулька!

– Не хлусі, маё дзіцятка! Нядаўна яшчэ спявала яе ад пачатку да канца перад панам Жабчыцам, тваім *per modum* кавалерам, дык і цяпер мне спявай.

Панна Ганна зачырванелася і, апусціўшы вочы, пачала спяваць. Няма што й казаць: голас вельмі прыгожы і звонкі.

Глянй на Айчыну, што плача ў нядолі¹,
Тут ні надзеі, ні шчасця, ні волі.
Ледзь толькі дзень мне яснець пачынае,
Як іншаземец жыццё забірае.
Богу адданы, прыяцелям мілы,
Іду ад усіх у сырую магілу.
Не ад хваробы цяжкой, невылечнай
Я паяднаюся з цемраю вечнай.
Дом старажытны, які мне належаў,
Знішчыў усё злы тыран ненаежны!
Некалі Трацкі Бузырыс так люта
Добрых людзей аддаваў на пакуты.
Суд ненавісны, дзе ў моцнага права,
Бойняю стаў мне цяжкой і крывавай.
Божа мой, але закон раўнадушны
Не дазваляе суды тыя рушыць.
Роўна для ўсіх у судовых дэкрэтах
Права запісана праўдаю гэтай.
Што ўжо да іншых! Калі нават братам
Ты мне, Швыкоўскі, стаўся за ката,
З рук маіх вырваўшы годнасці шаблю,
Не ўгадаўшы нявіннага Авеля.
Судзяць, не даўшы мне абаронцы,
Хоць тое права ёсць і ў забойцы.
Вось закавалі мяне, і ў вязніцы
Час тры гадзіны ўсяго мне адлічыць.
Ўсімі святымі прашу я сакрамент,
Покуль апошняе скажацца: Аман!
Божая Матка мяне бараніла,
Абразам сваім, як шчытом заслانیла.
Вось жа чаму мне пасланя кулі
Сталі нястрашнымі, нібы пакулле.
Удакладняю: досыць мне кары.
Дзева Марыя, памілуй няздару.
Тое, што кожнага з нас не мінуе,
Хутка усіх між сабою знітуе.

¹ Пераклад Любы Тарасюк.

Час мой ужо на зыходзе й растане.
Шлю я апошнія словы вітання
Дзядзьку Уладзіміру – быў ён мне бацькам...
І пра мяне, я прашу, памятайце¹.

– Бачыш, ягамосць, як ён складна напісаў ды яшчэ за колькі гадзін перад смерцю; гэта таксама цуд, – дадаў Бялевіч, – бо ён за ўсё жыццё ні кнігі, ні пяра ў руках не трымаў.

– Хіба пасля смерці ён склаў гэтую песню, – сказаў я.

– Чаму гэта? – спытаўся здзіўлены Бялевіч.

– А натуральна, толькі пасля смерці, бо як бы ён мог пісаць пра тыя кулі, што адбіліся ад абразка Маці Божае?

– Ах! Пачакай, ягамосць! – задумаўся пан Бялевіч. – А далібог жа праўда! Гэта не ён, гэта хтосьці іншы, відаць, напісаў. Шчыра перапрашаю! Вось якая мудрая ў ягамосця галава! Адразу ўбачыў праўду; а я ледзь не дваццаць гадоў верыў, што гэта мой каханы пан склаў на развітанне.

Прыйшоў вечар. Мы з гаспадаром пайшлі на луг, дзе ўжо вырастаў трэці стог сена, а на ім гарцаваў мой Марцін з фляшкаю з нашага падарожнага *пуздэрка*. Я зразумеў, што нашыя запасы заўсёды будуць пад ягонай *кустодыяй*². Хутка стог завяршылі. Мы селі есці халаднік і куранятаў, а пасля вячэры – кожны ў свой бок мовіць пацеры, потым кожны на сваё месца на спачын. Маё – у свіронку, ведучы мяне туды, пан Бялевіч сказаў:

– Ягамосць дабрадзей заўтра пасля снядання рушыць у дарогу. Мая Анулька частаваць будзе, бо я з сынамі выберуся на досвітку на зайцоў у далёкія лясы. Дык развітваюся сёння з ягамосцем. Шчыра дзякую за адведзіны і, калі ласка, не мінай і наступны раз мой убогі дамок. Мой баран ужо з правадзірамі.

– Не, не, – адазваўся чуючы гэта Марцін. – Доўга спаць я не дам майму ягамосцю. Хто рана ўстае, таму Бог дае. І мы на досвітку разам з вамі рушым.

Я зноў зразумеў, што не толькі маё *пуздэрка*, але і я сам пад *кустодыяй* пана Марціна.

Так і сталася. Яшчэ толькі зачырванелася на ўсходзе неба, як, выпіўшы па кубку падагрэтага малака, рушылі за браму: мы з Марцінам на нашых *каламажках*³, а пан Бялевіч пешкі з двума ганчакімі і выжлам. Бацька з сынамі ва ўніформе вышэй апісанага радзівілаўскага палявання.

Рухаліся мы ціха, бо кожны прамаўляў ранішнія малітвы, адно сабакі, рвучыся з павадкоў, часам абзываліся і пакідалі свае сляды на расе ля дарогі.

Урэшце паказалася сонца. Пан Бялевіч, закончыўшы пацеры, сказаў:

– Ну, сыны, дзеля добрага гумору і шчаслівага палявання – “Зайца”.

¹ Гэтую песню, ці лямант, і сёння яшчэ можна пачуць на Літве ў выкананні засцяпкоўых ішляхцянак. (Прыпіс аўтара).

² *кустодыя* – *распараджэнне*.

³ *каламажка* (з бел.) – невялікі воз з плечным кузавам.

Заспявалі сыны, а з імі і бацька басам:

Сядзіць сабе заяц пры мяжы, пры мяжы,
Хоць лаўцы спяць ў цішы, у цішы;
Сядзіць сабе, лемантуе,
Тэстамент жыцця малюе,
Смяртэльны, смяртэльны.

Ажно рэха разнеслася па лясках. Я павярнуў налева па гасцінцу, а паляўнічыя – па сцежцы ў лес. Доўга яшчэ мы чулі іхнюю вясёлую песню; урэшце сабакі пачалі гон; абазваўся рог і адначасна: “го! го! быў тут кот!!! кот! кот! тут! тут! тут!” Аж у нас у вушах зазвінела. Сабакі заліліся брэхам, і ў мяне ў грудзях усё спявала, так весела стала, так міла.

ВА ЎДАВЫ

XVII

На дзядзінцы мы ледзь змаглі праехаць праз раі гусей, курэй, качак ды індыкоў.

– Я не быў тут ні разу, – сказаў Марцін, – але ж бачна, што тут жыве добрая гаспадыня: паўгода б кляштар харчаваўся гэтым птаствам. Ну, дай Божа, ягамосцю шчасця, а я паклапачуся пра папас.

Мы пад‘ехалі пад ганак.

Уваходзячы ў сенцы, я пачуў высокі, але крыху хрыплівы спеў:

Я адолею бяду,
Зноўку замуж я пайду.

Я крыху затрымаўся, каб абдумаць сітуацыю. Спявалі далей:

Я сабе ўдавенька, я сабе пані,
Хоць і нап‘юся, ніхто мяне не зганіць.

І зноў:

Я адолею бяду
Зноўку замуж я пайду.

Я здагадаўся, да чаго тут рыхтуюцца, і зайшоў у пакой. Пасярэдзіне стаяў накрыты дыванком стол, а за ім сядзела іхмосць, песню якое я перапыніў, поўная і чырвоная дабрадзейка ў каптурыку набакір з крыху асалавелымі вачыма і чырвоным носам.

– А ксёндз-квестар, дабрадзей! А! На векі вякоў!

І, ухапіўшыся за стол, хацела падняцца; але калі крыху пахілілася, падбегла дачка, якая шыла, седзячы ля другога століка, і падтрымала матулю.

– Прэч, *васанна*¹ – прыкрыкнула яна, адштурхоўваючы дачку. – Ці ж я сама не падымуся? Ксёндз-квестар гатовы падумаць немаведама што! Бачыш, ягамосць дабрадзей, каўтун ломіць мне косткі ды часам аднімае ногі. Сядай

¹ *васанна* – спадарыня.

жа, ягамосць дабрадзея, сядай! Ёсць у мяне баран для ягамосця, ёсць, а можа, і два; пабачым толькі, пабачым! Бяда, скажу ягамосцю, без гаспадара хата плача. Давайма ўжывём табачку!

Я падаў ёй свайго.

– Дзякую! А ты, *васанна*, загадай прынесці падвячорак: вяндлінкі, *ратафіі*¹ і старое гарэлачкі – што да спадабы ягамосця дабрадзея. Бяда, бяда маёй беднай галаве. Ужо ў трэці раз аўдавела. Фальварачак ніштаваты, *субстанцыя*² ёсць, дзякуй Богу, ёсць. І не пажыццёвае ўладанне, а мая ўласная ўласнасць, бо нябожчык, – мой першы муж, запісаў на мяне адну, а гэтай *клепе*³ ці дам што, ці не дам – як мая ласка будзе.

Усё гэта дабрадзея вымавіла на адным дыханні, дык я не мог аніводнага слова ўставіць. Але, відаць, стамілася ці язык заплёўся, бо крыху памаўчала.

– Гэта дачушка дабрадзеякі? – запытаўся я, бо чуў, што яе называла *клепаю*.

– А так, дачушка; ды што з таго, калі дачушка? Ні пра што болей не думаю, як толькі, каб замуж пайсці. Але пачакае мосці панна, пачакае! Я заўсёды хацела мець сына. Паехаў бы ў свет і не перашкаджаў бы маці. А то ці хто прыедзе ў хату, ці дзе я сама паеду, то паненка на свой калаўрот матае нітакку, а пра матулю і не падумае.

Тут і падвячорак прынеслі. Прыйшла і дачушка, стала за маткаю, бедненькая небарачка, аднак як *formosa puella*⁴ і не дзіўна, што думае пра *circa connubium*⁵.

– Няма гаспадара, дабрадзею, то бяры з рук гаспадыні. Я *ратафію* крыху ўжываю. Калі ласка!

Баба кульнула ёмкі келішак і пачала прыкусваць вяндлінкаю; я ўзяў з яе прыклад, хоць і не так сквапна.

– Калі ласка, прашу, і хоць не вытанчана, але шчыра.

Яна зноў хацела падняцца, але зноў каўтун сплёў ёй ногі.

– Вось, мой мосці дабрадзею, мела я трох мужоў. Калі ласка, майго табачку. У ягамосця дабрадзея ён з *томкаю*⁶, а я дадаю крыху вішнёвага лісця. Мела я трох мужоў... Будзь здаровы сто гадоў, ягамосць дабрадзея!

Нейкага чэмеру падсунула мне баба, бо я паліў з носа, як з пісталета, а яна мне ці не пяцьсот гадоў назычыла.

– І кожны адзін другога лепшы. Што я наплакалася па кожным! Бо кожны мяне кахаў і шанаваў.

За першага пайшла маладзенькаю, яшчэ дзіця была, скажу ягамосцю даб-

¹ *ратафія* – настойка на розных гатунках садавіны.

² *субстанцыя* – маёнтак, нерухомасць.

³ *клепа* – нязграбная, нехайная кабета.

⁴ *formosa puella* – стройная (прыгожая) дзяўчына.

⁵ *circa connubium* – адносна шлюбу.

⁶ *томка* – баркун, доннік.

радзею. Але і ён быў як дзіця, прастачок сабе, але годнага роду і меў гэты фальварачак, а ў мяне пасагу не было. Дык мяне бацькі за яго і выдалі! А ён адразу ўсю сваю *субстанцыю* на мяне запісаў. Потым заўсёды стаяў, як статуй; слухаў, што я загадаю, а я сабе цешылася жыццём, як пані. Дзесяць гадоў анёлак стаяў, як статуй; і хоць я, бывала, штурхану яго, калі мне апрыкне ягоная немата, альбо калі ўсуне нос у гаспадарку, дык паклоніцца мне, пацалуе ў руку і пойдзе ў свой флігель. Спіўся пасля небарака, – але не з-за мяне! Ці ж я вінаватая? Так яму Пан Бог даў. І памёр, пакінуўшы на маю галаву дачку, гэтую мосці панну. Ой, што я наплакалася па ім! Што я наплакалася. Пакаштуем ратафіі, ксёндз-квестар дабрадзею, пасля – вяндрліны.

Я адразу вырашыла, што з-за людскіх языкоў мне, маладой, быць доўга ўдавою не выпадае. А быў тут па суседстве *тэнуторам*¹ паўвекавы ягамосць, але вялікі *мадэрат*², *сэнсат* і прызнаны гаспадар, і як пачаў мяне наведваць ды даваць сардэчныя парады па гаспадарцы і абяцаць залатыя горы з гэтага фальварку, і, урэшце, пазычаць мне пакрысе грошы ды прасіць мае рукі, дык я, прамовіўшы малітву да святога Іллі, патрона ўдоваў, што прагнуць таго *сакрамэнту*, пайшла з ім да шлюбу. Ой! Няхай бы нагу тады зламала! Бо той пан *мадэрат* і *сэнсат*, быў, праўда, гаспадар, але іпахондрык, буркун, жмінда, скнара, так, што я мусіла цяпер, як колісь бедны мой прастачок, стаяць, як статуй, апусціўшы рукі, а ягамосць кіраваў і загадваў, як хацеў, у маім маёнтку ды яшчэ прымушаў мяне, каб на яго запісала. Вось дык папалася, мой мосці дабрадзею! Але доўга я не вытрымала, пачала яму пярэчыць, пратэставаць, агрызацца. Дапйкаў ён мне, дапйкала і я яму; ён хоча так, а я, на злосць, інакш; ён хавае горшы, а я краду і забіраю; ён кажа: я працую, а я моўлю: мой маёнтак; ён за кій, а я за качалку. Судны дзень у хаце. І, урэшце, аднойчы з-за вялікае злосці параліч ягамосця разбіў і памёр небарака. Ой, што я наплакалася!

– Мне здаецца, дабрадзейка: не было за што.

– Як гэта? У шлюбе бывае і так і сяк, таму пасля шкада! Шэсць гадоў мы пражылі, і я не ведала, што рабіць пасля ягонае смерці. Рознае прыходзіла мне ў галаву. Ажно тут, нібы па Божай наканаванасці, ідзе нашым шляхам гусарскі полк і становіцца ў мяне на кватэру паручнік. Малады, мой дабрадзею, гогаль на тры локці, *караняж*³, *вэрсат*⁴, чалавек бывалы, мой дабрадзеі! Калі прыбярэцца, бывала, і сядзе на каня, мой дабрадзею, золата з яго цячэ! Ах, які зух! Што ён вытвараў! Цяжэй за ўсё было вытрымаць, калі ён пачне заляцацца, дык аж млею ўся. Полк спыніўся за міляў дваццаць адсюль, а ён запісаў сабе зімовую кватэру тут, дзе і размясціўся. То доўгімі вечарамі ў да-

¹ *тэнуторам* – арандатарам

² *мадэрат* – разважлівы, спакойны, памяркоўны чалавек.

³ *караняж* – чалавек, што паходзіць з Польшчы, Кароны.

⁴ *вэрсат* – выкшталцоны, дасведчаны чалавек.

датак, як возьме тэарбан і зайграе ды заспявае ці *куранта*, ці якую жаласлівую ўкраінскую думу, дык ужо не магла запярэчыць свайму сэрцу, закахалася. А яшчэ: “Мая душка! Мой анёлачак! – мовіў ён. – Буду цябе на руках насіць, буду цябе дзічынаю карміць, як паедзем у мае маёнткі ў Кароне, то будзеш там як сыр у смятане плаваць”. Дык ужо мосці дабрадзею, паслухалася сэрца! Паслухалася сэрца... і трапіла, як пальцам у неба.

На другі дзень пасля шлюбу ён звар’яцеў. Як закрычыць на мяне: “Баба! Давай грошы!” Я падумала, што жартуе, але ён не на жарт крычаў: “Баба! Давай грошы! Ці ж я дарма прадаў сваю маладосць такой *шкулепе*?¹” І, не чакаючы доўга, вырваў у мяне з рук ключыкі, адамкнуў канторку (а ведаў, што там грошы, бо я, дурніца, ад вялікага кахання паспавядалася яму перад шлюбам), дык забраў, пракляты, усё, што пакінуў нябожчык, і рушыў у полк.

Думала, што і не вернецца. Шкада мне зрабілася не так маіх грошай, як яго самога: бо ж гэта, лічыла, маладое піва, перабродзіць. Дык я збіралася за ім у каманду, ажно вяртаецца, усё-такі, вяртаецца, але за ім – коні, сабакі без ліку, а што самае горшае – гайдамакі з палка, такія, як сам, больш за дзесятак. Думала, дом перавернуць. Гулянка дзень і ноч. Знайшлася і скрыпачка, запрасіў суседак, дык і танцы, і балі, і п’янка; а ўсе крычаць як на злосць: “Ва ўдавы хлеб гатовы!” Пайшло ўсё прахам: і грошы, і вяндлінка, і гарэлка, а мой пан паручнік і слухаць не хоча мае скаргі; а што самае горшае, як з’ехала з часам ад нас тая жаўнерская арда, то ён зноў спяваў пекныя думы, але не мне, а паненцы Тэрэзе, маёй каханай дачушцы. Ці не так? Вось я паненку ў кляштар да нясвіжскіх паненак бенедыктынак *insperate* адправіла. Няхай ужо я адна, думала сама сабе, буду нясці гэты крыж. А яшчэ такой пакутаваў хваробай, што калі аднойчы, вярнуўшыся з палявання, застаў у гасцях у мяне пана віцэ-рэгента, які гуляў са мною ў *пашыка*², дык выставіў яго за дзверы і скінуў з ганка, так, што гэты небарака ледзь падняўся, а падскочыўшы да мяне, закрычаў: “Баба, калі кахаеш – кахай стала, а не кахаеш – застрэлю!” О, святая Уршуля з таварышкамі! І цяпер, як прыгадаю, страшна.

Пакаштуйма па кропельцы.

– Дзякую, дабрадзея! Лепей ужыву яшчэ табáку, але сваю, бо імосціна д’ябальскі моцная.

– Добра. Мой другі муж, нябожчык, ужываў табáку, а я ад яго і навучылася; а гэты, трэці, басурманін, паліў люльку. Не магла з ім даць рады. Спустошыў мне дом, зрабаваў гаспадарку, разгайдамачыў і спаіў мне ўвесь двор, а я п’янства цярэць не магу. І вось мядзведзь прыйшоў мне на дапамогу. На ловах стрэліў ён у мядзведзя і спудлаваў, а мядзведзь на яго; пакуль прыбеглі ратаваць, ён садраў з яго скуру ад галавы да пятак, паламаў косці, і вось яго такога пры смерці прывезлі да мяне; от, гэтаму якраз пяць месяцаў. Ах! Што

¹ *шкулепа* – старая і брыдка кабета.

² *пашык* – гульня ў карты.

я наплакалася! Не было часу і лекара прывезці. Памёр, але па-свойму: хоць і паспавядаўся, і шкадаваў за грахі, ды, паклікаўшы мяне да ложка і ўтаропіўшыся ў мяне, крыкнуў: “Слухай, баба! (Хоць ягамосць дабрадзея ба-чыш сам, што я яшчэ не баба). Слухай, баба! Ты пойдзеш цяпер замуж за таго *юра*¹, косці якому, што я не паламаў дарэшты, – вельмі шкадую, і пакрыўдзіш бедную Тэрэзу (што яму да яе?), але памятай, першым маладзіком пасля в-шага шлюбу я стану ўпыром, прыйду апоўначы да вас і абодвум галовы ад-кручу”. Ці можа гэта быць, мосці дабрадзею, каб ён стаў упыром? Ягамосць такі лепей пра гэта ведаць можа. Ці ўпыры ходзяць па свеце? Ці не бачыў ягамосць дабрадзея хоць раз упыра?

– Не бачыў, дабрадзеяка, аднак жа людзі кажуць, што такое здараецца. Але без Волі Божае нічога не здарыцца. Ёсць малітвы за душы нябожчыкаў.

– Ёсць і іншыя сродкі, – перапыніла мяне імосць, – я ведаю пра іх, мой дабрадзея. І пан віцэ-рэгент кажа, што трэба так зрабіць, каб каханенькі ля-жаў сабе спакойна ў зямлі і так не гайдамачыў пасля смерці, як пры жыцці. Трэба адкапаць труп, адсекчы рыдлёўкаю галаву і пакласці яе ў нагах, каб не мог рукамі дастаць. То ён будзе рупіцца-рупіцца, але калі не дастане рукамі галаву, дык і не падымецца з магілы. Я ўжо яго раз так і сніла – з вытарашча-нымі з-пад пахі вачыма. Магіла вядомая. А ты як, ягамосць, параіш?

– Я параю дабрадзеяцы зусім іншы спосаб і, пэўна, больш выніковы.

– Я слухаю, мой дабрадзею, слухаю.

– Дык вось, дай перш-наперш, дабрадзеяка, на святую імшу, на *экзэквію*² і на ўбогіх за ягоную душу, а з тае прычыны, што перад смерцю ён сам сказаў, што тады толькі стане ўпыром, калі Імосць, узяўшы новы шлюб з юрыстам, пакрыўдзіш дачку, дык раю як найхутчэй выдаць яе замуж і даць прыстойны пасаг.

– А якая справа ксяндзу-квестару да гэтага? Васан дабрадзея як асоба ду-хоўная не павінны ўблытвацца ў тое, што яму не належыць.

“Прапалі мае бараны”, – падумаў я.

– Я ж толькі хацеў абараніць дабрадзеяку, абы пан паручнік на першым маладзіку з-пад пахі не зірнуў на яе.

– Мы ўжо самі дадзім тут рады, без ягамосця, а экзарцысты нам не трэба.

Раззлаваныя бабуля і ўцякла б, пэўна, ад мяне, каб магла падняцца, але паспрабаваўшы колькі разоў, села.

– Ведаеш што, дабрадзеяка? – сказаў я. – Давайма вып’ем за гэтую спра-ву.

– Няхай сабе і так, – паласкавела яна і выпіла келішак да кроплі. – Няхай сабе і так! І бачыш, васан дабрадзея, што пан віцэ-рэгент – гэта мудрая гала-ва; ён усе статуты назубок ведае, дык кажа, што нядаўна Рэч Паспалітая вы-

¹ *юра* – юрыста.

² *экзэквія* – жалобнае набажэнства

дала такі закон, што калі ёсць дзе маці і дачка ды абедзье хочучь ісці замуж, дык дачка не можа выйсці раней за маці і мусіць чакаць, пакуль маці выйдзе.

Дачушка, што стаяла за крэслам маці, ціха вохнула:

– О-хо-хо!

– Чаго васпанна вохает? – крыкнула імосць. – Чаго васпанна вохает? Вохай, васпанна, ні вохай, будзе так, як пастанавіла Рэч Паспалітая. Маеш што супраць?

– Ну, дабрадзеяка, я не юрыста; са мною вядзі гаворку пра бараноў; якраз пра іх і пачнём, За трох мужоў – трох бараноў, а за поспех з чацвёртым – чацвёртага.

– За поспех з чацвёртым!.. Ат, няхай сабе! Штось мяне замарачыла... каўтун той пракляты...

Апошні келішак, відаць, дагадзіў дабрадзеяцы, пачала драмаць:

– Каўтун той пракляты... і галаву, і ногі адбірае, і так нешта марочыць... марочыць... За поспех з чацвёртым... чацвёртага... панна Тэрэза... і Рэч Паспалітая... Упыром стане.

Гэтак трызнячы і мармычучы, баба паклала рукі на стол, апусціла на іх галаву і захрапла. А панна Тэрэза, падзякаваўшы мне за добрае сэрца і, папрасіўшы памаліцца за яе намеры, загадала даць чатырох баранаў.

– Ну, – сказаў стары Марцін, – калі мы выехалі за браму, – дай Божа век мець справу са старымі ўдовамі.

А калі я пачаў апавядаць яму ўсю гісторыю гэтае квесты, ён перапыніў:

– Я ўсё ведаю; ведаю болей, чым ягамосць і чым сама пані, бо яна таго не ведае, што *палестранцік*, якога яна сабе за прынаджвае, заўтра, калі яна засне пасля абеду, вывязе паненку і шлюб з ёю возьме. Ён ужо мае прыгатаваны *indult*¹, і ўсе ў маёнтку ведаюць пра гэта, але ніхто ёй не скажа, бо не навідзяць бабу. Гара з гарою не сыходзяцца, а чалавек з чалавекам сыдуцца, вось і я знайшоў тут ахмістрыню – даўнюю маю куму – якая ўсё мне расказала і наш падарожны куфэрак напакавала вяндрлінаю.

У ПАНА СТАРАСТЫ

XVIII

Позна ўвечары мы прыцягнуліся ў маёнтка пана старасты, і хоць з палацавых вокнаў яшчэ свяцілася, як з касцёла, аднак я палічыў за лепшае заехаць нанач да эканоміі, а назаўтра раніцою пакланіцца пану.

“Заўтра ўбачым, – думаў сам сабе, – якая *кампарацыя* паміж панствам пана старасты і сям’ёю пана ваяводы”. Я выгодна пераначаваў у пана *дыспазытара*², які прыняў мяне пачціва і нават сардэчна, калі я сказаў яму яшчэ, што прыехаў па панскім загадзе.

¹ *indult* – царкоўны дазвол на шлюб.

² *дыспазытар* – тое, што і шафар.

Назаўтра рана, пакуль яшчэ у палацы адчынілі аканіцы, я ўжо дзве гадзіны *квэрэндаваў*¹ па ўсім двары, прыглядаючыся да ўсяго не з мэтай якой-небудзь, барані Божа, *цэнзуры*, а таму, што адазвалася ў чалавеку нядаўняе прыдворнае жыццё. Бо гэта не так лёгка, як каму можа здавацца, выкінуць з галавы даўнія звычаі і звычкі. Пры кожнай аказіі аднаўляецца спакуса, як рэцэдзіў пасля хваробы, супраць якое адзіная *salva* – у ласцы божай, што падмацоўвае чалавека ў добрых намерах. Дзякуй Богу, нядоўга захапляла мяне тое жаданне, а цікавасць без кепскіх думак і намераў не з’яўляецца, мне здаецца, грахом, тым больш, што гэты маёнтак мог служыць добрым прыкладам і на кожным кроку за добры прыклад трэба было дзякаваць Богу.

Людзі тут, як мурашкі, але паўсюль лад, дастатак, выгода. У пана ваяводы шумна, гучна-*бунчучна*, па-панску нават, бо шчодро і пышна, але ў двары суровы парадак і не заўсёды лад і спакой. Тут жа ўсё як у гадзінніку, кожны пільнуе свайго па ахвоце, а не з-за страху, у кожнага на твары весялосць, згода між усімі; а ў нас, у двары пана ваяводы, бывала, я, маршалак, мусіў што-раніцы разбіраць начныя справы службы і *боцькаўскім*² бізуном спыняць звады.

– А хто жыве тут? – пытаўся я ў канюшага, стоячы ля стайні ды паказваючы на флігель.

– Тут панскія *грацыялісты*, старыя лёкаі альбо і не лёкаі; от, калі бедны, але пачцівы, дык і маеш хлеб.

– А ў тым, другім флігелі?

– Ого! Там паны *рэзыдэнты* высокай кандыцыі; яны заўсёды ў панскіх пакоях, і за панскі стол сядаюць, і сваіх коней панскім фуражом кормяць. Ёсць там яшчэ і гасцявыя пакоі, ніколі, дзякаваць Богу, не пустыя.

– А ў тым, трэцім, самым вялікім?

– А ў трэцім – усё. Бачыш, ягамосць, ужо з коміна дым ідзе. Там жыве наш пан маршалак і наш хлебадаўца пан *шафар*³; там кухня і ўся палацавая служба, там і капэла. Мы, конюхі, маем стайню. А ў чацвёртым флігелі, самым блізкім ад палацу (бо, пэўна, ўжо ягамосць, і пра яго запытаеш) – баб’ё, Пане даруй цяжкі грэх, – фаварыткі імосьці, старыя панчохі. Як пачнём у нядзелю вазіць іх у касцёл, дык і коней не стае. Нічога не робяць, толькі з ксяндзом-капеланам, які жыве ў палацы, на ружанец і *гадзінкі*⁴ выходзяць штодзень у капліцу, абавязкова з акулярамі на насах. Ёсць там і маладыя; яны вучацца нечаму, хто іх там ведае? А можа, ягамосць дабрадзея, і нашу стайню агледзіш? Але вось і сам пан на ганку.

¹ *квэрэндаваць* – аглядаць, даследаваць.

² *боцькаўскі* – зроблены ў *Боцьках*, мястэчку на Падляшшы, славытым сваімі рымарскімі вырабамі.

³ *шафар* – лёкай, які распадраджаецца запасамі спіжарні, трымае ў сябе ўсе ключы.

⁴ *гадзінкі* – набажэнства ў гонар Прачыстае Маці Божай.

– *Hospes venit, Chrystus venit!*¹ – выкрыкнуў пан стараста, ўбачыўшы мяне.
 – Дзякую вашэці, ксёндз-квестар, што ты так хутка і ахвотна выканаў маю просьбу.

Сэнтэнцыяй на сэнтэнцыю адказваю:

– *Hospes non invitatus recedit, saepe ingratus*²; але я, з’явіўшыся сюды па загаду Яснавяльможнага пана, маю надзею і на ласкавы прыём.

– Брава! Эрудыт! Маршалка да мяне!

А калі той прыбег, стараста сказаў яму:

– У мяне госць, якога я ўчора запрасіў. Да палудня я заняты, дык, проша, ксяндз-квестара пачаставаць і забавіць; а на абед запрашаю яго да сябе.

Які двор, такі і маршалак; але ўсе на адзін капыл: кожны павінен мець галаву не для прапорцыі, апранацца не толькі ахайна, але і па-панску, дзеля гумору свайго гаспадара, быць рашучым, але адначасна і паважным, і дыпламатам, а не *фірцыкам*³ і шалапутам, не даць нікому сканфузіцца, мець характар і паставу, але таксама добра ведаць *cui quod debet*⁴, на *прэмінэнцыях*, *сталах*⁵ і пасадах, каб, калі ў часе панскага абеду ходзіш з ласкаю ля стала, гайдук не падаў паўміску раней пану скарбніку, чым пану стольніку альбо войскаму, бо за такі *feler*⁶ і мейсца, і *кансыдэрацыю* можна страціць назаўсёды.

Я ўсё гэта ўмеў... але што? *Sic fata tulerunt!* Гэта азначае: чыніся воля Божая!

Пан маршалак двара пана старасты мае, здаецца мне, такую кваліфікацыю і з’яўляецца *peritus rei*⁷ у сваёй гаспадарцы. Ён адразу паслаў у палац па каву для мяне, для сябе і для паноў рэзідэнтаў, двое з якіх прыйшло да яго на сняданак.

Адзін юнак, відаць, нядаўна з-пад *прэцэптарскае фэрулы*⁸, бо нясмелы і не набыў яшчэ прыдворнага глянцу ні бляску; а другі – самы сапраўдны *hoto*, бо і асоба, і красамоўства, і досціп шляхетныя, уласна, як і трэба дзеля аздобы двара вялікага пана. З панам маршалкам ён жыве, відаць, у добрай згодзе. Жартавалі самі з сябе, адзін другому чынячы алузіі на прыдворных паненак, і абодва – з беднага падстоліча пра ягоную прыхільнасць да панны гараднічанкі, фаварыткі і выхаванкі пані старасціхі.

Чырванеў бедны хлопец, але, відаць, закраналі яго за жывое, бо не ведаў, як адказаць.

¹ *Hospes venit, Chrystus venit!* – Госць у дом – Бог у дом!

² *Hospes non invitatus recedit, saepe ingratus* – каго не просяць, таго за дзверы выносяць.

³ *фірцык* – ветрагон, шалахвост, франт, фарсун, піжон.

⁴ *cui quod debet* – хто што заслужыў.

⁵ *прэмінэнцыі*, *сталы* – званні, пасады.

⁶ *feler* – недахоп, загану

⁷ *peritus rei* – дасведчаным у справе.

⁸ *прэцэптарскае фэрулы* – са школы з строгай дысцыплінай; *фэрула* – лінейка дзеля біцця па руках, *прэцэптар* – настаўнік.

– Дзіця ты яшчэ, мой каханы падстолічу, – мовіў старэйшы пан рэзідэнт, харунжы паводле тытулу, – пакутуеш штодня і сушыш сваю галаву, пішучы вершамі нейкія фабулы, нейкія дыялогі, у якіх усіх паганскіх бажкоў клічаш на дапамогу, у якіх, што ні слова, то Цэрэра і Венера ды ўсе *алімпійскія дзярдыны* туманяць сэнс. Гэта вельмі прыгожа і разумна; відаць, што нядаўна закончыў паэтыку; але ж калі прыгожая Франуся, як свет стаіць, нічога з гэтага не разумее. А калі разам з ёю ў палацы, дык стаіш далёка і быццам да трох лічыць не ўмееш; у танцы з ёю – нібы хто табе волава ў кішэні наклаў. Мы ідзем усім дваром на шпацыр – зноў тое ж самае: спяваюць, бегаюць, сваволяць; я старэйшы, а дапамагаю ім і спяваць, і бегаць, а васпан, Езус, мой Пане! ідзеш задуменны роўненька, як пан дарэктар за *жакамі*, ды хмура і крыва пазіраеш на Франусю, як на кіслыяблык; а гэта ж салодзенькая грушка, мой падстолічу! Аднак жа ты хлопец, як маліна. Калі я бачу цябе на паляванні жвавым і спрытным, калі ты гарцуеш на кані, а весялосць і сваволя пырскаюць у цябе з вачэй, – дык усім міла! Чаму ж так не палюеш і на сэрца гадраднічанкі? Выскач, падскоч раптам да яе! І твая будзе! Ці праўда, пане Сэбасц’ян? – звярнуўся ён да маршалка. – Так па-нашаму!

– Бывала, – адказаў, кланяючыся, маршалак. – Колькі табе гадоў, пане харунжы?

– *Inutilis quastio solwitur silentio!*¹ – адказаў той, таксама кланяючыся. І абодва засмяяліся, а я з імі трэці. Пан падстоліч толькі спакойна піў каву.

– А што, шаноўны пан госць, – абазваўся зноў да мяне пан харунжы, – ці шмат ужо назбіраў бараноў?

– Будзе тузін, лічачы з тым, якога ты, дабрадзеі, дасі.

– Брава! Па-квестарску! Але я гаспадаркі не маю. Аднак і баран, і талер – адно і тое ж, таму ахвотна табе яго ахвярую. Гэтак жа зробіць, па майму прыкладу, ручаюся, усе нашыя прыдворныя, не лічачы кантрыбуцыі, якую табе наш бабскі рэгімент з вунь таго флігеля складзе. Не кажу пра Яснавяльможнага старасту. Апавядаў ён нам учора пра тваю дасціпную дзяльбу рабчыкаў, дык шчодро, пэўна, цябе адорыць. Пабавішся тут з намі, ксёндз-квестар, дзён колькі, бо цябе стараста не выпусціць. Хвала Богу, у нас – як у раі; не засумуеш ні па сваёй келлі, ні па набажэнстве; капліца ў садзе, штодня святая імша, на якую зараз і звоняць.

– То пойдзем, – кажу, – я, можа, патраплю паслужыць ксяндзу-капелану.

І паспелі мы своечасова.

У якасці падзякі Богу за шчаслівае падарожжа панства мусіла быць адпраўленая спяваная імша, дык і капэла заняла мейсца на хорах: бо гэта не капліца, а сапраўдны касцёл, мураваны, прыгожы, аздоблены, а люду – як у нядзелю ў якой парафіі. Праўду казаў канюшы: колькі акулярных бабуляў і кожная сваім дыскантам спявала “Вітана будзь, Марыя!” Калі ж я гукнуў

¹ *Inutilis quastio solwitur silentio!* – На неадарэчнае пытанне я не адказваю.

insperate за імі басам па-бернардынску, ажно ўвагнуліся бабулькі на лаўках і павярнулі на мяне здзіўленыя акуляры, а ўсе заўсміхаліся.

Закончылі мы ружанец, зазванілі другі раз; увайшло спадарства з дзеткамі ў касцёл і селі на лаўку ў *прэзбітэрыі*. Я апрануў у закрыстыі ксяндза-капелана, які мяне пасля знаёмства богаславіў і пайшоў на імшу, а я з адным *грацыялістаў* – у якасці *сэрвітораў*.

Дай, Божа, доўгі век пабожнаму спадарству і каб заслужылі ў Пана Бога на ўсё, бо пекна і ўзорна адбылося набажэнства. Пасля *суплікацыі*¹ да паціны падышлі перш-наперш абодва Яснавяльможныя паны, з імі – дзеці, а потым – увесь двор, як хто праціснуўся. У гэты час я заўважыў нейкую постаць *generis masculini*², што стаяла ля панскае лаўкі; па-нямецку ўбраны, худы і жоўты з твару, з напудранай галавою, з сабранымі на патыліцы ў коску валасамі, у чаравіках і панчохах, і з капелюшом пад пахаю. Вачыма, што бегалі ва ўсе бакі, здаваўся ён падобны на ката ці шатана, чаму і ўбор ягоны добра пасаваў. Я вырашыў, што гэта лекар нямецкі, а немец, як звычайна, лютэранін, дык ксёндз-цэлебрант³ не даў яму паціны, і ён сам не падышоў да яе. Я пакруціў галавою, думаючы, чаго ён тут?

Пасля набажэнства старасціха ласкава прывітала мяне і паняты міла мне пакланіліся, а немец зморшчыўся; але і я на яго зірнуў так, што ў яго душа ў пяткі пайсці мусіла; затым я накіраваўся да ксяндза-капелана, які мяне запрасіў да сябе.

У ксяндза-капелана – гэтак жа, як і ў капліцы: рэліквіямі ўсе сцены завешаны, а ля кожнае – кветкі вельмі адмысловае ручное работы, як мне казаў ксёндз-капелан, фраўцымеру пані старасціхі. Два маленькія пакоікі ў палацавым крыле, а ў іх чыста і ціха, як у келлі.

Калі ён снедаў, я разглядаў усё тое святое; але з тае прычыны, што немец убіўся мне ў галаву, я запытаўся:

– А чаму, *рэвэрэндысымэ*, ты не даў паціны таму немцу, які стаяў ля раставае лаўкі? Відаць, ён нейкі нягоднік-дэсыдэнт, але, пэўна, тутэйшы прыдворны лекар?

– Ой, ён не лютэранаін, не кальвініст, але горшы за іх усіх, – адказаў ксёндз Ёахім, – гэта пракляты ерэтык, бязбожнік, атэіст, фармазон, бадай, а лічыць сябе філосафам і вельмі мудрым чалавекам. Гэта не немец, а француз, і зусім не лекар; у нас тут ёсць лекар – пачцівы венгр; а гэты бязбожнік не лечыць, а труціць, і не цела, але душы; і што самае кепскае – маладыя ды нявінныя душы, дзяцей панскіх! Бо гэта – *per modum* іхні настаўнік французскае мовы.

– А чаму, *рэвэрэндысымэ*, не папярэджваеш гэтае зацнае і пабожнае спа-

¹ *суплікацыя* – малітвеннае песнапенне, просьба.

² *generis masculini* – мужчынскага роду.

³ *цэлебрант* – святар, які адпраўляе ўрачыстую богаслужбу.

дарства пра такую бязбожную і агідную ягоную навуку? Навошта ж пускаць яго ў Дом Божы?

– Няўжо ты думаеш, каханы ксёндз-квестар, што я абьякава гляджу на гэтую разбэшчанасць? *Фульміную*¹, нагадваю, прашу абодвух паноў і заклінаю збавеннем душы, каб гэтага нягоднага чалавека аддалілі ад дзяцей сваіх; але, на няшчасце, д'ябал мае сваіх апосталаў на гэтым свеце, а ім з'яўляюцца людзі, што чыняць разбэшчанасць; яны поўныя шатанскага вераломства і свецкага розуму, якім баламуцяць пачцівыя і легкаверныя галовы. Ох! Такіх ужо шмат у нашым краі. Выгнаныя з уласнага, яны знаходзяць у нас, асабліва ў панскіх дамах, не толькі прытулак і выгоду, але нават і *кансыдэрацыю* больш высокую, чым нашыя ўласныя мудрыя і вучоныя, але богабаязлівыя мужы, якіх, хвала Богу, у краі нашым дастаткова.

Бог, калі хоча каго пакараць, дык адбірае розум, – так кажа даўняя прыказка; вось і мы можам спадзявацца на кару Божую, бо ў нас Ён уласны старасвецкі пачцівы розум забраў, а падахвоціў нас да мовы і цяперашняга розуму французскага, бо даўнейшы французскі розум не быў такім. Цяперашні – бязбожны, нецнатлівы, нехрысціянскі, што прагне знішчыць святую веру, звычаі, традыцыі і ўсё, што дасюль людзі баранілі і шанавалі. Гэтая сёняшняя філасофія з пекла родам; яна ў нас з французскаю моваю, з людзьмі французскімі, а найболей з кнігамі французскімі пашырацца пачынае, сярод нашых паноў перш-наперш, а потым праройдзе і да шляхты, якая робіць усё, як яны.

У вялікім свеце, у Варшаве, напрыклад, і кроку не ступіш без французшчыны; я сам сведка, бо мы ў пазамінулым годзе былі там. Адтуль, уласна, і прывезлі гэтага філосафа; але ж і даў я яму тут!

Пасля доўгіх размоваў ягамосця, пасля спрэчак са старастам і з самою паняю, якія ўмеюць па-французску, якія, як пабожныя католікі, не маглі спакойна слухаць ягонныя блюзнерствы, але з-за далікатнасці і *рэспекту*² дзеля такога мысляра не адважваліся закрыць яму рот; пасля непрыстойных паводзінаў яго ў касцёле ды іншых акалічнасцяў, асабліва ведаючы пра ўсеагульны дух ягонных братоў, я зразумеў, што будзе. Дык, паклікаўшы на дапамогу святога Духа, які адразу навучыў апосталаў усім мовам, я ўзяўся, нічога нікому не кажучы ды яшчэ хаваючыся са сваімі намерамі, вывучаць французскую. Добра ведаючы латынь, мне было і не так цяжка. Я знайшоў слоўнікі і кнігі ў тутэйшай панскай бібліятэцы; прыслухоўваўся, нібы з нянавісцю, да ягонных лекцый дзецям, а начамі і ранкамі працаваў без стомы; гэтак за тры месяцы зразумеў увесь лад тае мовы і маўленне філосафа; аднак, маўчаў, чакаючы часу ды штодзённа ўдасканальваючыся, размаўляючы нават сам з сабою.

¹ *фульмінаваць* – кідаць маланкі, пагражаць.

² *рэспект* – пашана.

Аднаго разу на абедзе ў прысутнасці шматлікіх гасцей пачаў разважаць французік пра сваю ўлюбёную, як ён называе, філасофскую матэрыю. Шмат было паноў, што ведалі французскую мову ды пільна прыслухоўваліся да ягоных зухаватых *эсклямацый*¹. Ён даводзіў, што духавенства – гэта непатрэбны цяжар для краю, бо ўсе ксяндзы – дармаеды.

– Хлусіш! Нахабна хлусіш! – абазваўся я. – Цяжарам для нашага краю з’яўляюцца валацугі, якія не ўмеючы ва ўласным зарабіць на хлеб, наш есці прыходзяць, і за гэты хлеб наш прыносяць нам разбэшчанасць і пекла.

Не магу выказаць ягамосцю ўсеагульнае здзіўленне – самога француза, маіх паноў і ўсяе кампаніі. Француз анямеў, глядзеў на мяне няўцямна, як злоўлены на гарачым злодзей, нарэшце пан стараста сказаў:

– Ксёндз Ёахім! Ці не Святы Дух наведаў цябе з дарамі моваў? Што гэта значыць? Пяць гадоў ты жывеш тут. І свае веды ўтойваў? Навошта?

– Я не ўтойваў свае веды, Яснавяльможны пане, – адказаў я, – бо іх не меў, а, папраўдзе, паклікаў на дапамогу Святога Духа, каб мог навучыць мове, на якой гэты фальшывы філосаф распаўсюджвае блюзнерствы. Тры месяцы таму я і слова не разумеў па-французску; а сёння вось разумею і магу сачыць за тым змеем-спакуснікам, знесці яму галаву ягонай уласнаю зброяю, а, перадусім, засланіць панскіх дзяцей ад заразы і псоты.

Я заслужыў усеагульнае ўхваленне. Стараста падняўся з-за стала і абняў мяне. Канфуз француза быў вялікі, і тым болей, калі я распавёў, якім чынам і дзеля чаго вывучыў французскую мову, а таксама, калі пан стараста дадаў:

– З гэтага часу ксёндз Ёахім будзе прысутнічаць на кожнай лекцыі, бо я не хачу сваіх дзяцей вучыць на недавяркаў.

Дык цяпер ён больш сціплы, а ў маёй прысутнасці – *цсс!* Толькі кніжкі свае ад мяне зачынае, але я і да іх дабаруся калі-небудзь.

У часе гэтага расповяду я прыгадаў словы майго ксяндза-гвардыяна, якія ён сказаў мне на гэты конт пры ад’ездзе.

– Так, так, меў рацыю твой ксёндз-гвардыян. Бачна, што гэта мудры і прадбачлівы каплан. Ёсць сярод нас зло, ёсць! Вашэць, ты тут бачыш толькі адну невялікую яго праяву, але *non derogando*² твайго розуму, не квестарскімі мазгамі і не квестар будзе мець мажлівасць давесці да таго і зразумець, як *яно* захоплівае першыя ў нашым краі галовы, як астужвае нават руплівасць капланаў, як хціва хватаюць сёння французскія кніжкі, насычаныя атрутаю недавярства, і, начытаўшыся іх, жартуюць з усяго, што дасюль было ў нас святым і недатыкальным. О, гора, гора краю, у якім дзеецца так, як у нас! Прападзе ён, абавязкова прпадзе, бо яго пакінула Боская апека, калі страху Бога няма; у нас яшчэ ёсць хатнія цноты, але і яны выгасаюць паволі, а затое пашыраецца бессаромная распушта і самалюбства: мы слепа ляцім на

¹ *эсклямацыя* – выказванне.

² *non derogando* – не дастаткова.

заўчасную пагібель і на вечную згубу.

– У імя Бога, – кажу, – ратуйце ж, іхмосці тэолагі, ратуйце!

– А што могуць нашыя невялікія розумы і дзеі супраць волі Божай? За нашыя грахі карае нас Бог і дапускае вар’яцтва. Але, можа, мяркуеш, і вера наша святая хрысціянская загіне? О, не, зусім не! Пякельныя брамы не парушаць яе! Калі вагаецца, дык толькі мацуецца! Ксёндз-капелан пакінуў снедаць і шырокім крокам хадзіў па пакоі, а вочы ў яго гарэлі агнём; шмат яшчэ на гэты конт раскажаў ён мне *сэнтэнцыі*; хто іх усе запомніць? Я слухаў яго, нібы казнадзея з амбона, і так прайшоў час аж да абеду, перад якім мы выйшлі на хвіліну ў сад, а потым – на ганак.

Уласна ў гэты час заязджала ў стайню зялёная саская каляска, запрэжаная параю коней, а госць, што прыехаў на ёй, ужо быў у пакоях. Пазнаў ксёндз-капелан каляску, і паведаміў мне, што прыехаў пан Кветка, трыбунальскі *мечэнас* і *плёніпатэнт* старасты у ягоных справах, якіх бы не было, калі б ён не даводзіў старасту да калатнечы.

Мы ўвайшлі ў залу, дзе ўжо пан маршалак завіхаўся ля накрытага стала, за які мы і селі пасля таго, як увайшлі паны з дзецьмі і панам філосафам за імі ды ўчынілі *бэнэдыкцыю*¹.

– Дык тады мы будзем *jure victi*², пан будаўнічы? – абазваўся стараста да пана Кветкі.

– Не зусім, – адказаў ён, – не зусім, бо *remissa*³ не азначае прайграннае. Я лічыў, праўда, што адразу ў трыбунале пераможам шляхціца; але калі й адклалі, гэта не значыць, што адмовіліся, а тымчасам *beatus qui tenet*!⁴ Дык няхай шляхціц судзіцца, а вёсачка – наша!

– Не *beatus*, а *maledictus qui tenet injuste*!⁵ – абазваўся ксёндз-капелан.

– Не лезь не ў сваё, ксёндз-тэолаг, – запярэчыў пан Кветка. – Тэалогія і юрыспрудэнцыя – гэта дзве адрозныя *сцыенцыі*⁶, якія часам цяжка пагадзіць.

– І ўсё ж, – сказаў стараста, – я думаю так, як і ксёндз Ёахім. І таму, калі нанова ў *субселіях*⁷ прававацца распачнём, я параюся з сябрамі і пашукаю праўду, хоць бы яна і не на маім баку была, а пасля загадаю аддаць вёску майму *адвэрсару*⁸, калі яна слушна яму належыць. Але пра гэта пасля, а цяпер ксёндз-квестар, з тае прычыны, што твае *дывідэнды*⁹ мы не будзем патраба-

¹ *бэнэдыкцыя* – богаслаўненне.

² *jure victi* – пераможцамі па закону.

³ *remissa* – адкладзенае.

⁴ *beatus qui tenet* – шчаслівы, хто валодае.

⁵ *maledictus qui tenet injuste*! – пракляты, хто валодае незаконна!

⁶ *сцыенцыя* – навука.

⁷ *субселія* – судовая канцэлярыя, бюро.

⁸ *адвэрсар* – праціўнік.

⁹ *дывідэнды* – падзел, дзяленне.

ваць, бо тут досыць Божых дароў, дык прагнем твайго досціпу і весялосці, якія, пан маршалку, падтрымай кілішкам.

Садзячы мяне яшчэ перад абедам, пан маршалак паказаў мейсца на самым канцы доўгага стала насупраць пані старасціхі, якая самае лепшае мейсца займала.

– Тут, – сказаў ён, – мейсца квестара, а гэта, – дадаў, паказваючы на вялікі келіх, – твая порцыя.

– *Deo gratias!* – адказаў я ды выгодна ўладкаваўся, зразумеўшы, што маршалак ведае сваё рамясло, бо калі б мяне на іншае пасадзіў, парушыў бы звычайны парадак.

Ён наліў мне віна, якое па паху і смаку на ваяводавы хлеб *штодзённы* было падобнае; паволі смакуючы яго, я адказаў старасце:

– У двары Яснавяльможнага пана ўсе з ласкі панскае такія вясёлыя і шчаслівыя, што абыдучца без майго мізэрнага досціпу, які я не меў яшчэ нагоды і *выэкзэрцытаваць*¹, бо першы раз еду квестарам ды і зусім нядаўна ў законе.

– Гэта кепска, – абазваўся пан Кветка. – Квестар павінен быць весялуном і жартаўніком; такімі з’яўляюцца *praeter propter*² усе вандроўныя *fratres* ягамосця; а калі ягамосцю гэтага бракуе, дык прыязджай да нас на трыбунал, але май пры сабе каліту талераў: у нас напачатку, калі наяснейшы трыбунал раіцца, то шаноўная палестра ваюе языкамі, а за кожныя добрыя *канцэпт* альбо жарт з калегі плаціць, хто прайграў, два злотыя на кон, з якога пасля сняданне ўсім³. Вось за малы кошт і павучышыся ў нас розуму.

– Танна гэта розум, – кажу, – якому за два злотыя можна навучыцца; адно толькі, каб не быў ён столькі ж варты, колькі і таннае мяса?

– А ці не варты гэты адказ двух злотых, пане будаўнічы! – сказаў стараста. – Папярэджваю, не зачпляй сціплага на выгляд квестара, бо прайграць можаш болей, чым зараз.

Але ўпэўнены ў сваёй мудрасці пан будаўнічы кінуў галавою ды, хвіліну памаўчаўшы, запытаўся ў мяне:

– Як гэта, мой дабрадзеі, называюць у кляштары маладых братоў, лёкаяў *et id genus*⁴, якім аднак жа галовы ўжо паголены?

Я не мог здагадацца, што хоча пан будаўнічы.

– Не ведаю, – кажу, – аніводнае адмысловае назвы. Людзі завуць нас паводле пасадаў, да якіх хто прызначаны: брат квестар, брат сэрвітор, брат закрысціянін і падобнае.

– Не-не. Ёсць яшчэ адмысловая і агульная дэнамінацыя для ўсіх такіх бра-

¹ *выэкзэрцытаваць* – развіць, удасканаліць.

² *praeter propter* – у большай альбо меншай ступені.

³ Гэта быў звычай даўняй трыбунальскай палестры, і шмат адтуль засталася показак, што кружылі сёння сярод нас, і прыўлашчаныя часта няслушна. (Прыпіс аўтара).

⁴ *et id genus* – і падобнага роду.

тоў.

– Не ведаю, дабрадзею! – сказаў я і ўжо прадбачыў, што ўколе мяне, толькі не ведаў як.

– Ой, ведаеш-ведаеш, толькі сказаць не хочаш, бо не можа быць, каб у кляштары звыклага свайго імя не чуў.

– Не разумею ягамосця, а хлусіць не ўмею.

– Ну, дык я скажу ўжо, калі ты такі ўпарты. Кожны такі брат завецца *палкуць*¹ – з-за паголенай, як палка, галавы. А што, не праўда?

– Праўда, – прамовіў я, – толькі, адно што гэтае найменне не ў кляштары, а за кляштарам часта можна пачуць. А калі ягамосць такі спрытны ў дэнамінацыях, дык няхай скажа нам з ласкі свае, як гэта ў шаноўнай палестры называюць *патрона*, які справы прайграе, так, як напрыклад, дабрадзея справу пана старасты? Ёсць і для такіх асобная і адмысловая дэнамінацыя, з якою няраз, пэўна, ягамосцю давалося спатыкацца.

– Здараецца выйграваць і прайграваць справы, – сказаў, адразу збіты з гумору пан будаўнічы, на якога цяпер усе ўтаропілі вочы, прадбаччы, што я адплачу яму. – Але гэта зусім нікога не кранае і ніякага наймення не надае.

– Ой, надае, дабрадзею, надае! Толькі ягамосць не хочаш яго вымавіць, бо залішне крыўднае.

– То ты ўжо сам, ксёндз-квестар, скажы нам тое заклятае слова, якое пан будаўнічы вымавіць не хоча, – прамовіў, смеючыся, пан стараста.

– Э, можа ён і сам назаве, – кажу. – Мой прыдомак памятае, як жа гэта свой забыўся? Падумай толькі, дабрадзея!

– Я ж сказаў, што не ведаю.

– Ну, што ж рабіць? Мушу нагадаць ягамосцю. Такого юрыста, што справу прайграе, называюць *каўзыперда*, мосці дабрадзею! Гэта ад лацінскага, як пэўна дабрадзея разумее, *perdere causam*². І з гэтым званнем – *каўзыперды* – віншую ягамосця, – дадаў я, падняўшыся і нізка яму кланяючыся.

Усеагульны смех збянтэжыў дарэшты пана будаўнічага.

– Плаці два злотыя, плаці! – крычаў яму стараста.

– Гэта болей варта, – абазваўся пан харунжы, – бо справа ў тым, што гэты прыдомак застаецца пану Кветцы да смерці. А і за зухаватасць, з якою выклікаў ксяндза-квестара, *cum duplici*³ павінен заплаціць.

– Не маю дробных, – адазваўся будаўнічы, спрабуючы жартаваць.

– Давай талер, дабрадзею! – кажу я. – Зразумеўшы цяпер *subjectum*⁴ панскае, воля Пана Бога, аддам рэшту тою ж самаю манетаю.

– Брава, брава! – крычалі ўсе. – Квіта! Мусіць пасля абеду заплаціць. А

¹ *палкуць* – пагардлівая мянушка.

² *perdere causam* – прайграць справу.

³ *cum duplici* – удвое.

⁴ *subjectum* – асоба, індывідуальнасць.

стараста дадаў: – Я ж казаў табе: не зачапляй квестара.

Пасля абеду я хацеў развітацца са старастам, але ён не дазволіў мне і казаць пра ад'езд. Пан Кветка *volens nolens* заплаціў мне талер, бо яго харунжы даймаў безупынку, і мы з ксяндзом-капеланам пайшлі да яго на кватэру на звыклы *requies*.

Requies працягваўся аж да *няшпораў*, а потым пад *манудыкцыяй* каханага харунжага, я пайшоў на квесту па маёнтку.

У бабуляў цудоўна ў нас атрымалася; праўда, я шчодро надзяліў іх бернардынскаю табакаю, але як пачаў пан Атаназы правіць кожнай показкі ды нагадваць пра розныя намеры, дык усе – хто са скрыначак, хто з-пад падушак, хто з нейкіх вузельчыкаў – даставалі залатоўкі і *карончыкі* і клалі мне ў руку. Аніводзін прыдворны не адпусціў мяне без міластыні, дык ў мяне напоўніўся ладны мяшэчак, які харунжы запячатаў бітым талерам.

Назаўтара раніцою стараста паклікаў мяне і сказаў, даючы ў рукі паперу:

– Калі ты спяшаешся, каханы ксёндз-квестар, то я цябе і не затрымліваю. Тваю чародку я загадаў падвоіць, дык ідзі ў эканомію. *Vale, Frater!* І пакуль будзеш квестарам, ніколі не мінай нас.

– Я пакрыўдзіў бы наш кляштар, Яснавяльможны пане, калі б мінуў такога дабрачыннага і цудоўнага *дыгнітара*¹. *Dat bene, dat multum, qui dat cum munere vultum*² (як добра прыдалася мне сэнтэнцыя), бо Яснавяльможны пан і шчодрую даеш міластыню, і ласкава прымаеш квестара. Няхай усемагутны Бог узнагародзіць цноту і шчодрасць панскую і богаславіць пана ў дзецях, унуках, праўнуках.

Затым я пайшоў развітацца з ксяндзом-капеланам; там, п'ючы каву, разгарнуў дадзеную панам старастам паперу; у ёй прачытаў загад эканоміі, каб адаслалі ў Нясвіжскі кляштар: “жыта – пяць бочак; соладу ячменнага на піва – тры бочкі; кормных валоў – два; усё ў якасці міластыні ксяндзу Лаўрыновічу, квестару нясвіжскага кляштару”.

Я хацеў бегчы зноў да старасты, каб шчыра падзякаваць яму за такое дабрадзейства, але мяне затрымаў ксёндз Ёахім:

– Не ідзі, *charassime!* – сказаў ён. – Гэта не дзіва, што такі заможны, як стараста, пан – шчодры і шляхетны; кажу вашэці, што гэта не дзіва: бо ў нас няма скупых паноў дзеля хвалы Божае, гэтым, перадусім, выкупаюць яны свае грахі марнатраўства і празмернасці. Стараста сярод іх асабліва дабрачынны і шляхетны, але не дзеля гонару толькі альбо славы, а з-за сапраўднае хрысціянскае міласці да бліжняга. Гэтыя ягоныя цноты і сімпатыя вядомыя ўсяму ягонаму двару, як ты мог сам у гэтым пераканацца.

Пані таксама пабожная і дабрачынная матрона, праўдзівая маці бедных, як і належыць вялікай пані. Шмат праз мае рукі атрымліваюць касцёлы і

¹ *дыгнітара* – саноўніка.

² *Dat bene, dat multum, qui dat cum munere vultum* – Добра дае, многа дае, хто дае шчыра.

шпіталі ейных дароў! А да таго ж шмат у нас ёсць паненак і дзятвы, дзядуляў і бабуляў, і тут, і ў фальварках, якіх яна корміць, выходзіць, дзяўчат выдае замуж з пасагам, а старых да смерці забяспечвае хлебам і цёплым кутом! Міла, папраўдзе, міла глядзець на такое ўжыванне дастаткаў, на такія нашыя старадаўнія цноты, якія, бадай бы, у нашчадках адраділіся. Але, на жаль, і тут у нас французшчына буе. Я бачыў у Варшаве, як пан слаўнага роду і багаты дастаткамі, вярнуўшыся з ваяжу, прывёз з сабою камердынера-француза, выгнаў усіх сваіх прыдворных і братоў-шляхту, якія ў яго бацькі і дзеда хлеб мелі і служылі ім добра; ды самотны з новым слугою і дарадцам новае моды аддаваўся ціхаму дармаедству ці таемнай распусце.

– Мусіў, дабрадзею, – перапыніў я, – быць казнадзем.

Усмінуўся ксёндз Ёахім, рады, відаць, майму домыслу.

– Ну, – кажа, – дастаткова. Мусіш, *charissime*, яшчэ адну квесту адбыць. Ідзі за мною да панятаў. Старасціха казалася, каб я прывёў цябе да іх, бо яны прасілі ў маці дазволу таксама надарыць цябе. Нявінныя і анёльскія сэрцы, калі іх той злы дух не сапсуе.

Мы пайшлі ў пакой паніча, дзе знаходзіўся пан філосаф, і нават прыбегла паненка, а за ёю дзяўчына з вузельчыкам.

– Мама, – мовіў той анёлак, – ахвяруе ксяндзу-квестару для нясвіжскага касцёла ўбор на святую імшу, а я ад сябе гэты *рэліквярык*¹, і проша маліцца за здароўе мамы і таты.

– І я дзеля таго ж самага ахвярую, што маю, – сказаў хлопчык і падаў мне дукат.

Прымаючы ўсё гэта і дзякуючы дзецям, я слёзы з вачэй выціраў, і ксёндз-капелан таксама. А той француз, іранічна ўсміхаючыся, дастаў са століка колькі залатовак і нядбала падаў мне.

Гледзячы на яго фарысейскую міну і юдаву постаць, я ўвесь кіпеў; схаваў свае рукі і, нібы хто мне шапнуў, выпаліў яму з Вергілія:

– *Timeo Danaos, et dona ferentes*².

– *Kes? Kes? Kes?*³ – зашвергатаў ён, звяртаючыся да ксяндза-капелана.

– Ён не ведае латыні, – сказаў, смеючыся, той.

– Дык патлумач яму, *рэвэрэндысымэ*, перш-наперш, маё здзіўленне, што такі мысляр латыні не ведае, а пасля скажы яму, што вымаўленае мною азначае: “*Баюся дароў з нячыстай рукі!*”

Француз, зноў усміхаючыся, паказаў мне свае рукі – дагледжаныя і белыя, як з воску.

А я на гэта сказаў, просячы ксяндза-капелана, абы вытлумачыў яму, што нячыстая рука – гэта такая, якая ніколі святога крыжа не зробіць, гэта рука

¹ *рэліквярык* – адмысловая рэч дзеля захавання рэліквій.

² *Timeo Danaos, et dona ferentes* – *Аііёñү ääíàéöäф* і іхніх дароў.

³ *Kes? Kes? Kes?* – *Што? Што? Што?*

недавярка і атэіста, рука да якое пачцівы хрысціянін не павінен датыкацца, каб бязбожжам, як каростаю, не заразіўся.

Патлумачыўшы яму маё выказванне *verbum de verdo*¹, ксёндз Ёахім сказаў: “Брава!” – і абняў мяне ў яго на вачах. Француз, праўда, усміхаўся, аднак пачырванеў і выйшаў у другі пакой, а дзеткі са страхам і здзіўленнем глядзелі яму ўслед.

Я развітаўся з імі, абняў і развітаўся з ксяндзам-капеланам і з усімі-усімі, каго сустракаў з жыхароў гэтага пабожнага дома. На дзядзінцы мяне чакаў маршалак і гвалтам зацягнуў да сябе. Там я ўбачыў паноў рэзыдэнтаў і шмат якіх іншых прыдворных; і пачаставаўшыся не толькі смачным сняданкам, але і выдатным трайняком, сардэчна развітаўшыся ды паабяцаўшы, што другі раз, едучы на квесту, абавязкова завітаю сюды, я пайшоў у эканомію, нясучы пад пахаю вандзэлак старасціхі і *рэліквярык* старасцянке на грудзях.

– Ну, паехалі, Марціне! – сказаў я, убачыўшы яго на фальварку.

– Што гэта за ордэн ягамосць начапіў на сябе? Здаецца, крыху ўпіўся, ягамосць? Ну, гэта не шкодзіць. Нябожчык ксёндз Яцак то і часта ўпіваўся, але тады яшчэ спрытней бараноў выпрошваў. Ды гэта ж нейкі *рэліквярык*, а не ордэн, хвала Богу!

Я патлумачыў яму усё, разгарнуў скрутак і ўбачыў пекны ўбор на імшу, аднак Марцін ківаў галавою і не цешыўся, як я.

– І што, ліха на цябе, – кажу, – ці і гэтага табе яшчэ мала?

– Ці ж ягамосцю належыць збіраць *арнаты* і *рэліквяры*? Не па гэта нас паслалі. Закрыстыя наша, хвала Богу, не ўбогая, а *дыспэнса*, калі бараноў не назбіраем, будзе пустая.

– Хіба табе не выдалі яшчэ бараноў?

– Аніводнага нават ягнятка.

– Ну, то хадзем у эканомію.

Толькі там павесялеў стары буркун, калі пачуў змест *асыгнацыі* і пытанне пана *дыспазытара*², колькі ў нас бараноў?

– Дваццаць чатыры штукі, – адказаў ён.

– І дзесяці яшчэ няма, – сказаў я.

– Я ж казаў, што ягамосць упіўся, бо і лік страціў.

Усміхнуўся пан падстараста.

– Няхай сабе будзе, нібы маеце дзесяць, бо я і сам бачыў, што болей няма; другі дзесятак сёння далучыцца да вашага, а валы і збожжа заўтра выпраўлю ў Нясвіж. Пан Марцін нагадаў мне пра вашыя дарожныя запасы, дык я напоўніў *пудэрка* і *куфэрак*; прымі гэта, ксёндз-квестар, як міластыню ад мяне.

Я напісаў ліст майму ксяндзу-гвардыяну, аддаў убор і *рэліквярык*, каб за-

¹ *verbum de verbo* – слова ў слова.

² *дыспазытар* – той, хто распараджаецца.

везлі разам са збожжам, і ўрэшце выехаў з гэтага зямнога раю, шкадуючы, што не выгнаў з яго змея-спакусніка.

CASUS FATALIS

XIX

Ужо амаль тры тыдні я вандраваў па свеце, чародка мая павялічылася да капы, хоць і не выпадала мне нічога такога, што можна запісаць у мой раптуляр, аднак я не нудзіўся сваёю вандроўкаю.

Я еду па багатым і вясёлым краі. Сяляне на палях косяць сена альбо жнуць жыта ці пшаніцу – нешта ў гэтым годзе збегліся гаспадарскія работы. Як абзавуся: “Дапамагай, Божа!”, то адказваюць мне бадзёра і прыязна: “На здароўе, ягамосцю!” Часам Марціне стане на папас блізу грамады жнеяк альбо касцоў; яны вельмі гэтаму радыя, і мы радыя! Частуем адзін аднаго, што Бог даў; а як з ласкі і руплівасці Марціна мае падарожныя запасы, і асабліва *пуздэрка*, заўсёды поўныя, дык за пачостку дадуць і сена свежага, і снапкоў аўса баранам і коням маім. А пасля ідзе размова простая і невучоная, але шчырая і зычлівая. Часам спыніся і ля панскага поля, то там пан аканом рэй водзіць. Сяляне тут не такія смелыя, аднак не бачыў, хвала Богу, ні вялікага прымусу, ні бізуноў, ні прыгнёту. Аканомы часцей за ўсё людзі сталыя, перадусім, пажылыя; не аднаго бачыў з каронкаю на шыі, хто ружанец перабіраў, і ва ўсіх абразкі; няраз я думаў сам сабе, што хоць бы распуста ды недаварства і ахапіла ўсіх вялікіх паноў, а таксама і драбнейшых паўпанкаў, яно не дойдзе да пачцівых сялянаў і да дробнае шляхты, бо яны чытаць не ўмеюць, а з амбону да недаварства ніхто заклікаць не будзе, дык хвала Божая не мінецца.

Пазаўчора вось так спакойна і паволі цягнучыся, мы з Марцінам выглядалі зручнага мейсца дзеля папасу і ўбачылі блізу дарогі пекны бярозавы гай і рэчку; з тае прычыны, што сонца моцна прыпакала, мы размясціліся тут з нашым абозам, не прадбачачы, што спаткае нас *casus fatalis*¹, які ледзь не пазбавіў мяне ўсіх бараноў. Разбегліся яны па гаі і пачалі скубці траву. Мы з Марцінам выпраглі коней і насыпалі ім аўса ў торбы; пасля, крыху перакусіўшы, я здаў варту над авечкамі Марціну, расцягнуўся пад дрэвам і заснуў.

Марцін, бадай, зашмат лыкнуў з пляшкі, і, здаўшы варту на Панфіла, тое ж самае, што і я ўчыніў, а чародка тымчасам прабегла праз лясок, напілася ў рэчцы, а заўважыўшы за ёю пекную аселіцу і не могучы адолець спакусу, перайшла рэчку...

Вялікі шум і крыкі разбудзілі мяне. Я падхапіўся з зямлі і, не бачачы бараноў, крыкнуў:

– Марціне! Ах ты соня пракляты, дзе бараны?

Усхапіўся Марцін, і, азіраючыся ва ўсе бакі, крыкнуў:

¹ *casus fatalis* – *фатальны выпадак*.

– Панфіл! Ах ты соня пракляты, дзе бараны?

Панфіл пабег па слядах і пачаў брахаць ля рэчкі, а Эліяш і Барабаш жалобна адазваліся да нас. Дык і мы таксама пабеглі праз бярэзнік і ўбачылі на другім баку рэчкі нашых авечак і нейкага ягамосця ў белым палатняным капце, у шырокім саламяным капялюшы, з вялікім кіем у руках; ён камандаваў некалькімі сялянамі, якія гналі нашу чародку з лугу на дарогу да блізкага двара, які за бярэзавікам я й не заўважыў.

– То гэта ты, поп, шчыра перапрашаю, – залапатаў, убачыўшы мяне, гэты ягамосць. – То гэта ты, поп, прыплёўся сюды спасвіць мае лугі, шчыра перапрашаю!

– Выбачай, дабрадзею, выбачай стакроць і шчыра. Віноўны, *теа сільра*, дабрадзею! Заснуў крыху, вер, ягамосць; тое ж самае ўчынілі мой стары фурман і мой стары сабака – не ўпільнавалі бараноў.

– Прыгожая *кампарацыя*!¹ – мыркнуў Марцін.

– Але, ягамосць, не кажы так гнаць авечак, бо яшчэ больш стопчуць луг, а то й у збожжа ўскочаць; мы паклічам правадыроў, дык усе вернуцца на наш бок.

– І ты думаеш, шчыра перапрашаю, што я дарую табе такую шкоду? Забіраю твае авечкі і квіты!

І ўжо ягоныя хлопцы гналі нашых авечак у двор.

– Што гэта, мой дабрадзею? Хіба ягамосць жартуе альбо хоча такім *канцэптам* запрасіць да сябе? Я і сам бы заехаў, але не заўважыў панскі двор за бярэзнікам.

Тымчасам Марцін колькі разоў крыкнуў па-свойму; Эліяш і Барабаш, пачуўшы ягоны голас, кінуліся да нас, чарада – за імі; хлопцы сталі ім на дарозе, але, атрымаўшы добры *букіш*, паляцелі кулём. Ягамосць стаў насупраць з кіем, а Марцін перайшоў рэчку на дапамогу нашым баявым правадырам. Панфіл выў і брахаў, бараны бэкалі, мы крычалі, нібы тут *дыфэрэнцыя*² альбо наезд.

– То ты яшчэ, поп, водзіш з сабою двух разбойнікаў! Пакалечылі мне хлопцаў! Прэч, шчыра перапрашаю, стары грыб! – залемантаваў ён на Марціна, які з бічом завіхаўся ля хлопцаў. – Прэч! Бо адаб’ю табе бакі. Сто бізуноў, шчыра перапрашаю.

Я паклікаў Марціна; за ім Эліяш і Барабаш з некалькімі баранамі пераскочылі да нас, а рэшту пагналі ў двор.

– Калі так, дык воля Пана Бога! Ён узнагародзіць мяне, – сказаў я, узяўшы з грудзей крыж і цалуючы яго. – Пайду назад па маіх дабрадзеях, раскажу ім пра маю крыўду; яны дапамогуць мне зноў і кляштар з голаду не памрэ. Марцін, запрагай і паехалі. А ты, ягамосць, забірай мае авечкі, але па-

¹ *кампарацыя* – параўнанне.

² *дыфэрэнцыя* – спрэчнае пытанне.

мятай, што пашкадуеш: кожная крыўда пра помсту ў Бога просіць, і ўласнае сумленне табе спаць не дасць. Захочаш, можа, потым прыгнаць іх у кляштар, але ўжо позна будзе... Бо Бог бачыць – час ідзе – смерць даганяе – а вечнасць чакае.

– Што гэта, шчыра перапрашаю, праклінаеш мяне?

– Барані Божа! Наадварот, няхай ягамосцю Пан Бог даруе! Я толькі папя-рэджваю!

– А з якога вашэць канвенту?

– А навошта дабрадзею гэта патрэбна ведаць?

– Навошта патрэбна, шчыра перапрашаю!? Мусі быць патрэбна, калі пытаюся.

– Не чапай ужо мяне і будзь здаровы. Марціне, дастань *пуздэрка*! Выпе‘м з гора і пацягнемся да больш ласкавых і літасцiвых людзей.

Марцін паднёс фляшку.

– За цябе, – кажу яму наліваючы.

– А чаму, вашэць, за мяне не вып‘е, шчыра перапрашаю. Інтарэс інтарэсам, а сяброўства сяброўствам.

– Што? Забраў у мяне бараноў, а я мушу цябе яшчэ частаваць?.. Але, праўда, Бог казаў прабачаць непрыяцелям. Трымай, пане.

– Дзякую. Але як гэта праз рэчку, шчыра перапрашаю?

Марцін паставіў поўны кілішак на шапку і пайшоў у ваду.

І тут я ўбачыў сваіх бараноў, якія вярталіся з двара; гналi іх тыя ж самыя хлопцы, а за імі я заўважыў іхмосць; па твару ягамосця я зразумеў, што гэта ягоная жонка, бо зусім апусціў вушы. Ён выпіў кілішак.

– Пагодзімся, ксёндз-квестар, шчыра перапрашаю.

– І я бачу, што пагодзімся, бо мае бараны вяртаюцца з прыбыткам. Чорна-га не было, а цяпер ёсць.

– Што з васпанам сталася, мой ягамосцік! – сурова запытала падыходзячы пані.

– Маё сэрца... шчыра перапрашаю...

– Маўчы, васпан, я ўсё ведаю. Калі ласка, даруй гэтую правіну, ксёндз-квестар дабрадзею! Мой ягамосцік часта сам не ведае, што робіць. Замест та-го, каб запрасіць дадому і надарыць, ён рабуе і крыўдзіць. Злы дух васпана збаламуціў, ці што?

– Бачыш, маё сэрца, шкода значная і хлопцы, шчыра перапрашаю, пака-лечаныя.

– Што ты тут васпан баламуціш? Дзе тыя пакалечаныя? Дзе тая шкода?

– Шкоду, – кажу, – Пан Бог узнагародзіць, трава вырасце, а імосці дабрад-зейцы таксама Бог дасць бласлаўленне за добры ўчынак.

– Вось бачыш, васпан, аж міла слухаць! Ксёндз-квестар разумнейшы за васпана. Дурны ты, ягамосцік, дык заўсёды глупства і робіш. Я, сумняваючы-

ся, ці захоча ягамосць дабрадзеі пасля такога *цэртаманта*¹ да нас завітаць, далучыла і майго чорнага барана, а гэта дзеля таго, каб ён, адрозны ад іншых, нагадваў ягамосцю: што гаспадар нашкодзіў, тое гаспадыня выправіла.

– Мы б ужо і так, маё сэрца, шчыра перапрашаю, пагадзіліся б з ксянд-зом-квестарам.

– Ды маўчы, ягамосцік, злітуйся, маўчы! Я гэтага васпану не дарую; у се-раду пойдзем да споведзі, а я сама з ксяндзом-пробашчам пра пакуту пара-юся. Ці ж гэта добра? Ці ж гэта па-хрысціянску? Ажно мне сорамна за васпа-на! Калі ягамосць дабрадзеі не маеш *ранкору*, то, калі ласка, да нас – на філіжанку кавы.

– Шчыра перапрашаю ... па-старому...

– Ды маўчы ўжо, васпан! Казала ўжо, маўчы! Вось лепш дапамажы ксянд-зу-квестару пераправіцца ў двор праз мосцік; бо хоць колькі разоў і казала, і крычала, а ён дасюль не напраўлены.

– Бачыш, маё сэрца... аканом, шчыра перапрашаю...

– Ізноў маніш. Гультай, на аканома спіхваеш, што трэба і што не трэба, – сам робіш. Спавядайся, васпан, і ўсё.

– Ці магу я чакаць ксяндза-квестара дабрадзея? – запытала імосць, а яга-мосцік, стоячы за ёю, кланяўся мне пакорна і на мігах запрашаў у двор.

– Дзякую дабрадзеіцы за ласкавае сэрца. Чорнага барана не дам зарэзаць, а буду гадаваць на правадыра, каб мяне іншы раз прывёў да такое пабожнае пані, а цяпер развітаюся з маімі дабрадзеямі, бо мне абавязкова трэба вярнуц-ца перад *парц 'юнкулам*² ў кляштар і падмогу прыгнаць на фэст.

– От, бачыш, васпан, аж міла слухаць! То няхай жа Бог спрыяе, а нас, проша, не мінайце. Мой ягамосцік другі раз такога глупства не зробіць.

– Маё сэрца! Не хвалюйся, шчыра перапрашаю; далібог паспавядаюся ў сераду.

– Маўчы ўжо, васпан!

Яны пайшлі. Гледзячы на іх, я паківаў галавою і сказаў:

– *Hic mulier!*³

А Марцін побач са мною таксама ківаў галавою.

– Швед-баба! – сказаў ён, дакладна пераклаўшы маю латынь. Мы рушылі далей.

У КСЯНДЗА ПЛЯБАНА

XX

Яшчэ раз, вяртаючыся ў Нясвіж, пераправіўся праз Нёман. (*Тут колькі ар-*

¹ *цэртамант* – спрэчка, дыспут

² *парц 'юнкулы* – адпуст, які можна атрымаць ад першых няіпораў 1 жніўня да заходу сонца 2 жніўня.

³ *Hic mulier!* – Вось дык кабета!

кушаў вырвана, а потым ідзе наступнае).

...перад плябаніяй на лавачцы пад старою бярозою, а перад намі столік і на ім збан *ценькушу*¹, да якога ні я ў кляштары, ані ксёндз-прэлат, відаць, у сваёй багатай плябані не прызвычаіўся. Моршчыўся *рэвэрэндысымус*, п'ючы, аднак піў, бо не было лепшага, а спякота, хоць ужо заходзіла сонца, яшчэ дакучала.

– Ты без сумневу, – веў далей пачатую ў плебаніі размову і павучанні, якія плябан, цяплявы дзядок, слухаў дасюль моўчкі, – каплан старанны і пабожны, служба Божая ў тваім касцёліку ідзе ўзорна, але ж справа справе не перашкаджае. *Et haec facienda, et illa non omittenda*². Пры гэтым мог бы падумаць ды паклапаціцца і пра зямное жыццё. Праўда, плябанія маленькая, але зямля добрая, сяляне заможныя, а гаспадарка – не давядзі Божа! Сорам! У мяне інакш. Толькі прыедзь да мяне, я навучу цябе розуму. Паходзім па палетках, пабачыш, як у мяне заарана, як забаранавана, як засеяна і як, хвала Богу, родзіць. Навучу цябе і грошыкі збіраць, і лепшае піва рабіць, бо гэтаю бурдою і горла, і гумор сквасіш.

Дзядок кінуў пасівелаю галавою, нібы дзякаваў за ахвяраваную навуку, а потым ціха, паволі і нясмела, хутчэй молячыся, чым адказваючы ксяндзу-прэлату, прамовіў:

– “Бо Каралеўства Божае не ежа і не пітво, а праведнасць і мір, і радасць у Святым Духу. Дык вось, будзем імкнуцца да таго, што служыць міру і ўзаемнай навуцы”³.

– І пра што ты зноў? – спытаўся ксёндз-прэлат, круцячы пальцам ля галавы. – І пра што ты зноў?

– Слова святога Паўла да Рымлян, *рэвэрэндысымэ!* – адказаў дзядок.

– Ага, праўда. Але што тут агульнага з тваёю гаспадаркаю і напоем?

– “Дзеля ежы не руйнуй дзеяў Божых!”⁴ – *ibidem, рэвэрэндысымэ*.

– Пакінь, вашэць, гэтае цытаванне. Хто намаўляе цябе да абжорства? Хіба квестар, як прызвычаены да бернардынскае порцыі.

– Давайма памераемся жыватамі, дабрадзею, – адазваўся я, зачэплены за жывое, бо, бачыў, што *перыферыя*⁵ ксяндза-каноніка ў два разы большая, чым мая. – Пасак мой, бадай, не сыдзеца на ягамосці.

– Памыляешся, – сказаў ксёндз-прэлат. – А ты, вашэць-ксёнжа, не ў час выскачыў са святым Паўлам; бо што гаворыцца пра гаспадарку, тое не тычыцца абавязкаў нашага стану; адно другому не перашкаджае.

Ксёндз-плябан паківаў галавою.

¹ *ценькуш* – слабы напой, напрыклад, мёд, віно, піва.

² *Et haec facienda, et illa non omittenda* – і гэта рабіць, і тым не пагарджаць.

³ Пасланне Апостала Паўла да рымлянаў. 14.17, 19.

⁴ Тамсама. 14.20

⁵ *перыферыя* – акружнасць.

– Добра, каб я, маючы прыстойны *бэнэфікум*¹, гаспадарыў, як ты, браце! Змаранаваў бы дар Божы!

– “Дары ёсць розныя, а Дух адзін і той самы!”² – піша святы Павел да карыньянаў, *рэвэрэндысымэ*.

– Зноў выклікаеш мяне на тэалагічны дыспут, а я па-простаму хачу табе давесці, што заняўдбанне тваіх гаспадарскіх справаў давядзе цябе да ўбоства, што не зможаш потым ні галоднага накарміць, ні сасмаглага напаіць.

– Галоднаму дам кавалак сухога хлеба, які і сам спажываць буду, – адказаў стары тым жа самым пабожным і добразычлівым голасам, – а сасмагламу – кубак вады альбо гэтага пітва, якое багатаму прэлату нясмачнае, але спатоільць сасмаглага. “Ці ж не бедных свету абраў Бог быць багатымі вераю і спадкаемцамі Каралеўства, якое Ён абяцаў тым, хто любіць Яго?”³ Так піша святы Якуб у “Саборным Пасланні”.

Прастата і лагоднасць, з якімі прамаўляў гэтыя словы ксёндз-плябан, а бадай і самі словы, кранулі прэлата. Ён скрывіўся, зморшчыўся і сказаў:

– Гэта праўда, ойча, праўда! Ведаеш Айцоў касцёла на памяць і наследуеш іх сваім пабожным жыццём; аднак варта таксама памятаць, што мы маем на свеце абавязкі не толькі духоўныя, але таксама і зямныя. Мы – *шафары* дароў касцёла, дык павінны старанна рупіцца, абы іх хапала бедным увагуле, але добра таксама падумаць і, асабліва, пра блізкіх нашых і сваякоў, якім ад нас дапамога пры жыцці і памяць пасля смерці.

– “Без бацькі, без маці, без роду; не маюць ні пачатку дзён, ні канца жыцця; але як Сын Божы, яны – святарамі на вякі!” – так піша святы Павел.

– Рабі сабе, як хочаш, – сказаў, падымаючыся, знецярпелы прэлат. – Нібы не маеш уласнае думкі, і хочаш збянтэжыць мяне словамі апосталаў.

– Не гневайся, *рэвэрэндысымэ*! – сказаў ксёндз-плябан. – Не меў намеру абражаць вышэйшага за мяне ў касцёле Божым; але з-за адрознасці нашых перакананняў, мае ўласныя думкі супраць тваіх слоў і павагі да цябе, *рэвэрэндысымэ*, не абаранілі б мяне. “Не спрачайся з-за словаў, бо гэта ні на што не прыдасца, адно дзеля знеслаўлення слухачоў, а сведкіх рэчаў і пустасловаў сцеражыся!” – вучыць таксама святы Павел. Я жадаў бы сваё няўмельства падмацаваць тым, чым і штодзённае маё жыццё, і недахопы, і клопаты падмацоўваю; гэта значыць, словамі, якія штодня чытаючы, разважаючы, і перапісваючы ўвёў сабе ў памяць і сэрца. У іх, моці ксёнжа-прэлаце дабрадзею, мая абарона ад свету і ягоных спакусаў; у іх мая пацеха ў самотнасці і засмучэннях, ад чаго няма вольных на гэтай юдолі плачу? З іх моц духу, які не згасе з-за майго сталага веку. “А плод духу (як піша святы Павел) – любоў, весялосць, спакой, цярдлівасць, дабрыня, вера, устрыманасць, спра-

¹ *бэнэфікум* – даходная касцельная пасада.

² *Першае Пасланне апостала Паўла да Карыньянаў. 12.4.*

³ *Саборнае Пасланне Святога апостала Якуба. 2.5.*

вядлівасць, чысціня”. Не таму, каб я ўсімі гэтымі дарами і цнотамі валодаў, беражы мяне Божа ад такое пыхі; але мая думка так прызвычалася ў кожным учынку ісці гэтым шляхам, што перш чым знайду ўласныя словы, патраплю на гатовае святое правіла, за якім іду без развагаў і ніколі не заблудзіўся; таму мая душа і сумленне вольныя, хвала Богу, ад усялякага цяжару. Не пераймаюся гаспадаркаю, ні клопатам, як памножыць дастатак ці назапасіць грошай. “Звычай твае няхай будуць без сквапнасці, захоўваючы тое, што ёсць зараз. Бо ж сказана: Не забуду пра цябе і не пакіну”. Словы святога Паўла, *рэвэрэндэсымэ*. Клопаты пра збаўленне ўласнае душы, пра дабро і павелічэнне майго статку, пра гэты ўбогі дом Божы і хвалы Божае ў ім, – вось, *рэвэрэндэсымэ*, усё, пра што штодзённа думаю і што ёсць маёй працаю. Рэшту і будучае даручаю волі і апецы Божай, бо “Не імкніцеся ведаць гадзіну і хвіліну, якія Айцец сваёй уладаю вызначыў”, – казаў Хрыстос. Аднак, барані Божа, каб я судзіў іншых і думаў, што я больш дасканалы за братоў маіх. “Кожны з нас мецьме справаздачу перад Богам”, – казаў святы Павел. Рыхтуючыся да такога цяжкага рахунку, на які мне выпадзе хутка ісці, да міласэрнасці Божае, а не да заслугаў сваіх і вартасцяў звяртаюся. Таму прабач мне, *рэвэрэндэсымэ*, калі я незнарок абразіў цябе, – і старэча хацеў пацалаваць руку прэлату. Той паспешна схаваў яе і глыбока задумаўся. Ксёндз-плябан маўчаў, і я таксама, разважаючы пра пабожнасць і пакору ягоную. І тут зазванілі на няшпory.

ВЯРТАННЕ

XXI

Ужо нам здалёку паказаўся на замкавай вежы Радзівілаўскі арол, што круціўся ад ветру ва ўсе бакі, калі Марцін сказаў мне:

– Ці шмат, ягамосць, назбіраў грошай?

– Я не лічыў. Аддам увесь мяшэчак ксяндзу-гвардыяну: няхай сабе і палічыць.

– Дай мне, ягамосць, талер.

– Навошта?

– Такі ўжо звычай. Я з кожнага квестара бяру па талеру, нібы на боты; а, праўду кажучы, ідзе ён дзеля *кансальяцыі* з замкавымі конюхамі, маімі вялікімі прыяцелямі. На боты я збіру, гатуючы табаку на ўвесь кляштар, бо валодаю сакрэтам нябожчыка ксяндза Рафала, трэцяга квестара перад ягамосцем. І ніхто так *дэфінітарскім* насам не дагодзіць, як я.

Я дастаў гаманец і даў яму талер.

– Хвала Богу, не з пустымі рукамі вяртаемся, – сказаў ён, убачыўшы грошы. – Ёсць што і ў *карбону*¹ аддаць, і сабе пакінуць. Ці многа ягамосць сабе прыхаваў?

¹ карбона – касцельная скрыначка дзеля збірання грошай.

– Шальмуеш! Як табе ў галаву прыйсці магло, што я хоць грош сабе ўзяў? Калі табе даю талер, дык таму, што заслужыў, як мне здаецца, пільнуючы колькі тыдняў коней, вазы і бараноў.

– Толькі таму? Ты, ягамосцю, шальмуеш, а не я, – з гневам адказаў Марцін. – То, ягамосць, плаціш мне толькі як фурману і пастуху? Нізка кланяюся! Бяры сабе, ягамосцю, назад свой талер і квіта з сяброўствам! Дык, ягамосць, думаеш, што з абы-якім фурманам квеста ўдасца? Перапрашаю, ягамосць. А я кажу, – абы-які квестар, абы толькі фурман добры, ведаў куды павярнуць, дык і квеста пойдзе выдатна. І нават калі пусціць буланага ўперад і дасць яму правадыроў нашых, а Панфіла за вартаўніка ад ваўкоў, дык і так – без квестараў і фурманаў ён ведае ўсе дарогі – назбіраў бы бараноў. Пазаўчора, памятаеш, ягамосць, я не хацеў звярнуць да таго скнары, што схаваўся ад нас за дзіравую шырму, а хлопцу загадаў сказаць, што ён выехаў. Праўда, ягамосць заўважыўшы лысіну за шырмаю, па-квестарску яму адказаў, перадаючы праз хлопца, пакланіцца пану, як вернецца, і сказаць, каб другі раз, выязджаючы з дому, лысіны свае за шырмаю не пакідаў. Ну, калі б я быў у пакоях, дык яго адтуль бы выцягнуў, але ягамосць надта вялікі палітык. І паўсюль, куды я заязджаць не хацеў, заканчвалася на “З Панам Богам!” А дзе буланы павярнуў, дык і баран ёсць! Гэта нішто для ягамосця? А што куфэрак і *пуздэрка* заўсёды былі поўныя, гэта таксама нішто? Ой, людзі, людзі! Не давядзі, Божа!

Марцін ківаў галавою, трос з ражка табаку і ўздыхаў, але талер схаваў у кішэню

– Згода, пане Марціне! – кажу. – Праўда, ты чалавек бывалы і дасведчаны ў квесце. Зноў паедзем з табою, калі Бог дазволіць.

– Бяспрэчна, што паедзем, бо я і ўсяму кляштару іншага не скажу, як тое, што ягамосць самы сапраўдны квестар; умееш і з панам, і з шарачком гаварыць. А што да грошай, дык хто ж раіць ягамосцю прыхоўваць? *Per modum...* – замоўк Марцін, шукаў прыстойнага слова.

– *Per modum* украсці, – дапамог я яму.

– Не... тое... але... бо ягамосць навіцьюш; не ведаеш, што квестар павінен сам старацца пра ўсё дзеля дарогі і ў дарозе: вазы ладзіць, коней падкоўваць, апрануць фурмана і сябе, бо апроч габіту, ягамосцю, як квестару, нічога болей з кляштару не дадуць, але за тое справаздачу з назбіраных грошай аніводзін квестар не здае. Гэта ўжо на ягоным сумленні. Нябожчык ксёндз Яцак, паміраючы, сто бітых талераў аддаў у *карбону* ружанцовага брацтва. За гэта штодня дзяды і бабы спяваюць за ягоную душу “Анёла Панскага”. Ці ж гэта кепска?

Пад вечар мы трыумфальна заехалі на кляштарны дзядзінец. Буланы заіржаў, звястуючы наш прыезд і пазнаючы сваю стайню.

– *Salve Frater amantissime!*¹ От цо ест! – выкрыкнуў ксёндз-гвардыян, вітаючы мяне на ганку і абнімаючы мяне па-сяброўску.

І ўсе айцы прывіталі мяне хорам.

– Я чакаў цябе, як каня дажджу, – сказаў ксёндз-гвардыян. – Думаў, што ты дзесьці зноў маршалкам стаў, асабліва, як з панамі пабратаўся. З вялікаю пацехаю прынялі мы дары з *муніфіцэнцыі*² старасты, атрыманыя табою. Няхай яму ягоная дабрачыннасць ідзе на спажытак духоўны, так, як нас цялесным падтрымаў. Бараноў, як зорак! От цо ест! Бачыш, я казаў табе, як ад‘язджаў, што яшчэ людскасць, пабожнасць і дабрачыннасць жыве на Літве! От цо ест!

– Праўда, *рэвэрэдысымэ*, праўда! Усё праўда! Нават і тое, што згадаў пра недаварства і распушту, якія сям-там падымаюць галаву, я і гэта спаткаў; нават на самога апостала злосці...

– *Caetera ad coram*³, браце Міхале, – перапыніў мяне ксёндз-гвардыян, – а цяпер ідзі адпачывай пасля дарогі.

Post silentium паклікаў мяне ксёндз-гвардыян да сябе; відаць, не хацеў мець сведкаў нашай канфедэнцыяльнае размовы. Я прынёс яму грошы. Мы налічылі больш за дзвесце золотых рознаю манетаю.

– Бог заплаціць, – сказаў ён, – і вашэці, браце Міхале, і дабрадзеям нашым. От цо ест! А што ты мне раскажаш пра свае свецкія назіранні, пра якія згадаў?

Я распавёў яму пра нашу бытнасць у старасты і маю паняварку да француза і ягоных грошай.

– *Bene! Bene! Valde bene!*⁴ Знайшоў, што сказаць, я і сам бы лепей не патрапіў; ты вярнуўся ў кляштар разумнейшы, чым выехаў, бо навучыўся змагацца з непрыяцелем, з недаварствам, якое па абавязку твайго стану павінен заўсёды нішчыць.

Калі ж апавядаў яму пра пабожнасць паспалітага люду, сялян і дробнай шляхты, ён адказаў:

– І гэта праўда. Да іх зараза не даходзіць і не дойдзе ніколі, хоць бы сярод хрысціянскіх паноў найшырэй разышлася. Прастакі прынялі Езуса, што прыйшоў на гэты свет, прастакі і захаваюць яго ў сэрцах, калі бязбожнікі сваю заўзятасць выліваць на Яго будуць. От цо ест! Але Бог з часам злу паставіць заслону; асляпленне пройдзе! І тады манархі і мысляры гэтага свету, як тыя колісь трое з Усходу, прыйдуць да зоркі праўдзівае хрысціянскае мудрасці і з пакораю ды скрухаю зноў паклоняцца Яму. От цо ест! І дай гэта, Божа! Аман!

¹ *Salve Frater amantissime!* – Вітаю, каханы браце!

² *муніфіцэнцыя* – шчодрасць.

³ *Caetera ad coram* – Усё астатняе – сам на сам.

⁴ *Bene! Valde bene!* – Добра! Вельмі добра!

1812 ГОД

XXII

“Ад пошасці, голаду, агню і вайны збаў нас, Пане!” – спявалі мы штодня ў *суплікацыі*. Першых двух караў Божых у мае часы Бог на нас не дапусціў; агонь – што без яго? Але астатняе зазналі мы і раней, і зазнаём цяпер, з усімі яе жахамі, рабункамі, знішчэннямі і гвалатам усялякага роду.

Што будзе потым – Бог ведае. Не абыдзеца, пэўна, і без нешчаслівых наступстваў, гэта значыць, без пошасці і голаду. А што найбольш нас трывожыць і балюча кранае, дык гэта апаганенне Панскіх святыняў і апошняя пагарда слугамі Божымі і панявярка нашае святое веры. О, Божа! Божа! Чаго мы дачакаліся? Відаць. хутка канец свету!!!

Я ўжо жыў блізу двух гадоў у нашым кляштары ў Вільні, калі яшчэ ўвесну пачала разыходзіцца пагалоска пра вайну, пра набліжэнне французаў і, нарэшце, што яны стаяць за Нёманам, а хутка і да нас завітаюць.

У Вільні была вялікая публіка, якой гэтае места даўно не бачыла і бачыць, здаецца, не будзе. Бо імператар Аляксандар, якога ўсе шануюць і называюць добрым анёлам, учыніў тут сваю рэзідэнцыю.

Калі ён конна прыехаў у места праз Антокаль, то ад гуку гармат і ўсіх званоў аж места трэслася.

Хто толькі пасля хацеў – а хто ж не хацеў? – мог бачыць яго штодня ці то калі ён ехаў верхам па нашых ваколіцах Вільні, ці то калі муштраваў войска, якога было ў месце і за месцам моц незлічоная. Адна царская гвардыя, калі выйшла на агляд войска за віленскую браму, то закрыла ўсё поле і лясы ад места аж да Закрэта.

А якая асістэнцыя! Які парад пры імператары! Колькі тут генералаў! Князёў! Паноў-ардэнаносцаў! А ўсё ў золаце! Было нават колькі паслоў ад замежных краін. Я сам бачыў на тым аглядзе шведскага пасла. Важны быў здалёку, бо ў *гранатавым*¹, багата аблямаваным галунамі мундзіры, з жоўтым пяром на капелюшы і жоўтаю стужкаю, а ўсе мелі срабрыстыя стужкі. Люд высыпаў за места, а сярод натоўпу і колькі нас, цікавых паназіраць за гэтаю нібыта вайною; а за гарою была ўжо і праўдзівая.

Да нас у кляштар чарадою ішлі навіны; бо з места штодня ўвечары прыходзілі ў сад на славутае нашае піва знаёмыя і прыяцелі і ў зацэнні дрэў гаварылі пра ўсё, што было чуваць. У месце быў незвычайны рух. Нарэшце аднае раніцы, калі я быў у ксяндза-*кушташа* дзеля кляшторных дыспазыцый, нечакана ўскочыў у келлю пан будаўнічы Арахоўскі, наш *тэрцыяж*² і кляшторны

¹ *гранатавы* – цёмна-сіні.

² *тэрцыяж* – мужчына, які належыць да рэлігійнай арганізацыі, утворанай для асобаў, што жывуць па-за кляштарам.

сусед, і крыкнуў:

– Татуленька! Яны ўжо перайшлі Нёман!

– Што ты, васан, мовіш? Ці праўда?

– Самая што ні ёсць! Учора мае хлопцы, ці то *акадэмікі*, што жывуць у маёй камяніцы, былі на балі на Закрэце і на свае вочы бачылі кур’ера, які ўляцеў нават на баль, даносячы гэтую навіну. Сёння ўжо ўсё места ведае пра гэта, і няма аніякага сакрэту.

– То тут хутка будзе вайна?

– Ці патрэбен гэты *futurum*? Калі ўжо гэта *tempus praesens*¹. Ужо вайна, татуленька! Толькі не тут, не каля Вільні; і ў нас, як кажуць, яе не будзе. Бо бачыш, *ut fert fama*², расіяне маюць намер рэйтаравацца ў глыб краю, каб там захапіць французай ў палон. Загадай прынесці гарэлкі, татуленька! Бо гэта *materia gravis*³, паводле мае *экваніміі*⁴.

Выпілі мы па келішку.

– Што ж цяпер чыніць? – запытаўся ксёндз-кушташ.

– Што чыніць? Анічога. Паводле мае *экваніміі* ціха сядзець у кляштары, маліцца Пану Богу і прыхаваць на ўсялякі выпадак важнейшыя *прэцыёсы*⁵ касцельныя. Нават я свой куфэрак прынясу сёння ўночы іхмосцям.

– Навошта?

– Навошта? Навошта? Я ж казаў ягамосцю – на ўсялякі выпадак. А калі шчыра, – ён дадаў ціха і заікаючыся, – бо кажуць, татуленька... што французы рабуюць і нават касцёлы грабяць!..

– Ці можа гэта быць? Хлусня! Гэта ж хрысціянскі народ, маспане!

– Гэта ўжо, паводле мае *экваніміі*, хрысціянства ў іх сумнеўнае, татуленька! Ведаеш жа, Напалеон Банарт папу з Рыму выгнаў, а сына рымскім каралём назваў; дык *signum pro re signata*⁶. Зрэшты, чыні, як хочаш, татуленька. Я ўвечары пад’еду, а цяпер палячу ў места. Не сядзіцца дома, калі як гадзіна, то й навіна.

Калі пан будаўнічы выйшаў, ксёндз-кушташ сабраў айцоў на кансіліюм. Прыйшоў, апіраючыся на кій, старэча ксёндз-дэфінітар, мой першы мінскі гвардыян і дабрадзея, з якім большую частку свайго веку сябраваў і якога люблю і шаную, як бацьку. Шануюць яго ды слухаюць ва ўсім і ў тутэйшым кляштары, бо ведаюць пра яго вялікія *мэрыта*⁷ ў законе і мудрую галаву, якая і з гадамі не паслабела; у важнейшых справах да яго ідуць па раду. Ён

¹ *tempus praesens* – цяперашні час.

² *ut fert fama* – як кажуць, паводле слухаў.

³ *materia gravis* – тэма сур’ёзная.

⁴ *экванімія* – думка, меркаванне.

⁵ *прэцыёсы* – каштоўныя рэчы.

⁶ *signum pro re signata* – знакі дастаткова зразумелыя.

⁷ *мэрыта* – заслугі.

ужо быў колькі разоў правінцыялам, і я тагачасныя нашыя супольныя *перагрынацыі* па кляштарах дакладна апісаў у сваім *раптуляры*; на старасць ён абраў сабе рэзідэнцыю ў Вільні, як *emeritus*¹. Ягонымі клопатамі пасля колькігадовае нашае ростані, якую я лічыў бабілонскаю няволяю, перавялі і мяне ў Вільню. Называюць нас *inseparabiles*!² Ох! Смерць урэшце сфальшывіла гэта наймененне! Падзяліла нас сваёю касою лютая *Лібітына*!³ Што я пакутаваў і пакутую, Богу толькі вядома!.. Штодня малюся за ягоную душу. Але пра гэта потым.

Сабраным *патрам* ксёндз-кушташ распавёў навіну і паставіў напрыканцы пытанне: што чыніць?

Усе маўчалі; і так бы рада і закончылася, але ксёндз-кушташ звярнуўся да ксяндза-дэфінітара:

– *Рэвэрэндэсымэ!* Мы чакаем твайго мудрага слова!

– Французы, кажаце, рабуюць касцёлы? – перапытаў ён. – Гэта можа быць, бо мы дажылі да часу поўнае людское разбэшчанасці. От цо ест! Сумняваюся, аднак, каб у месце на вачах у правадыроў, а можа і самога імператара, каб да рабунку і жаўнерскае сваволі дайшло. А калі й прыйдзе, дык не зрабуюць нас так, каб хоць драўлянага крыжа ў касцёле не засталася; то і перад ім Пана Бога хваліць будзем. От цо ест! Дык супакойцеся і не хвалюйцеся. Даверцеся Богу; аддаючыся Яго волі і міласэрнасці, давайма будзем маліцца за мір і згоду хрысціянскіх паноў. От цо ест!

Гэтыя словы айца-дэфінітара супакоілі і развесялілі ўсіх.

– *Fiat voluntas Dei!*⁴ Бог казаў тваімі вуснамі, ойча! – загаманілі яны, і рада разышлася.

Гэта было ў сераду 12 чэрвеня.

У чацвер – вялікі рух! Усё новыя і новыя палкі ішлі праз места, асабліва за Зялёны мост, іншыя і найбольш – праз Антокаль на Немянчын за Вільню. Весткі пра набліжэнне французаў прыходзілі ўсё часцей і часцей. У кляштар назісілі куфэркаў і пахавалі ў дымаходах. У пятніцу, гэта значыць, 14 чэрвеня, імператар Аляксандар пакінуў места ... любімы і бласлаўёны ўсімі... няхай яго анёл-ахоўнік апякае!

Ён прызначыў пана Ляхніцкага прэзідэнтам места і, захоўваючы яго ад разбурэння і згубы, загадаў без абароны здаць ворагу. Гэта новае ягонае вялікае дабрадзеіства для Вільні.

У суботу загадалі, каб усе брамы ў камяніцах завалілі, аканіцы на вокнах ад вуліцы зачынілі, і каб ніхто па вуліцах не бадзяўся. І праўда, усе сядзелі, як пацукі ў норах. Толькі часам хтосьці вылазіў на шпегі; але далёка не ішоў, бо

¹ *emeritus* – пенсіянер.

² *inseparabiles* – неразлучныя.

³ *Лібітына* – багіня нябожчыкаў, смерці, пахавання.

⁴ *Fiat voluntas Dei!* – Няхай дзеецца Воля Божая!

места запруджанае войскам і гарматамі; а жаўнер, як звычайна пры адступленні, адным позіркам палохаў.

Ксёндз-кушташ выпхнуў мяне на выведку. Здаецца, мой габіт спрыяў больш лёгкаму праходу. Я дабраўся ажно на канец Скапоўкі пад Шаазялёўскі палац¹, у якім жыў генералісіmus генерал Барклай дэ Толі, і даведаўся, што ён яшчэ тут.

Мы ўсе ў кляштары вырашылі, што непрыяцель не так блізка, калі сам правадыр не пакідае места. Але нашыя высновы былі праўдзіва беранрадынскія. Айцец-дэфінітар зноў давёў, што разумнейшы, чым мы ўсе.

– Дзе мейсца правадыра ў часе вайны, – запытаў ён.

– Вядома, не ў тыле арміі, а ў галаве, – адказаў ксёндз-кушташ.

– А дзе галава арміі, калі яна адступае?

– Не разумею, – сказаў ксёндз-кушташ.

– А от цо ест! Дзе найбліжэй непрыяцель, там галава арміі, і там правадыр. *Subintelligitur*, чаму пан Барклай дэ Толі яшчэ ў Вільні, хоць блізка французы. От цо ест!

Вечарам таго ж дня загадалі, каб ахова места стала паўсюль на варту. Пекнае ж то бердышовае рыцарства! У капотах, у куртках, самі з сябе смяяліся, а ўсе – з іх. Сталі ў брамах, ля *кардыгардаў* і турмаў. Цэлую ноч войска цякло, як вада.

Нарэшце прыйшла надзея Святое Тройцы, v. s., дзень 16/28 чэрвеня, які я ніколі не забуду... калі я ўбачыў – разам з усёй Вільняю – *патэнтата*² Напалеона Банапарта на чале войска, складзенага з прадстаўнікоў розных народаў, што ўваходзіла ў нашае места.

Але пачну з пачатку.

XXIII

Мой ксёндз-дэфінітар меў дзве выгодныя келлі, дык і я ў яго месціўся, каб службыць ягонай старасці і даглядаць. Усё жыццё амаль штодня ён чытаў газеты і тлумачыў мне, бывала, усё, што было ў іх, хоць я, невялікі *politykus*, слухаў тое, як пятае праз дзясятае. Адно і тое ж у іх пісалася: заўсёды пра вялікія перамогі, пра вялікія подзвігі і пра вялікую мудрасць Банапарта. Ва ўсёй Літве, не, ва ўсім свеце пра яго толькі гаварылі і пісалі. Квястуючы па дабрадзеех вакол розных нашых кляштараў, у якіх я жыў, у кожным шляхецкім ці панскім доме ні пра што іншае, бывала, не пачуеш, снілі, здаецца, усе Банапарта; гэта й нядзіва, што нябожчык ксёндз-дэфінітар, усё жыццё думаючы пра яго, вельмі хацеў, нарэшце, яго пабачыць.

– Я не памру, браце Міхале, – казаў ён, – пакуль яго не пабачу. От цо ест!

І адгадаў, як прарок: убачыў яго і памёр.

¹ Шаазялёўскі палац – пазней Памарнацкіх, сёння Жагелла. (Прыпіс аўтара).

² патэнтат – уплывовы чалавек, магнат, манарх.

Яны з ксяндзом-кусташам выслалі мяне, як пра гэта я ўжо пісаў, на шпегі ў места; дык ранкам, калі яшчэ ледзь шарэла на дзень, я выйшаў за фортку. Здзівілі мяне цішыня і спакой у месце. Толькі казакі шыгали па вуліцах; а на пляцы ля ратушы стаяў, склаўшы зброю ў казлы, грэнадзёрскі полк¹, у жаўнераў якога каскеткі ў кшталце цукровых галоў, а на іх шырокія медныя бляхі. Жаўнеры гатавалі сабе кашу ў кацялках, іншыя драмалі, лежачы на зямлі. Афіцэры сядзелі на лаўках альбо праходжваліся па пляцы, ціха і асцярожна размаўляючы. Значная купка атачала палкоўніка, якога я пазнаў па шыкоўных эпалетах. Ад гэтае купкі адлучыўся афіцэр і нагнаў мяне ля Імбараў.

– Куды, ксёння, і чаго так рана? – запытаўся ён па-польску.

– Да хворага, пане капітане! – сказаў я збянтэжана.

– Двойчы хлусіш, – адказаў ён, усміхаючыся, – і ты не спавядальнік, бо без каптура, і я не капітан; а, можа, тут і трэцяя хлусня – і найстрашнейшая – у тваім габіце? Кажы! – дадаў ён больш сурова. – Мне загадалі дапытаць цябе.

Але я ўжо апамятаўся і падумаў: схлусіў, вось і бяда! Кажы праўду... што мне будзе?

– Дабрадзёю! – адказваю. – Як я бернардын з тутэйшага кляштару, дык хай мне пан Езус дапаможа! *Mea culpa*, бо схлусіў. Пабаяўся, а страх – найгоршы дарадца.

– То кажы, чаго так рана бадзяешся?

– Цікавасць, дабрадзёю! Простая шчырая цікавасць і нічога болей. І не так уласная, як маіх старэйшых, якія, прагнучы ведаць, што дзеецца ў месце, выслалі мяне на выведку.

– Дык ты шпег, браце! А ведаеш, чым гэта пахне? Але не палохайся; шпег з бернардынскае арміі не страшны; аднак усё ж вяртайся ў кляштар, а цікаўным айцам паведамі, што яшчэ да палудня будуць у вас госці.

Ён пайшоў, але хутка вярнуўся.

– Чакай, ксёння, – сказаў, – вось табе мая ўбогая ахвяра. – І даў рубель. – Аддай на імшу за бацьку, які просіць Бога, каб куля не асіраціла жонку і дзетак.

Пачцівы чалавек глыбока ўздыхнуў.

– Сёння ж будзе імша за твае намеры, – сказаў я і сардэчна яго перажагнаў.

– Дзякуй табе, браце! – сказаў ён, паціснуў маю руку і пайшоў па пляцу. А я, атрымаўшы перасцярогу, *retro*² ў кляштар. Там распавёў маю прыгоду, аддаў ахвяру афіцэра, і сам ксёндз-кусташ выйшаў з імшою, пасля якога я зноў выбраўся за фортку.

¹ Паўлаўскі. (Прыпіс аўтара).

² *retro* – назад.

На вуліцах людзей было крыху больш, але яны баязліва хаваліся ў завулках альбо пазіралі з брамаў. Світала. Я накіраваўся да Біскупавага палацу, куды пасля ад'езду імператара перасяліўся пан Барклай дэ Толі. На дзядзінцы стаяла каляска, запрэжаная васьмярыком; каля яе паўтара дзесятка казакаў на конях.

Скачучы ад Пагулянкі, афіцэр, белы ад пылу, спыніўся ля брамы.

– Ці тут яшчэ фельдмаршал? – запытаўся ён.

– Тут, – адказалі яму.

Ён уляцеў на дзядзінец, спешыўся і пабег па сходах.

“Дык гэта каляска пана Барклая дэ Толі! – падумаў я сам сабе. – Нічога не скажаш, датрымаў да канца! Пабачым, што з гэтага будзе. Пастаю тут, у Свята-Янскай браме”.

Па адным сабралася ля мяне купка цікаўных, а сярод іх пан будаўнічы Арахоўскі. Ранняя птушка, калі патрэбны навіны. Паспавёў яму, што рыхтуецца.

– Паводле мае *экваніміі*, – сказаў ён, – тут адмысловае *locum standi*¹; і калі нас не разгоняць, убачым усё.

А тымчасам і дзень пачаўся. Прыскакаў другі кур'ер. Люду на вуліцах паболела. Адзін адно, другі іншае плёў; адзін страшыў, другі пацяшаў, а кожны пытаўся: што чуваць? Усё павялічваўся і павялічваўся нейкі шум. Мы цярпліва стаялі на месцы, а хутка з'явіўся і трэці такі ж *лятавец* на кані ў пене.

Раптам з палацу выскачыў афіцэр ды імкліва пабег на пляц. Я і яшчэ колькі чалавек – завулкамі за ім. Ледзь трапілі на пляц, як там зайгралі бубны, жаўнеры пакідалі недаедзеную кашу, імгненна сталі ў шыхты і хуткім крокам памаршыравалі за замкавую браму, на Антокаль.

Я зноў пабег да Свята-Янскае брамы, а хутчэй, праўды кажучы, да форткі: гэтая брама Свята-Янскіх муроў знаходзіцца насупраць брамы Біскупавага палацу, і калі яе адчыняюць, то бачна частка дзядзінцы і сходы. Там і пан будаўнічы стаяў, як укапаны.

– Апошні полк, – кажу яму, – рушыў нечакана на Нямянчын.

– Такім чынам, паводле мае *экваніміі*... – Ён не закончыў, бо ўсё прыйшло ў рух на дзядзінцы: колькі конных паляцела ў розныя бакі, а на ганку з'явіўся пан фельдмаршал; за ім пан Лавінскі – наш колішні віленскі губернатар – і колькі ад'ютантаў. Нам было бачна, як яны весела размаўляюць. Пан Барклай дэ Толі ўсміхаўся.

– Які зух! Шчыра перапрашаю! – сказаў пан будаўнічы. – Банапарт за гарою, а ён і не дбае.

Ён яшчэ паглядзеў ва ўсе бакі, нібы развітваючыся з месцам, дастаў гадзіннік, зірнуў на яго і сеў у каляску; з ім толькі пан Лавінскі; усе іншыя –

¹ *locum standi* – месца назірання.

на коней, некалькі якіх – на павадах ды асядланых – бегла за каляскаю; і рыс-сю рушылі, аточаныя вартаю з казакоў і драгунаў, таксама на Антокаль.

– Ну, цяпер, паводле мае *экваніміі*, у нас *interregnum*¹, – сказаў будаўнічы.

Яшчэ каляска не выехала за места, як раздаўся моцны выбух, што аж вокны затрэсліся; грамады людю на вуліцах *obstupuerunt*; праз колькі хвілін – другі, яшчэ мацнейшы.

Маё сэрца штосьці мацней біцца стала, я лічыў, што напалоханы натоўп будзе ўцякаць, як дайшла і разнеслася паўсюль вестка: “Зьлёны мост падарвалі! Склады на Лукішках узляцелі ў паветра і абсыпалі мукою ўсё прадмесце”.

Натоўп супакоіўся, але не надоўга, бо тры стрэлы з гарматаў загрымелі з кароткімі паўзамі зноў і аглушылі ўсіх.

– Страляюць па месцу! – закрычаў нейкі баязлівец. Божа! Што за сумятня пачалася ў натоўпе! З вуліцы ляцелі ў вуліцу. Уцякалі і лемантавалі: “Гвалт!”

– Стойма! – сказаў зноў мне пан будаўнічы. – Гэта баламуцтва! Навошта страляць у мірнае места? Дурны натоўп адно перадушыцца толькі, паводле мае *экваніміі*, гэтыя стрэлы з гармат – апошнія сігналы, каб войска рэйтаравалася з места і што непрыяцель блізка.

І не падманула *экванімія* пана будаўнічага: сполах прайшоў, люд супакоіўся; адно цікаўнасць ганяла грамады, як хвалі, з аднаго мейсца на другое. Я зноў пайшоў супакоіць кляштар і аб’явіць айцам пра колькігадзіннае, як казаў пан будаўнічы, *бескаралеўе*.

Мяне тут чакалі з нецярплівасцю. Распавёўшы ўсё *summatim* і крыху падмацаваўшыся, я зноў выйшаў за фортку, маючы ўжо колькі *соцыюшаў* з цікаўных і смелых *патраў* і *фратраў*.

Грамаду простага людю і людзей іншых станаў сустрэлі мы на вуліцах. Адны беглі на Замкавую і Бекешавую горы з надзеяю ўбачыць, што дзееца вакол места; іншыя лезлі на вежы і званіцы з такой жа самай *спэрандай*²; іншыя беглі на Пагулянку, бо там ад Коўна ішлі французы; і ўсе ляталі і крычалі, як у віры.

Пан Ляхніцкі, як прэзідэнт места, спакойна сядзеў у ратушы, а перад ім на прыгожай срэбранай тацы ляжалі два залатыя, а можа, і пазалочаныя толькі, ключы; нібы ад брамаў места, якіх ужо даўно ў Вільні няма: хоць Вострая і Замкавая засталіся, але стаяць адчыненыя і варот не маюць. Першая мае найлепшую ахову – Найсвяцейшую Багародзіцу, Прачыстую Панну Марыю, якая Вільню абараніла ад шведаў, як гэта ўсім добра вядома.

У такім шуме і сумятні прайшло пару гадзінаў. Я быў ля кардыналіі і з натоўпам сунуўся да ратушы, калі раптам магутны галас пачуўся блізу ратушы і

¹ *interregnum* – бескаралеўе; час ад смерці альбо адстаўкі караля да абрання ягонага наступніка.

² *спэранда* – надзея на нешта; тое, што чакаецца.

грамада простага людз спыніла нашую партыю.

– Колюць, колюць! – лямантавалі яны.

– Хто і каго коле? – пытаюся. Ніхто мне не адказаў, а толькі адно паўтараюць: – Колюць!

“Дурната, – падумаў сам сабе, зноў ахапіў іх страх”. А тут іншы моцны галас дайшоў да нас... Дык мы вокамгненна апынуліся ля ратушы. Ажно тут усімі вулічкамі, што вядуць на пляц – Рудніцкаю, Жмудскаю, Субачам – ляцяць уланы з настаўленымі як да бою дзідамі, (таму і страх сярод прасталюдзінаў) і атачаюць гаўптвахту.

Пан Ляхніцкі хутка выйшаў на ганак ратушы, пагутарыў з афіцэрам і са сваёю тацаю ды ключамі ў асыстэнцыі колькіх месцічаў паехаў на Пагулянку аддаць іх імператару Напалеону. А тымчасам конніца пачала заходзіць у месца, перш уланы, а пасля стральцы конныя, па-гусарску убраныя, на чале якіх ехаў на выдатным вараным кані рыцар у венгерцы, багата аблямаванай золатам, у аксамітным каўпаку, *per modum* турэцкага турбана на галаве, а на ім стравусавыя пёры. Ён махаў шабляю і крычаў:

– *Wiwat, Napoleon!* – Быў гэта швагер імператара, кароль Неапалітанскі Мюрат¹.

Мы з цікавасцю назіралі за гэтым войскам, і спадзяваліся ўбачыць самога Банапарта... У поўдзень разляцелася вестка, а весткі ў той час мігацелі, як маланкі, што імператар ля Зялёнага мосту праз Вілію.

Кінуўся я ў той бок, падхіліўшы, абы не даць людз апырэдзіць сябе, габіт, і прыбег амаль першы; але ж там ужо быў натоўп! Аднак пралез наперад і з дзесяці крокаў змог наглядзецца на гэтага найслаўнейшага манарха! Ніколі не забуду гэтае хвіліны!..

Ля рэчкі, з левага боку ад моста сядзеў на простым зэдліку гэты чалавек, ад аднаго руху якога дрыжаць мільёны людзей, а сотні тысяч пойдучь на канец свету! Фігура, далібог, несамавітая; добрага юбілята нявартая; але ж за тое *caput*² знакамітая! А чорныя вялікія вочы, а позірк, які не ведаю, як апісаць... Калі павёў вачыма па нас... аж дрыжыкі пабеглі.

Мост быў разбураны на сярэдзіне, але ўся рэчка ў плытах, якія хутка звязалі канатамі і атрымаўся плывучы мост. Аднак пакуль закончылі гэтую працу, Банапарт сядзеў на беразе і гутарыў з ксяндзом Глагоўскім, піярам, якому загадаў падыйсці да сябе, калі заўважыў яго ў натоўпе. І трапіў выдатна, бо ксёндз Глагоўскі – чалавек мудры і па-французску *expedite*³ умее. Людзі паспалітыя дзівіліся, што ён так смела размаўляе з імператарам, а я не здзіўляўся, і калі б ён мяне паклікаў, дык так бы яму пекна на латыні

¹ Відавочцы лічаць гэтае апісанне ксяндза-квестара ўваходу французав у Вільню цалкам праўдзівым. (Прыпіс аўтара).

² *caput* – галава.

³ *expedite* – вельмі добра, лёгка, бегла.

эксплікаваў¹, не горш, як піяр па-французску. Лез і я наперад... а раптам? Але хутка мост закончылі. Банапарт сеў на маленькага каня (якая *кампарацыя* гэтага коніка з Мюратавым жарабцом!) і, пераадолеўшы раку, аточаны шматлікаю вайсковаю кавалькадаю, паехаў берагам на Антокаль. Спыніўся насупраць Замкавае гары і некалькі разоў паказаў на яе рукою. Мы сачылі і лічылі ягоныя рухі, бегучы другім берагам рэчкі, пакуль бачыць яго маглі, урэшце вярнуліся да моста, дзе спадзяваліся ўбачыць яго, калі будзе вяртацца. І сапраўды, пабачылі, бо ён хутка вярнуўся і паехаў у Біскупавы палац. Натоўп бег за ім і крычаў: “*Wiwat!*” А ён паважна, схіляючы галаву, кланяўся людзям, які вітаў яго.

XXIV

— Браце Міхале! — сказаў мне айцец-дэфінітар, калі я, змардаваны і здушаны, вярнуўся ў кляштар ды распавёў яму ўсё, што бачыў. — Браце Міхале! Мусіш завесці мяне туды, каб я ўбачыў яго. Казаў табе і цяпер паўтару: не памру, пакуль яго не ўбачу. От цо ест! Але спяшайся, спяшайся, браце, — дадаў ён, — бо з дня ў дзень слабею... але не памру... — мармытаў далей, нібы сам сабе, стары, — пакуль яго не ўбачу.

Я паабяцаў майму каханаму айцу падпільнаваць момант, калі імператар будзе выезджаць з палацу, і прывесці яго да Свята-Янскае брамы.

Якая нечаканая перамена! Які нялад! Якая таўкатня, мітусня, марока! Выбіла ўсіх са штодзённага ладу і парадку. Усе, як апантаныя. Нават мы ў кляштары збіліся са штодзённага рытму, нібы хто статут закона адмяніў, браму адчыніў і абэдыенцыю знішчыў. Адны старыя *дэфінітары* і *юбіляты* сядзяць у келлях, не пакідаюць кляштар і службу Божую. Маладыя цягаюцца па вуліцах, самі не ведаючы чаго. Часта нават у абед палова прыставак пустая. Толькі нанач усе збіраюцца і апывдаюць навіны і дзівацтвы, на якія нагледзеліся за цэлы дзень.

Бо і ёсць на што паглядзець, праўду кажучы! Як вада, плыве штодня войска розных нацый і разнастайнага *мадэрунку*². Панцырная кавалерыя, у якое *кірасы*³ блішчаць на сонцы, як залатыя, на вялікіх конях, хлопцы, як волаты, а яшчэ пышныя конскія хвасты, што спадаюць у іх з шышакоў на плечы, выдаюць іх страшнейшымі; купы нейкіх барадачоў з шырокімі бердышамі на плячах і ў скураных фартуках, як кавалі; нарэшце, цэлы рэгімент конных д’яблаў, Пане, даруй цяжкі грэх, ці туркаў, што адно і тое ж, бадай, у турбанах; у кожнага кінжал за пасам і крывы, як дуга, палаш збоку. Кажуць, што гэта мамелюкі з-за Чырвонага мора, у якім колісь кароль Фараон патануў!

У месце, аднак жа, жудасць! Вуліцы заваленыя здохлымі коньмі, бо яны сотнямі гінучь ад зялёнага жыта, якое жаўнеры косяць у ваколіцах і з-за неда-

¹ *эксплікаваць* — тлумачыць.

² *мадэрунак* — поўная экіпіроўка.

³ *кіраса* — панцыр.

хопу сена вязуць у места. Статкі рагатага быдла і авечак часта гоняць услед за палкамі і там жа на рынку альбо на вуліцы, дзе спыніўся полк, – бойня і кухня; таму ў спякоту гніль і зараза.

Па трактах і вёсках тое ж самае. *Ut fert fama*, рабуюць дарэшты; і нават тут, у месце, пэўныя недавяркі і нягоднікі ўварваліся ў касцёл Пана Езуса ксяндзоў-трынітарыяў на Антокалі і пачалі забіраць срэбраныя і залатыя *вота* з алтара ды здзіраць шаты з абразоў. Гэтае, аднак, святатацтва і сваволя не засталіся бяспакаранымі! Бо на працягу дваццаці чатырох гадзінаў іх асудзілі, як гэта даўней казалі, *крыжрэхтам*, і там жа на Антокалі атрымалі яны кулю ў лоб. Двох было іх, завадатараў, але закаранелыя ерэтыкі! Ні ксяндза, ні споведзі, аніякага прыгатавання *in extremis*¹ не хацелі прыняць. Ідучы на смерць, адзін еў абаранкі, другі паліў люльку; і абодва весела гутарылі з тымі, хто праз хвіліну павінны былі страляць у іх. О, Божа! Божа! Было жахліва бачыць гэткую абьякавасць у адносінах збаўлення свае душы! Дык двое праклятых пайшлі наўпрост у пекла... Не паверыў бы, калі б уласнымі вачыма не глядзеў на гэта.

Назіраючы за ўсім тым, што дзеелася, пан будаўнічы Арахоўскі ківаў галавою і казаў:

– Паводле мае *экваніміі*, з гэткам незлічоным людям Банапарт свет пройдзе, але з такім бязладдзем – хто ведае – ці вернецца? Адзін Бог гэта ведае.

Штодня нагадаў мне мой ксёндз-дэфінітар абяцанне дапамагчы яму ўбачыць Напалеона. Не было гэта і цяжка, бо штодня ён конна выезджаў з палацу дзеля інспекцыі войскаў, што ішлі праз места; але як усё гэта адбывалася ў розны час, дык натоўп, што хацеў бачыць яго, запаўняў зранку Біскупскую вуліцу, чакаючы па некалькі гадзінаў, калі з’явіцца імператар.

– Няхай мне давядзецца і цэлы дзень прасядзець на бруку, – адказаў *патэр*, калі я апавядаў яму пра гэтую цяжкасць. – Вядзі мяне, браце! Бо не памру, пакуль яго не ўбачу, от цо ест!

То й павёў я яго аднойчы. Здавалася, што сілаў яму дадалася ў гэтую хвіліну. У кляштары ледзь калідорам у касцёл мог прайсці, і тое з дапамогаю майго пляча; цяпер вуліцаю па няроўным бруку ён ішоў бадзёра і жвава. Я пасадзіў яго на сходах насупраць Біскупскае брамы.

– Як жа я яго пазнаю, *Charissime*! – запытаўся ён.

– А так, *рэвэрэндэсымэ*! Перш-наперш, выскачаць колькі, як яны называюць, праваднікоў², з якіх адзін наперадзе, а ўсе ў блакітных са срэбнымі гафткамі мундзірах; потым дзве пары конных стральцоў-гвардзейцаў з набітаю і ўзятаю напaгaтоў зброяю; потым на сівым альбо мышастым кані, у

¹ *in extremis* – у апошнія хвіліны.

² *Guides*. (Прыніс аўтара).

цёмным *вэрдэдрагонавым* мундзіры з пунсовым каўняром¹, без аніякіх гафтак, з ордэнскаю зоркаю² на грудзях, у нямецкім трохкутным капелюшы – Ён; потым генералаў і розных асістэнтаў, з ног да галавы ў золаце і срэбры, купа; нарэшце, зноў паўтара дзсятка конных стральцоў-гвардзейцаў і столькі ж уланаў, якія звычайна былі напрыканцы кавалькады.

Як на наша шчасце, ледзь я закончыў апавядаць, застукалі бубны; а гэта быў знак, што імператар сядзе на каня; натоўп пачаў расці. Ледзь я змог зрабіць уперадзе *рум*³ для старога. Высыпаў аршак з-за брамы... Ён схопіў мяне за руку і, трасучыся, як асіна, вымавіў з націскам: – Гэта Ён! От цо ест! Гэта Ён!

Перад намі за колькі крокаў стаяў жаўнер у высокім мядзвежым каўпаку на галаве. Мы не маглі зразумець, навошта ён тут стаіць. Усе вырашылі, што мусіць так трэба. Але калі Банапарт мінаў яго, ён зрабіў крок наперад і ўзяў на каравул. Імператар затрымаўся... а гэта ўжо зусім было ў руку майму *пат-ру*, бо амаль вока ў вока мог глядзець на яго. Ён звярнуўся да жаўнера, відаць, пытаючыся ў яго, што ў яго за інтарэс? Жаўнер падаў яму нейкую паперу, накатую на багнет – пэўна, *супліку*. Банапарт прачытаў; у сярэдзіне было яшчэ колькі іншых папераў – іх ён прагледзеў; зноў мовіў з жаўнерам; нарэшце, кінуў аднаму з сваіх генералаў, а калі той падышоў, зняў з ягоных грудзей крыж і, нахіліўшыся з каня, сам прышпіліў яго жаўнеру... І рушыў галопам.

Тады як крыкне на ўсё горла той жаўнер: “*Wiwlamperer!*” А гэта азначае: “Віват, імператар!”, як мне ксёндз-дэфінітар вытлумачыў; і вывучыў я гэтую *экслямацыю*, бо яна штодня гучала ў вушах. Пазіралі мы на таго вусача з шрамам праз лоб і твар, які не пераставаў крычаць, як вар’ят, цалаваў свой крыж, а слёзы ўсё выціраў і смяяўся, абдымаў сабраных вакол яго *камратаў*, а пасля ўсіх, каго спаткаў.

– Ну, хадзем назад, *рэвэрэндэсымэ!* – сказаў я. Але ён стаяў як аслупянены, аж я перапалохаўся.

– Бачыў яго! Бачыў! – шаптаў ён сабе пад нос не зважаючы на мяне. – Бачыў яго! От цо ест! *Nunc dimittis Domine, nunc dimittis...*⁴

– Хадзем! – паўтарыў я.

– Ага! Хадзем! – адазваўся ён, апамятаўшыся нарэшце. Але ледзь ногі мог перасоўваць, і мы з паўгадзіны цягнуліся да кляштару.

– Пра што ты думаеш, *рэвэрэндэсымэ!* – запытаўся я, даўшы яму адпа-

¹ Мундзір палкоўніка стральцоў коннае гвардыі. Ягоныя доўгія палы на кунцы лацканоў былі аздоблены двума трубкамі, вышытымі золатам, як сімвалам славы. (Прыпіс аўтара).

² Вялікая зорка ордэну ганаровага легіёна. (Прыпіс аўтара).

³ *рум* – вольнае мейсца, праход.

⁴ *Nunc dimittis Domine, nunc dimittis...* – цяпер вызвалі, Божа, цяпер вызвалі...

чыць і заўважыўшы ягоную задуманасць.

– Што я думаю? Браце мой! Што я думаю?! Ох! Гэта й не вымавіш! Я пражыў столькі гадоў! Бачыў столькі рэчаў і справаў людскіх! І ў апошні свой час угледзеў чалавечую сілу самага высокага ўзроўню і ў адным чалавеку! От цо ест! Дык і хопіць жыць на свеце!

– Але ж, ойча, давайма прасіць Бога, – сказаў я, – каб падоўжыў нам жыццё, абы мы ўбачылі, перадусім, як усё гэта закончыцца.

– Як закончыцца?.. Як закончыцца? – мовіў, разважаючы далей айцец дэфінітар. – Незвычайныя справы незвычайна і заканчваюцца... Свет ачышчаецца агнём, як жалеза ў гуце... Чалавецтва бурліць, кіпіць, гатуецца, пеніцца... От цо ест! Рэвалюцыйны попел недаварства, безбожнасці і памылак усплывае наверх з бруднымі, чорнымі, нячыстымі адкідамі. Іх збіраюць, выкідваюць прэч і дарэшты выкінуць... Так згатаваная разнародная маса думак і чалавечых уяўленняў стане празрыстаю, сальцеца ў адзін чысты метал... і сфармуецца ў кшталце Хрыстусовага крыжа. От цо ест!

– Няшмат я зразумеў, ойча, – сказаў я, – і што тут агульнага з Банапартам?

– Ну, галава на плячах! Што агульнага, што агульнага? Ён – вялікі гутнік, што плавіць тую руду, перамешвае яе, здымае пену... віхрамі паддувае і падтрымлівае полымя і, хочучы ці не хочучы, злівае матэр'ялы ў крыжовую форму, у якой чысты метал застыне... От цо ест! Зрэшты, *digitns Dei hic est*...¹ Дык усё можа закончыцца яўным довадам, што толькі Бог Усемагутны і Усёведны, а чалавек, хоць і самы моцны... але ў мяне ў галаве блытаецца... От цо ест! Не лезь, браце, да мяне са сваімі пытаннямі. *Fiat voluntas Tua Domine*!² – сказаў ён, узнімаючы вочы ўгору і пачынаючы маліцца. Я не меў смеласці яго перапыняць, хоць і хацеў пачуць, чым скончыцца гэтае прароцтва.

ТЭСТАМЕНТ КСЯНДЗА ДЭФІНІТАРА

XXV

Ох! Прыйшоў урэшце балесны для мяне момант, калі я мусіў разлучыцца назаўсёды з маім каханым і паважаным у законе айцом, з якім колькі дзесяткаў гадоў жыў побач і якому абавязаны сваім пакліканнем. Мудры чалавек, а *re et nomine* законнік! Не так як некаторыя, даруй ім Божа! Лізнуць крыху лаціны – і ўжо тэалагі, і ўжо юбіляты, і ўжо дактары, а на бедных братоў-квестараў ужо і не глядзяць, хоць з іх ласкі і тлустую бараніну ядзяць, і п'юць піва *de puro grano*. Няхай з Богам спачывае! Але я пасля ягонае смерці – сірата.

На трэці дзень пасля таго, як мы назіралі за імператарам Банапартам, старэча сказаў мне:

¹ *digitns Dei hic est* – перст Божы гэта.

² *Fiat voluntas Tua Domine!* – Няхай дзеецца Воля Твая, Божа!

– Браце Міхале! Я штодня слабею і, бадай, сёння памру. От цо ест! Схадзі, вашэць, і папрасі да мяне айца-спавядальніка.

Я стаяў, як аслупянелы, і глядзеў яму ў вочы, урэшце ў мяне слёзы самі паліліся.

– От цо ест! Бяда мне з табою! – сказаў ён, выціраючы павекі. – Праўда, прызнаюся, шкада мне цябе, браце Міхале, надзейны мой сябра! Хадзі, абдымемся апошні раз. От цо ест!

Я кінуўся ў ягоныя абдымкі, а пасля ўпаў на калені і цалаваў ягоныя ногі.

– Богаслаўляю цябе, сын мой! – сказаў ён. – Гэта колісь мяне, нявартага свайго слугу, абраў Бог за сродак дзеля паклікання цябе на шлях законнага жыцця, у якім былі мы потым побач. Калі Бог дазволіць мне ўбачыць Свой Святы Воблік, я буду прасіць Яго, каб даў табе у спакоі і цноце, як дасюль, жыць да канца. А тым часам мужа і пакорна вытрымай гэтую нашу рос-тань на час... Веру ў Ягоную міласэрнасць: Ён нас палучыць... От цо ест! Ідзі, браце, па спавядальніка.

Маліўшыся цэлы дзень і прычасціўшыся сакрамантам, як дарожным запа-сам, паводле ягоных слоў, на вандроўку да вечнасці, вечарам ён запрасіў да сябе ксяндза-*кушташа* і з ягонага дазволу распарадзіўся сваім набыткам, даючы і гэтым прыклад манаскае паслухмянасці. Бо хоць сам няраз быў правінцыялам і ягоныя манаткі складалася з сяброўскіх падарункаў, і таму кляштару не належалі, аднак і ёю без волі законнае зверхнасці распараджацца не хацеў.

– Чыні што хочаш, *рэвэрэндэсымэ*, – сказаў ксёндз-*кушташ*. – Я і слухаць таго не хачу, што ты так хутка памрэш.

– Будзе, як Бог хоча, каханы ксёндз-*кушташ*. От цо ест! А тымчасам з твайго дазволу няхай будзе так: крыж мой з каронкаю, які я нашу на грудзях, аддаю брату Міхалу. Няхай ён пасля мае смерці здыме яго з маіх і павесіць на свае грудзі, а ўласны хай мне наўзамен дасць у труну.

– Але, *рэвэрэндэсымэ*, гэта ж залаты крыж! – азваўся ксёндз-*кушташ*. – А каронка са слановай косці. Варта, каб ён аздабляў грудзі больш заслужанага ў законе, роўнага, напрыклад, у павазе табе самому, ойча.

– Праўда, – адказаў старэча, – гэта залаты крыж, але мае ў сабе рэч дара-жэйшую за золата і кляйноты, бо *партыкула*¹ – дрэва святога крыжа. От цо ест! Яго разам з каронкаю падарыў мне святой памяці князь Караль Радзівіл, ардынат нясвіжскі, на памятку, што я гадоў шэсць быў ягоным спавя-дальнікам у часе майго гвардыянства ў Нясвіжы. “Пане каханку! – сказаў ён, вешаючы на мяне гэтую каронку, – Даю вашэці гэты крыж з майго скарбу дзеля таго, каб ты стаў кардыналам, бо гэта крыж кардынала Радзівіла, які, пэўна, стаў бы і папам, але у часе соймаў там, у Рыме, нейкі італьянец вы-ступіў супраць яго з *кандэмнатаю*”.

¹ *партыкула* – частка.

– Ойча, – сказаў я, – ксёндз-кушташ мае рацыю: крыж настолькі дарагі, што і з прычыны святасці, і з памяткі, і з вартасці, не можа быць на маіх грудзях. Давайма павесім яго на алтары як *вотум* за тваё здароўе, ойча, і за прадаўжэнне твайго жыцця.

– От цо ест! Ксёндз-кушташ!.. От цо ест! – сказаў старэча, а ксёндз-кушташ апусціў вочы.

– Зрэшты, – дадаў я, – ты, відаць, забыўся, што і гэты крыж, які я нашу, твой дар?

– Не, не забыўся. Я надзеў на цябе гэты просты бернардынскі, а сёння хацеў бы памянцца з табою на залаты. От цо ест! Але твой праект яшчэ лепшы. Ці не праўда, ксёндз-кушташ?

Ксёндз-кушташ моцна пачырванеў... Заўважыўшы гэта *дэфінітар* прамовіў:

– *Mea culpa! Mea culpa!* Я саграшыў! Даруй дзеля міласці Бога таму, хто канае. Ці ж мне цяпер кпіць з чалавечых недахопаў, калі я павінен даць рахунак за ўласныя грахі?

Старэча хацеў пацалаваць руку *кушташа*; але гэтая ягоная скруха і пакора так узрушыла *кушташа*, што ён, выхапіўшы руку, сам кінуўся ў ногі старога і загукаў чуллівым голасам:

– Пабожны ойча! Богаславі мяне, даруй мне, адпусці грэх, які ўчыніў, жадаючы гэтага крыжа з-за золата, а не з-за ягонае святасці. *Mea culpa! Mea maxima culpa!* Прызнач пакуту, прызнач дысцыпліны, але даруй! І міласэрны Бог мае ласку дараваць.

Заплакалі айцы, а я з імі трэці; потым мы ўкленчылі і прачыталі “*Sub Tuum presidium*¹”.

– А вось яшчэ мой *пэктаралік*², таксама падарунак, дадзены мне князем Мацеем Радзівілам³, кашталянам, за асістэнцыю і прамову ў часе ягонага шлюбу з Хадкевічаваю. Гэта шляхетны і пабожны пан. Ён таксама пайшоў ужо следам за панам Каралем... Ох! Хутка з імі пабачуся. Вельмі дакладны гадзіннік, аддаю яго табе, ксёндз-кушташ!

Ксёндз-кушташ ажно падскочыў.

– Не палохайся, *рэвэрэндэсымэ*! Аддаю яго табе як дэпазіт і ў прысутнасці, вось, брата Міхала абавязваю цябе альбо каб яго прадаў, альбо, пакідаючы яго сабе, кошт ягоны раздаў убогім за маю душу. Я навучыў цябе, браце Міхале, ужываць табаку, дык вось табе *bona fide*⁴, мае дзве табакеркі і скрыначка з табакаю. От цо ест! А таксама гэты *каламарык*⁵ падарожны будзе табе карысны ў тваіх квестарскіх *перэгрынацыях*, каб складаць свае раптуля-

¹ “*Sub Tuum presidium*” – “Пад Тваю абарону”.

² *пэктаралік* – гадзіннік, які носяць на грудзях.

³ Гаворка пра Мацея Радзівіла, аўтара “*Агаткі*”.

⁴ *bona fide* – па-сяброўску.

⁵ *каламарык* – скрынка з прыборамі для пісьма.

ры і дыярыюшы. Шафу з кнігамі аднясіце ў кляштарную бібліятэку. Там іх блізу двухсот. Няхай служаць дзеля духоўнага спажытку братам. Рэшта ўбогага хламу – гэта *secundum regulam nostram*¹ уласнасць кляштару. От цо ест! Гэта й усё.

СМЕРЦЬ КСЯНДЗА ДЭФІНІТАРА

XXVI

Увечары ён моцна саслабеў; аднак, уночы, здаецца, заснуў. Я сядзеў у першай келлі, пільнуючы яго. Апоўначы ён устаў і нечакана выйшаў да мяне, аж я перапалохаўся.

– Ты што, браце, думаеш, я – упыр? – сказаў ён, убачыўшы маё здзіўленне. – Хадзем са мною ў касцёл. Я сабраў рэшткі сілаў, каб апошні раз даручыць душу Богу ў Ягонай святыні. Вядзі мяне, бо я сам не дайду! От цо ест!

– Але ж, мой ойча, касцёл у гэты час замкнуты.

Я думаў, што ён забыўся.

– Сапраўды, але па дарозе мы пастукаем брату закрыстыяніну і пабудзім яго. Ён пойдзе з намі і адчыніць нам касцёл праз хоры.

Я павёў старэчу цёмнымі, але добра вядомымі калідорамі; сталася, як ён хацеў. Брат Гіляры здзівіўся ды быў крыху незадаволены, што яго разбудзілі, аднак адчыніў нам касцёл.

Мы засталіся адны; толькі лямпа, што вісела пасярэдзіне, мігцела бледным святлом, а ў касцёле было цёмна. Старэча зняў з сябе свой залаты крыж з каронкаю, пацалаваў яго, даў пацалаваць мне і паклаў на алтар.

– Дзякуй табе, браце, – сказаў ён мне, – за збаўленчую думку ахвяраваць Богу гэты *вотум*. Памятаеш тую хвіліну ў Мінску, калі я ўночы маліўся з табою ў касцёле, просячы Бога, абы адняў тваю душу ад свецкіх марнасцяў і схіліў на службу Сабе; і вось такая ж самая паўночная хвіліна. Хвіліна праз колькі дзесяткаў гадоў! Маліся цяпер са мною, просячы Бога, абы маю душу вызваліў ад свету і прыняў на службу сваю вечную. От цо ест!

Старэча ўкленчыў на сходах вялікага алтара; аднак, не маючы моцы утрымацца на каленях, ён лёг крыжам... Я не чуў ягоных малітваў, бо сам ляжаў крыжам за ім на касцельнай падлозе і, шчыра молячыся, чуў толькі ўздыханні і плач.

Тымчасам брат закрыстыянін паведаміў пра нас ксяндзу-кушташу. Той прыйшоў і ўкленчыў за намі так ціха, што мы яго не пачулі. Спакваля і іншыя айцы пачалі збірацца, бо ўсе любілі і шанавалі свайго старога *дэфінітара*, і ўкленчылі побач з ксяндзом-кушташам. Пачуўшы нейкі шум, я азірнуўся і убачыў іхнія, як здані, цені, што кленчаць; а лямпа час ад часу асвятляла іх сваім мігценнем. Нібы мурашы прабеглі па спіне... Праз пэўны час, калі я не

¹ *secundum regulam nostram* – у адпаведнасці з нашымі правіламі.

чуў больш ні ўздыханняў, ні модлаў старэчы, баючыся, каб не пашкодзіла яму такое доўгае ляжанне крыжам, я падняўся і, беручы яго за руку, сказаў:

– Уставай, ойча!..

О, Божа! Ён мёртвы. Уражаны, я закрычаў.

Ксёндз-кустаі і ўсе браты падбеглі да мяне, знялі лампу і пазіралі на нябожчыка. Вочы закрытыя... халодны, але твар спакойны, бледны, нібы сонны, а не мёртвы. Бо ж ён і заснуў у Бозе ля ягонага алтара. Я плакаў, ох! Плакаў, як ніколі ў жыцці не плакаў! Мы паклалі труп на зямлю, накрылі яго саванам і зноў усе ўкленчылі. “*Requiem aeternam dona ei Domine!*”¹ тройчы прагучала ў цёмным касцёле. Потым браты моўчкі сыходзілі і знікалі за *філярамі*². Я толькі, укленчыўшы ля астанкаў майго дабрадзея, маліўся за ягоную душу і, дарагала лампа, кідаючы святло на саван.

XXVII

Ужо толькі па звычцы ўзяўся за працяг майго дыярыюша. Што мне без яго? Пашарпаны, падзёрты, у бальшыні пайшоў у вогнішча пад французскія гаршкі. Ледзь толькі некалькі першых *сэкстэрнікаў* і гэты апошні здолеў вырваць з рук тых людзедаў. Праўда, няма чаго шкадаваць, хоць і міла мне было часам чытаць уласную гісторыю. За столькі гадоў сабралася шмат розных баек, розных цікавых *эвэнтаў*³, на якія *suis oculis*⁴ глядзеў; розных *перскрыпцый* лекарскіх, за якія няраз атрымліваў бараноў; а сёння ўсяго гэтага няма. І нават пекны *каламарык* нябожчыка ксяндза-дэфінітара, *fiat pax*⁵ душы ягонай, скураю абабіты, замыканы на ўнутраны замочак, патрэсканы і разлуплены, валяецца за печкаю. Здаецца, Бог пакараў мяне гэтым спусташэннем за тое, што занадта прыкіпеў сэрцам да мае працы, што часта мудрэйшым здаваўся за сваіх братоў, бо пісаў раптуляр. Гэта было *vanitas*. Дзякуй Богу і за гэтае засмучэнне, бо яно мяне выбавіць ад граху. Дык цяпер хоць і буду пісаць, але мроіць пра хвалу альбо заслугі столькі, колькі застанецца часу пасля кляштарных паслугаў і абавязкаў, пра якія – Бог сведка – няраз з-за раптуляра забываўся.

Пасля смерці *бэнефактара*⁶ я яшчэ колькі тыдняў жыў у Вільні, але быў самотны і хворы: спаць і есці не мог з-за вялікага жалю па ім. Ксёндз-кустаі пацяшаў мяне ласкава і амаль не абцяжарваў аніякімі абавязкамі, ажно аднойчы ён прыйшоў да мяне і сказаў:

– Браце Міхале! Гэта грэх так сурова паддавацца жалю, гэта супярэчыць

¹ *Requiem aeternam dona ei Domine!* – Вечны спачын май ласку даць яму, Пане!

² *філярамі* – калонамі

³ *эвэнты* – прыгоды, падзеі.

⁴ *suis oculis* – сваімі вычыма.

⁵ *fiat pax* – вечны спакой.

⁶ *бэнефактара* – дабрадзея.

прыказанням Божым. Я не кажу, каб забыўся пра свайго духоўнага айца і сардэчнага сябра. Маліся за ягоную душу. Гэтак найлепей аддзячыш за ягоную міласць да цябе. Але ў Вільні цяжка будзе табе супакоіцца, бо твая ўласная келля нагадвае табе кожны раз пра тваю страту, дык я вырашыў адправіць цябе адсюль дзеля твайго ўласнага дабра. У нашым Беніцкім кляштары¹ патрэбны квестар. Ксёндз-правінцыял (уласна ён прыехаў два дні таму) прызначае цябе туды. Вось табе і *абэдыенцыя*. Абавязак табе знаёмы і ўпадабаны табою, да яго ты за столькі гадоў прывычаіўся, ён пацешыць цябе, а тваё майстэрства падтрымае тамтэйшую небагатую нашу кангрэгацыю. Соль аднак у тым, як ты трапіш туды? Даць табе кляштарнага каня – гэта пэўная страта; бо ты і места не мінеш, а ўжо меў бы таварышаў па каламажцы, а хутчэй, не меў бы і каламажкі.

– Няма чаго і думаць, *рэвэрэндысімэ*, – сказаў я. – Няраз, як і павінен, выпраўляўся пешкі з кляштару ў кляштар; і толькі з ласкі Божае і дабрадзеіства пачцівых людзей, ездзіў на прыстойных брычках. Заўтра пайду, *рэвэрэндысімэ*! А сёння дазволь мне яшчэ памаліцца на магіле айца-дэфінітара.

– Ніхто не гоніць, *charissime*! Выбірай сабе спрыяльны дзень. Апрача гэтага, я пагутару з ксяндзом-правінцыялам, распавяду яму пра цяжкасці дарогі да Беніцы, бо і пешкі нялёгка туды дайсці: па ўсіх дарогах цягаюцца марадзёры за войскам ды рабуюць і абдзіраюць.

– Не, ойча, – адказваю, – ты слухна вырашыў, што мне трэба пакінуць Вільню: тут бы я еў дармовы хлеб, бо да аніякае працы не здатны. Далёка ж ад гэтага фатальнага для мяне мейсца мне будзе лягчэй на сэрцы, а, выконваючы свае абавязкі, знайду, можа, пацеху. Дык заўтра раніцою, атрымаўшы на дарогу тваё, *рэвэрэндысімэ*, богаслаўленне, пайду. Марадзёраў я не баюся, бо што ў мяне возьмуць? Габіт не здымуць, бо ён латаны.

Назаўтра я выбраўся ў падарожжа. Пасля святое імшы даў мне *бэнэдыкцыю* ксёндз-кушташ, які пасля таго *крыжовага* вечара стаў больш ласкавы да мяне; даваў мне нават французскі талер на дарогу, але я падзякаваў, бо не быў без запасу, з якога ўзяў толькі адзін дукат і той закапаў глыбока, аж на самае дно дабакеркі; рэшту аддаў пад *кустодыю* пачцівага брата-закрыстыяніна, якому таксама пакінуў у дэпазіт да больш спакойнага часу пекную цыновую скрыначку з табакаю нябожчыка ксяндза-дэфінітара і адну ягоную *per modum* срэбраную табакерку; а другую, простую драўляную, якую шаную, нібы адлітую з золата, бо і гэта ягоная памятка, узяў з сабою. Ох! Чаму ж і свае раптуляры не пакінуў? Але ж не мог з імі разлучыцца. Спакаваў усё ў *каламарык*, *каламарык* завязаў на плячах, кій у руку і з імем Божым паціху, *per pedes Apostolarum*², марш!

¹ Беніца – мястэчка і кляштар ксяндзоў-бернардынаў у Ашмянскім павеце. (Прыпіс аўтара).

² *per pedes Apostolarum* – нешчу як апосталы.

ВАНДРОЎКА Ў БЕНІЦУ

XXVIII

Імператар Напалеон Банарт ужо выехаў з Вільні, рушыўшы са сваім войскам, якое, як паводка, паплыло да Дзвіны; але па ўсіх трактах бадзяліся жаўнеры, і, нягледзячы на суровыя забароны, рабавалі без міласэрнасці, ды так, што ўсе двары блізу трактаў і нават тыя, што ляжалі за некалькі міляў у глыбіні краю, стаялі сплюндраваныя, як пусткі. Бог даў у той год надзвычай багаты ўраджай. Аж міла глядзець на пакрытыя збожжам палеткі! Праўда, косяць зялёнку замест сена, але калі і скошанае адрасце, то і гэтага будзе досыць.

Ледзь я выйшаў за места, як дагналі мяне чатыры французы. Ідуць побач са мною. Пазіраем адзін на аднаго. Ідзем ажно да Нямежа. Урэшце зашваргатаў адзін да мяне.

Я думаў, што гэта адукаваны, як мовяць, народ; сярод чатырох, можа, хоць адзін ведае латынь. Кажу:

– *Non intelligo linguam gallicam, dic mihi latine vestra dominatio*¹.

Яны перагледзелі і зноў да мяне па-французску.

Адказваю, спадзяючыся на шчасце:

– *Ego sum ex conventu Vilnensi Fratrum Minorum, alias Bernardinorum; Bienitiam proficiscor*².

– *Bon, bon, se bon*³, – адазваліся яны, а потым без цэрэмоніі двое прытрымалі мяне за рукі, а двое адвязалі мой *каламарык*, селі на зямлю і палашом ля замка майстраваць пачалі.

– Стойце! – закрычаў ужо па-польску. – Грошай там няма. – І падаў ключык.

– *Bon, bon, se bon*, – пастукалі яны мяне па плячы, адамкнулі, перагледзелі паперы, а нічога болей не знайшоўшы, кінулі скрыначку на зямлю і пайшлі далей. Я пазбіраў паперы, завязаў зноў *каламарык* на плячах, лічачы, што мы ўжо квіты.

Але праз некалькі крокаў яны мяне затрымалі, знялі з сябе дзве *целянцінкі*⁴, ці то свае вайсковыя ранцы, і гвалтам начапілі іх на мяне. Я, праўда, супраціўляўся, крычаў і па-польску і на латыні.

– *Non possum, senex et debilis sum!*⁵

А яны сваё:

¹ *Non intelligo linguam gallicam, dic mihi latine vestra dominatio* – я не разумею па-французску, кажы мне на латыні.

² *Ego sum ex conventu Vilnensi Fratrum Minorum, alias Bernardinorum; Bienitiam proficiscor* – Я квестар з кляштару бернардынаў у Вільні.

³ *Bon, bon, se bon* – добра, добра, гэта добра.

⁴ *целянцінкі* – тут: ранцы з цялячае скуры.

⁵ *Non possum, senex et debilis sum!* – Я не магу. Я стары і нямоглы!

– *Bon, bon se bon! Maszyr, camrat, maszyr!*¹

І пры гэтых перамовах, паказваючы мне аргумент *ad hominem*², ці то багнет, *сканфінкавалі*³ мяне зусім, так, што несучы дзве *целянцінкі*, я спакойна ішоў пад іх канвоем.

Штомілю яны мянялі на маёй спіне свае манаткі, абы кожны з іх меў аднолькавую палётку, і на кожным з такіх папасаў частавалі мяне гарэлкаю са сваіх *манерак*. Нейдзе добрую старку ўхапілі, юды. Лыкнуў я з гора, хоць ад гарачыні і цяжару пот ліўся з мяне; а яны яшчэ смяяліся, шваргочучы па-свойму між сабою, і зноў:

– *Maszyr, camrat!*

Так мы вандравалі ажно да Меднікаў. Я няраз спыняўся, каб адпачыць. Ну, гэта не забаранялася. Сеў я сабе на камень і яны блізу мяне; я дастаў табакерку, частую іх табакаю, яны зажылі; а як пачалі кіхаць, то я крычу: “Віват!” А яны ў смех і: “*Bon, camrat!*”

І я кпіць пачаў у душы з іх. “Ого! Ну і мудрыя ж вы, – думаю, – але ж здагадайцеся, вось дукат у вас пад носам, а не знюхаеце! Не!” Дык і я смяюся. Словам, маршыруем у добрай згодзе, але ж яны *целянцінак* з мяне не здымаюць.

У Медніках пуста. Двор, вёска, карчма, плябанія без вокан; касцёл адчынены і спустошаны; нават склепы адчыненыя і трупы вывернутыя. Аніводнае жывое душы нідзе, апроча двух дзесяткаў *камратаў*, нахштальт маіх, што гаспадарыць у гэтай руіне. Колькі сабак выла на сметніках і колькі пеўняў, пералятаючы са страхі на страху спявалі, нібы кпілі з рабаўнікоў.

Нядоўга, аднак, яны трыумфавалі. *Cel, pal* – і певень на зямлі. Пабілі ўсіх. Нейкае парасятка выскачыла на вуліцу – і яму ў лоб. Знайшліся ў хатах гаршкі, дык яны вырашылі гатаваць абед.

Я лёг на зямлю. Усе знялі свае рэчы, і я адвязаў свае. Аднак яны забралі маю скрынку ды паклалі разам. Я зразумеў, што гэта дзеля таго, каб не ўцёк. “Цяжка, – падумаў, – уцякаць ад такіх іхмосцяў, якія кулямі дагнаць цябе могуць”.

Яны запалілі вогнішча ў вішнёвым садзе нейкага селяніна і пачалі крычаць мне:

– Клеба! Клеба!

– Дзя я яго вазьму? – закрычаў я. – Няма клеба!

– Няма клеба! – жаласна паўтаралі яны і паказвалі на двор, куды я мусіў ісці з імі.

Але што? Дарэмна там шукаць, дзе тысячы падобных майстроў шукалі перад намі. Яны толькі круцілі галовамі, разбіваючы і нішчачы ўсё дарэшты,

¹ *Maszyr, camrat, maszyr!* – Ідзі, калега, ідзі!

² *ad hominem* – на чалавека.

³ *сканфінкавалі* – пераканалі.

а здабычы – адно паламаныя шчыпцы і палова талеркі. Кожны падыходзіў да мяне і паўтараў:

– Няма клеба!

– Ага, няма клеба, – адказваў.

Мы вярнуліся назад. Які мой быў адчай, калі ўбачыў, што мой *каламарык* разлуплены, а адзін з тых ірадаў рве мае раптуляры і падкладвае пад дровы, каб лепей гарэла! Я вырваў у яго той, які ён у руках трымаў, і схаваў у скрынку, дзе яшчэ пару засталася.

Ён глядзеў здзіўлена і злосна мне ў вочы, урэшце падскочыў да мяне з палашом, але мае падарожныя *камараты* сталі на маю абарону. Пачалася звада. Мае таксама выхапілі палашы, іншыя ўзяліся за карабіны. Я, бачачы, што пральецца кроў за мае паперкі, ускочыў між іх і махнуў рукою, каб супакоіліся. Яны застылі здзіўленыя... а я сваю скрыначку аддаў падпальшчыку. Ён зноў зірнуў на мяне, паставіў скрынку на зямлі і, мармычучы, спакойна адышоў і сеў ля агню.

Усе іншыя кінуліся да мяне, пачалі цалаваць, абдымаць, што ледзь не задушлілі, ды стукалі па плячах.

– *Bon, bon, se bon! Vivat, kamrat!* – крычалі.

“Га, – падумаў сам сабе, – гэтыя людзі ведаюць, аднак, пра шляхетнасць; дзіўна, што яны рабуюць і паляць! Якая дзіўная мешаніна кепскага і добрага!”

Які ж смачны быў наш булён, ці, як яны называлі, *суп*, што згатавалі; бо ж яны мелі ў сваіх бляшанках рыс і соль; а што есці вельмі хацелася, дык здаўся ён мне нават выдатным. Цяпер яны мяне нават ушанавалі, пасадзілі на першым мейсцы і далі срэбраную лыжку з гербам Касцеша, відаць, зрабаваную ў нейкага шляхціца.

Калі ж, падмацаваўшыся, мы збіраліся ў падарожжа, я ўбачыў, што кожны з маіх ранейшых таварышаў браў свае рэчы, а маю паламаную скрыначку, якую я сваім пасам звязаў, падпальшчык узяў сабе. Я падумаў, што ён хоча яе прыўлашчыць, але не хацеў чапаць, абы не даць зачэпкі да баталіі. Зразумейшы мае сумненні, ён звярнуўся да *камратаў* і штосьці ім сказаў. Паслухаўшы, яны абнялі яго, а мне далі пазнаць на мігах, што ён з удзячнасці хоча ўчыніць мне такую палёжку. Я таксама паціснуў яму руку і хацеў не дазволіць яму гэтага; але ён не зважаў на мае пратэсты і панёс *каламарык* на сабе.

Увечары мы ўвайшлі ў Ашмяны, дзе немагчыма было рабаваць, бо тут быў камендант і нейкі парадак.

Жаўнерам далі кватэры, а я перад тым, як нам разысціся, сабраў іх вакол сябе, дастаў табакерку і пачаставаў усіх, а потым на іхніх вачах выкапаў з-пад табакі дукат і паказаў кожнаму. Яны глядзелі адзін на аднаго, круцілі галовамі і смяяліся да слёз. Я размяняў дукат і на цэлага паўрубля купіў абаранкаў, раздзяліўшы паміж *камратаў*.

– *Bon! Bon kamrat!* – крычалі яны; а я, ўзяўшы мой *каламарык*, накіраваўся да айцоў-дамініканаў, якія прынялі мяне *бэнэволе*¹; а назаўтра з панам Шчапановічам, пісарам, што жыў па-суседству з Беніцай, бяспечна і выгодна накіраваўся туды.

НЯБОЖЧЫК КАЦЁЛ

XXIX

Пан пісар, вялікі *gadativus*, апавядаў мне ў дарозе разнастайныя гісторыі; сярод іх расказаў цікавую рэч пра самую Беліцу, куды я ехаў; што, паводле свайго звычаю, я й занатоўваю тут.

– Ці жыў ты ўжо калі ў гэтай рэзыдэнцыі? – запытаўся ён у мяне.

– Не. Упершыню еду туды.

– То, пэўна, не ведаеш, як заснавалі ваш тамтэйшы касцёл.

– Не ведаю, дабрадзею.

– То я раскажу табе.

– Калі ласка, я слухаю.

– Было вось як². Гэтыя маёнткі здаўна належаць уплывовай і багатай у Літве фаміліі Катлоў. Адноўчы адзін з іх *антанатаў* вяртаўся з нейкага падарожжа дадому, а жыў ён, здаецца, у Маладзечне, бо й Маладзечна *quondam*³ Катлам належала, і зусім нядаўна *per exdotationem*⁴ перайшло да Агінскіх. Перапалоханыя нечым на дарозе, ягонныя коні панесліся, заўпарціліся і ляцелі, як шалёныя, цуглі лопнулі, фурман упаў з казлоў, а пан Кацёл без аніякае *salwy*⁵, бачачы сваю відавочную згубу, даверыўся толькі Богу. Нечакана яму прыйшла думка, натхнёная, відаць, Богам, учыніць які пабожны *вотум*. Вырашыў змураваць касцёл і даць яму фундуш на тым мейсцы, дзе спыняцца коні.

Ледзь гэтая думка, нібы маланка, мільганула ў галаве, як коні, нібы хто наймацнейшаю рукою пацягнуў назад, спыніліся.

Пан Кацёл выйшаў з каляскі, уклечыў на зямлі, змовіў пацеры ці нейкую там сваю малітву, паўтарыў *вотум*, і праз два гады на гэтым мейсцы, дзе яму Бог жыццё захаваў, слухаў святую імшу.

Мала гэтага, мосці дабрадзею! Пад касцёлам ён змураваў для сябе асобны склеп, і калі пражыў мафусаілавы век, там яго і пахавалі. Аднак калі пачуўся слабым, загадаў намаляваць свой партрэт ва ўвесь рост, побач – столік, пад столікам адчыненую шкатулку, а ў шкатулцы колькі торбачак, нібы з грашыма; нават на кожнай торбачцы мастак напісаў лічбамі суму, якую ён прадык-

¹ *бэнэволе* – добразычліва.

² *Паданне. (Прыпіс аўтара).*

³ *quondam* – колісь.

⁴ *per exdotationem* – як *пасаг*.

⁵ *salwa* – *выратаванне*.

таваў; і гэты партрэт павесіў на сцяне ля свайго ложка.

Дзівілася ўсе і адгадвалі, што ўсё гэта азначае? Калі ж хутка пан Кацёл аддаў Богу душу, знайшлі ягонае ўласнаручнае распараджэнне пад галавою, што гэты абраз ён загадвае занесці ў касцёл і павесіць на сцяне над ягоным склепам; што сумы, пазначаныя на торбачках, закапаныя ў ягонай магіле і прызначаныя дзеля адбудовы Бяніцкага касцёла, на выпадак, калі падпадзе ён пэўнай канфляграце¹; а каб без такое патрэбы іх не даставалі, ён вырашыў сам сцерагчы іх, і таму закапаў ва ўласнай магіле і ў святатацкія альбо хцівыя рукі не даць.

І вось колькі дзесяткаў гадоў таму згарэў дах бяніцкага кляштару; а быў у той час гвардыянам пабожны і ўзорны каплан, якога я сам добра памятаю, бо прысутнічаў на ягонай паўторнай прыміцы², ксёндз Чапкоўскі; і памёр ён у Беніцы, пражыўшы гадоў сто з гакам. Ён палічыў тады, што з'явіўся *casus*, прызначаны фундатарам, і што можна ўзяць вартаваныя ім торбачкі.

Пасля ўрачыстых экзэквяў за ягоную душу ўзяліся за падняцце вялікае і цяжкае мармуровае пліты, што закрывала магілу пана Катла.

А як не хацелі, каб хто ведаў пра гэтую работу, дык пачалі яе ўночы пры лямпах у зачыненым касцёле, і працавала ўсяго некалькі *патраў* ды некалькі надзейных братоў.

Мурашкі бегалі ва ўсіх па скуры, і праца не спорылася. Ксёндз Чапкоўскі бесперастанна маліўся і крапіў працаўнікоў, падахвочваючы іх і тлумачачы, што гэтыя грошы пойдучь, уласна, згодна з воляю пана Катла, і што яны возьмуць столькі, колькі вымагае патрэба. Урэшце падважылі камень і падапхнулі пад яго падстаўкі... Магіла адчынена... Ксёндз-гвардыян пакрапіў яе і нахіліўся, каб зазірнуць у сярэдзіну.

І тут лямпа, нібы вырвалі ў яго з рук, упала ў склеп і разбілася там з брэнканнем ды звонам, і адначасова з лёскатам рухнуў камень на сваё ранейшае месца і патрэскаўся на колькі частак, а ў дадатак у гэты ж самы момант моцны і жаклівы трэск, нібы раскалоўся мур, аглушыў усіх і ўсе лямпы патухлі...

Айцы і браты ўпалі на зямлю, як нежывыя, і кожны пачуў нібы зласліва прашапталі яму ля вуха: "*Requiescat in pace!*"³

– То пан Кацёл не даў грошай?

– Вядома, не даў і меў рацыю: кляштар – гэта не касцёл, маспане! І нават выгаварыў сабе спакой праз тое *requiescat in pace!*

Вось як прыедзеш у Беніцу, можаш і ўбачыць той партрэт, што і цяпер знаходзіцца на сваім месцы; камень над магілаю патрэсканы на колькі частак і на касцельнай сцяне вялікую шчыліну, якую заўважылі назаўтра і якая –

¹ канфляграта – пажар, разбурэнне.

² прыміцыя – першая імша высвечанага каплана.

³ *Requiescat in pace!* – Вечная памяць!

хоць і заладжваюць – значная, аднак, і да сённяшняга дня.

Папраўдзе, прыехаўшы сюды, я ўсе тое пабачыў на ўласныя вочы.

ПЕРАД КВЕСТАЮ

XXX

“І каму прыйдзе ў галаву папытацца ў квестара пра ягонае мінулае і сям’ю? У іх запытаюцца толькі, дзе начаваў мінулую ноч і ці снедаў. Пасля, не чакаючы ні станоўчага, ні адмоўнага адказу (бо на гэтае халоднае пытанне ахоплівае чалавека нейкая злосць, што нават пасля гвардыянскага снядання гатовы адказаць: не пашкодзіла б сякая-такая перакуска), загадвае лёкаю прынесці гарэлкі ягамосцю дабрадзею, даючы хуценька аканому знак, каб выбраў там якога-небудзь напаўжывога барана і пакідае цябе за столікам над Божым дарам, не пытаючыся ўжо ні пра што болей. Гэтым свецкім людзям здаецца, відаць, што квестар-бернардын мусіў нарадзіцца бернардынам. І як, пытаюся, ад такое людское чуласці законнік не набярэцца непрыязні да свету і не палюбіць свой канвент”¹.

Так скардзіўся мне брат Плацыд, мой папярэднік, квестар у той жа Беніцы, які, расчараваны такою людскою *рэцэпцыяй*, не хацеў болей працягваць сваю *перэгрынацыю* і стаў *канапарам* пасля смерці брата. Таму мяне й выклікалі з Вільні.

На жаль, казаў ён праўду. Мяне самога няраз так прымалі; і тым болей мяне гэта засмучае, што прыгадваю часы, калі было зусім інакш; калі выпраўляючы мяне першы раз на квесту, нябожчык-ксёндз *От цо ест!* запэўніваў мяне, “што ёсць нейкая ўсеагульная хатняя прыхільнасць да бернардынаў; што пабожнасць, дабрачыннасць і чалавечнасць ёсць на Літве; што квестара з прыгатаваным бараном чакаюць, як буслоў вясною”, і прарочыў, што кепска “будзе на свеце, калі гэтыя цноты мінуцца; калі шчырасць, прастата і пакора не будуць ужо трапляць у сэрца, бо ў той час атрута недаварства і пагарды да нашае святае рэлігіі пашырыцца, як *кара егіпецкая* сярод людзей”².

Ён адгадаў. Нават сам бачыў гэтую распусту, засмучаўся, *фульмінаваў* з амбону і прыгадваў мне сваё прароцтва. Аднак жа перад смерцю няраз мне казаў: “Не бойцеся, толькі гуртуйцеся вакол крыжа з гарачаю вераю і надзеяю. *Et crux triumphabit super aspidem et basiliscum!*”³. Бо Бог не пакіне сваіх слугаў і не аддасць на паняверку бязбожнікам свае святае навукі!” Дай жа, Божа, абы і гэтае другое ягонае прароцтва спраўдзілася як найхутчэй.

Дык тая пагарда да нас, бедных квестараў, на якую так наракаў ксёндз Плацыд, – гэта невялічкая гадзіна, што бярэ сваю атруту з вялікае, разлітае па

¹ *Of. d. c. (Прыніс аўтара).*

² *Глядзі вышэй “Ад’езд на квесту”. – (Прыніс аўтара).*

³ *Et crux triumphabit super aspidem et basiliscum! – І крыж пераможа аспіда і васіліска!*

свеце калужыны недаварства; бо мала таго, што напаўжывога барана дадуць, што пачастуюць гарэлкаю, ад якое чалавек тры дні пакутуе, але яшчэ ў доме шляхціца, бацька якога пачціва хваліў Бога і людзей шанаваў, няраз пачуеш словы і думкі, якія яму нават і не сніліся. Рэлігія – гэта фанатызм, законнікі – гэта папы; артыкулы веры – гэта забабоны. У пекла ягамосць не верыць, чысца не баіцца, на неба не прэтэндуе, і сам не ведае, дзе дзенецца пасля смерці. Філасофія! Філасофія! Гэта ў яго грунт, а я яе не ведаю і ведаць не хачу, і гэта натуральна; але ж і яны яе не ведаюць, дык няхай мне Пан Бог дапамагае!

Няраз, ды што кажу: няраз? Ці не сто разоў вушы мае сохлі, слухаючы такую лухту; і заўсёды хацеў аддаць барана, чым пагаджацца з блюзнерствам. Я апісваў усе такія здарэнні ў маіх раптулярах і як удавалася мне няраз і не аднаго недаварка прысароміць па-квестарску, як колісь таго француза ў старасты; але ўсё гэта пайшло з дымам пад французскім супам у Медніках.

Гвардыян наш у Беніцы, *simplex Dei amicus*¹, колісь быў прафесарам *інфімы* ў Цытавянах, на што няшмат трэба *sapientii*². Ледзь я злез з воза, ён надзвычай усцешыўся, а гаварыў хутка, тонка, нібы чытаў лекцыю:

– *Salve*, браце! Братка! Браточак! *Salve!* Едзь, едзь, едзь зараз, квястуй, збірай, прасі, браце, братка, браточак! Бо паўміраем з голаду. Аб‘елі нас французы. Мы ж ля гасцінца жывём. Гвалт! Калі я быў прафесарам *інфімы* ў Цытавянах, еў пірагі і прысмакі, што прысылалі мне матулі, а цяпер *panem nostrum quotidianum careo*³. Едзь, бяры, што даваць будуць. Зярня да зярняці – і будзе мерка. Ратуй, браце, братка, браточак! Усе коні пазабіралі. Едзь.

– А на чым жа паеду, калі ўсе пазабіралі?

– Яны пакінулі адну сваю гаргару. Заезджаную і худую, але верхам добра ідзе. Шмаруй яе лоем і едзь, браце, братка, браточак!

– Ёсць яшчэ адно *impedimentum grave*⁴, – сказаў я.

– *Impedimentum*, – перапыніў мяне старэча, – *est generis neutrius. Gravis, gravam vel grave*⁵, добра сказаў. *Latine, scis bene et valde bene*⁶, бо цяпер лаціны не пачуеш і за грошы, *amantissime fratercule!*⁷ Вось што, браце, братка, браточак! Калі я быў прафесарам *інфімы* ў Цытавянах, то мае жакі, пільнуючы *notalingву*, лепей размаўлялі на лаціне, чым сённяшні які пан маршалак альбо падкаморы. А што да дапасавання *generis masculini cum*

¹ *simplex Dei amicus* – які прастадушна любіць Бога.

² *sapientii* – розуму.

³ *panem nostrum quotidianum careo* – хлеба нашага штодзённага не маю.

⁴ *impedimentum grave* – сур‘ёзная перашкода.

⁵ *est generis neutrius. Gravis, gravam vel grave* – гэта ніякі род. Сур‘ёзны, сур‘ёзная, сур‘ёзнае.

⁶ *Latine, scis bene et valde bene* – Латынь ведаць – добра і вельмі добра.

⁷ *amantissime fratercule* – каханенькі братка.

*feminini*¹...

– Але, *рэвэрэндысымэ*, не пра тое гаворка, – я нецярпліва перапыніў яго. – *Impedimentum grave* ў тым, як квеставаць, калі паўсюль цягаюцца марадзёры. Калі б я і дабыў бараноў альбо якое-небудзь спажывы, дык пэўна ж адбяруць. Дай, Божа, каб сам жывы застаўся.

– Малаезджанымі дарогамі, браце, братка, браточак! Лясамі, балотамі, едзь, дабірайся, дзе можна... Правадыра я схаваў у лесе, заедзеш па яго. Ратуй! Едзь!

Бачу, што нічога не хоча разумець мой галодны гвардыян, дык пайшоў рыхтавацца да выправы, хоць вельмі кепскія на яе меў спадзяванні.

Назаўтра, наладзіўшы, як змог, каламажку і запрэгшы таго вялікага куртага каня, пад'ехаў пад кляштар.

– Едзь! Едзь! Браце, братка, браточак! – крычаў мне з вакна пачцівы прафесар *інфімы*.

– Я, уласна, прыйшоў па тваю, *рэвэрэндысымэ*, *бэнедыкцыю*, на дарогу.

– *Adde reverendissime pater!*² Браце, братка, браточак! Бо Калі я быў прафесарам *інфімы* ў Цытавянах, інакш мяне не называлі. Зрэшты: *бэнедыкую*, але толькі ўчыні, каб мы мелі што *бэнедыкаваць* на стале.

– Але дай мне іншага фурмана. Што я зраблю з гэтым малым хлапчуком? Яму на імшы службыць, а не квестара вазіць. Хто ж дапільнуе воз, каня і бараноў, калі імі Бог надорыць?

– Дзе ж узяць іншага? Той, што быў і вазіў брата Плацыда, у маладосці службыў у войску. Прастрэляны, як сіта, і знявечаны, ён прыцягнуўся, не ведаю адкуль, сюды, і ўфундаваўся ў кляштары, як казаў, ля алтара да смерці. “Бог з ім, – падумаў я, – *restat*”³ бо, апрача ўсяго, адразу спатрэбіцца на васкоўні і выдатна будзе рабіць вітыя свечкі”. Але потым захацелася яму ездзіць на квесту, але габіту надзець не хацеў. Дык я на гэта сказаў: “*Nego!*”⁴ Бо калі быў прафесарам *інфімы*...

– Але ж, *рэвэрэндысымэ*, час не чакае.

– Гэта нічога, браце, братка, браточак! Слухай адно. І вось уперліся яны ўдвух з братам Плацыдам. Я – сваё, яны – сваё. Закончылася на тым, што ён, *semi*⁵-*socyusz*, *semi*-фурман, ахвяраваўся таварышыць квестару. Тады я сказаў: “*Concedo*”⁶. І добра шанцавала; бо гэты пакліканы *перэгрынат*, апавядаючы паўсюль *mirabilia*⁷ пра сваё жыццё, пра краіны, дзе быў і ваяваў, пра баталіі і

¹ *generis masculini cum feminini* – мужчынскага роду з жаночым.

² *Adde reverendissime pater!* – Дадай: Прывялебны патэр!

³ *restat* – заставайся.

⁴ *Nego!* – Не!

⁵ *semi* – напалову.

⁶ *Concedo* – дазваляю.

⁷ *mirabilia* – дзівы, цуды.

штурмы, браў за гэта авечкі, як грыбы. Мы самі слухалі, бывала, разявіўшы рот. Калі быў я прафесарам *інфімы* ў Цытавянах, дык геаграфію для першага класа сам ведаў на памяць; а, бывала, ніяк не магу разабрацца, у якой частцы свету ён быў і ваяваў.

І вось, як прыйшло войска, аднаго дня ён пазнаў сваіх даўніх таварышаў; прывёў іх сюды ў кляштар. Яны, праўда, не рабавалі, але аб‘елі і выпілі ўсё дарэшты; а наш *semi-questarius*¹ схапіў у рукі карабін і памаршыраваў шчасліва з імі.

“*Ad felix videndum!*² Браце, братка, браточак!” – сказаў я і ўсё. Без яго ні брат Плацыд не хоча квеставаць, ні фурмана не знайсці нідзе. Аднак, гэта не перашкаджае, едзь! Хлопчык твой хоць і малы, але ўвішны. Трымай толькі яго ў субардынацыі; бо калі быў прафесарам *інфімы* ў Цытавянах, то, бывала, *corona asinarum*³ на галаву і *flectat*⁴, і адразу жакі *szarf!*⁵ Аднаго разу...

– *Vale*, – сказаў я, – *reverendissime!*.. *Vale! Ad felix videndum*, – і сеў на ка-ламажку.

– Едзь! Едзь! Браточак! *Бэнэдыктую* і чакаю! Ратуй! Чакаю і *бэнэдыктую*!

КВЕСТА

XXXI

Пан Бог нязменна штогод дае нам свае дары, але ў гэты год надзвычай блаславіў наш ураджай. Якое пекнае збожжа! Якія буйныя каласы! Якая шчодрасць Божага дару! Але вайна! Вайна!.. Хоць цяпер прайшла, як віхор, і грыміць дзесьці там, ад нас далёка, але калі вернецца, барані Божа, з‘есць усё, а можа і нас саміх. Няхай будзе Воля Твая, Пане!

Выехаўшы з кляштару, я павярнуў на малаезджаную дарогу, бо адна гэтая парада каханага айца прафесара *інфімы* ў Цытавянах была добрая. Ужо выгнаныя страхам ды рабункамі жыхары вярнуліся дадому і займаліся гаспадаркаю.

Не так ужо і вельмі холадна мяне прымалі. Усе, збітыя са звычайнага шляху, ні пра што іншае не думаюць і не мовяць, як толькі пра тое, на што глядзяць; і неспакойна назіраюць: што будзе? У такой няпэўнасці няма часу на філасофію. Калі трывога, дык да Бога. Папраўдзе, у абрабаваных цяжка прасіць міластыню; але ні адзін гаспадар, бачачы на полі і цешачыся з пекнага жыта ці пшаніцы, а няпэўны, ці звязе іх шчасліва ў гумно, за гэтую надзею ахвяроўваў мне *асыгнацыю* на восень і ў кляштар адаслаць абяцаў; не адна матуля, адвёўшы мяне ў куток, з плачам соўвала рубельчык, абы сыноч

¹ *semi-questarius* – напалову квестар.

² *Ad felix videndum!* – Да шчаслівага спаткання!

³ *corona asinarum* – асліная шапка.

⁴ *flectat* – павярнуць.

⁵ *szarf!* – Тут: заміраць, супакойвацца, глядзець з увагаю.

шчасліва вярнуўся з вайны; і, наадварот, ніхто за святую філасофію на імшу не даваў. Аднак, давялося мне спаткацца і з гэтай заразаю, ды яшчэ там, дзе колісь аздобна кветнелі хрысціянскія цноты. Пра гэта ніжэй.

Ужо блізу дзесяці міляў ад'ехаў я ад кляштару ў бок Нёмана і колькі бараноў ішло за правадыром, калі здалёку заўважыў вялікі двор, а ў вёсцы даведаўся прозвішча пана. Гэтае прозвішча я адразу прыгадаў: двор быў старасты, той, у якім колісь мяне так шчодро надарылі. Таксама з жалем даведаўся, што тыя пабожныя пан і пані памерлі, што сын іхні, такі мілы ў той час паніч, атрымаў у спадчыну бацькаўшчыну і сёння ў маёнтку. Дык, хоць было ўжо позна і цёмна, я з імем Божым павярнуў у двор.

Нешта мне сумна на душы зрабілася, калі заязджаў на дзядзінец... ці то згадка маладых і лепшых гадоў, ці пачцівых людзей, з якімі пазнаёміўся тут, але не ведаў, ці жывуць яшчэ? Ой, час, час! Добра казаў нябожчык, мой ксёндз-дэфінітар: *Tempus edax rerum!*¹ А ў ваяводскіх прымаўках напісана: *Contra vim mortis non est medicamentum in hortis!* – Супраць суровай лібітыны, не дасць рады й медыцына! Прыйдзе яна хутка і да мяне.

Думаючы так, я загадаў хлопцу пашукаць стайню, а сам пайшоў на святло, а свяціліся толькі вокны аднаго палацавага крыла.

У сенцах – аніводнае жывое душы. Дык я прайшоў праз яшчэ колькі пакояў, кіруючыся на крык і смех, што даносіліся да маіх вушэй. Урэшце ўвайшоў у вялікі пакой і ўбачыў за сталом некалькі паноў, адных пажаўнерску, іншых па-венгерску ўбраных, што слугавалі егіпецкаму каралю і адначасна Бахусу, бо перад кожным ляжалі купы золата, карты і стаялі келіхі з віном.

– Няхай будзе пахвалёны Езус Хрыстус!

– Што гэта за поп? – загукалі ўсе разам.

Ні з аднаго, ні з другога боку не было адказу.

Я зноў паўтарыў

– *Laudetur Jezus Chrystus!*

І зноў замест хрысціянскага адказу:

– Адкуль цябе ліха сюды прынесла?

“Ну, – падумаў сам сабе, – і трапіў!”

– Я ўбогі квестар, – кажу нарэшце. – Думаў, што трапіў у хрысціянскі двор; але, як бачу, ускочыў у нейкі *Пандэмоніум*², бо і на хрысціянскае прывітанне не атрымліваю звычайнага адказу.

– Зрэшты, на векі вякоў, – адазваў адзін з іх. – Хто ўпусціў цябе сюды?

– Ніхто не пускаў і ніхто не забараняў уваходзіць; а колісь уваход у гэты панскі палац не забараняўся пачцівым людзям.

¹ *Tempus edax rerum!* – Час усё руйнуе!

² *Пандэмоніум* – фантастычна каралеўства шатана; пекла.

– Ну-ну, поп, не гневайся. Альбо ж ты быў калі тут?

– Быў і ніколі не забуду таго дня, калі пазнаёміўся са знакамітым, важным і пабожным тутэйшым панам, старастам.... Няхай у славе Божай свеціцца ягоная душа. Думаў, што сёння знайду падобнага да бацькі сына, на якога колісь цешыўся, бо ў малечы ўжо выяўляліся панскія і хрысціянскія цноты; але, відаць, што яго тут няма; а таму на развітанне яшчэ раз: *Laudetur Jezus Chrystus!*

– Стой, ксёндз! – сказаў, падымаючыся з-за стала і кідаючы карты, мужчына ў мундзіры багата аблямаваным срэбрам. – Я сын старасты... і гаспадар гэтага дома...

– Так, так, – дадаў нейкі падпіты паўпанак. – Гэта наш палкоўнік, граф... На калені, поп, бо пакраплю цябе!

– Можаш учыніць гэта, дабрадзеі, – адказваю. – Бо трымаеш поўны келіх, а сам ужо, як бачу, накрапіўся.

– Брава! – сказаў іншы. – Так табе і трэба! Гэта па-квестарску. Пакрапі яго за тое, ці то аддай яму сваю шклянку.

Я адсунуў падаваную мне шклянку і моўчкі глядзеў на старасціча. Ён так-сама на мяне.

– Кажаш, ведаў мяне ў маленстве?

– Ведаў, ведаў, калі з табою побач былі анёл і д'ябал, ці то ксёндз-капелан і француз. Ох! Хто ж з іх перамог?

Старасціч адварнуўся, пачаў паходжваць па пакоі, паціраў лоб... То глядзеў на мяне, то адварочваўся; адхіліў таксама падаваны яму келіх...

– Так, – сказаў ён потым, – так, быў у нас нейкі фанатык... а можа, і пачцівы быў чалавек. Памёр...

– Аднак, пад уплывам таго фанатыка, – сказаў я зноў, – тваё дзіцячае сэрца схілялася да добра. Ты ахвяраваў мне тады дукат, які з плачам і богаславеннем я прыняў, а цяпер...

– А цяпер лічыш мяне нелюдзем? Вось табе пяць такіх гэтых жа самых дукатаў, – сказаў ён, узяўшы іх з купы золата на сталe.

– Дабрадзею! – сказаў я. – Калі б ты мне і ўсё золата, якое бачу на сталe, аддаў, не будзе яно столькі значыць, колькі той дукат. Разумееш, пане, чаму?

Старасціч зноў задумана колькі разоў прайшоўся па залe. Госці пазіралі на яго і крыва на мяне.

Нарэшце, нібы гвалт чынячы над сабою, ён павярнуўся да мяне:

– Мудрагеліш, ксёндз! – сказаў ён. – Што было, тое было... прайшло.. а дукаты заўсёды аднолькавыя...

Тут увайшоў лёкай і выкрыкнуў:

– Вячэра!

– Проша, – сказаў старасціч, – у кампанію і цябе, ксёндз! Прыгадаем усё лепей ля талеркі і шклянкі.

Калі мы селі за стол (а было гэта ў той самай зале, дзе больш за дваццаць гадоў таму я абедаяў), мне прыгадаліся ўсе асобы, з якімі ў той час сядзеў; стаялі яны ў мяне ў вачах... і вочы заліліся слязьмі. Не еў, бо, апрача ўсяго, была пятніца, а на сталае мяса. Маўчаў, здаецца, і на некалькі пытанняў не даў адказу; а тымчасам уся крыклівая дружина спраўна аджыўлялася, а яшчэ спраўней піла.

Урэшце адазваўся той самы ягамосць, які хацеў мяне пакрапіць:

– Чаго маўчыш, попik. Я перамагу цябе ў тэалогii. Скажы мне, дзе ў чалавека знаходзіцца душа?

Ачнуўся, як ад сну. “Дапамажы, Пане, – падумаў, – прысароміць гэтага шылахвоста”.

– У жаўнера. – адказваю, – які не зброю, а шклянку трымае ў руках, душа знаходзіцца ў пятках.

Усе прыкусілі языкі, асобныя ўсміхаліся, а *homo quaestionis*¹ крыкнуў:

– Слухай, поп, асцярожна з жартамі, бо я цябе без душы пакіну.

Бачу, што тут выквестуеш толькі гузак, дык устаў з-за стала і хацеў выйсці.

– Ты куды, ксёндз? – спытаўся старасціч, ці палкоўнік, як яго называлі. – Не ўцякай, бо давядзеш, што і ў цябе душа ў пятках. Я дарую табе жарты, бо ты не ведаеш дзеля чаго мы тут. Калі прыйдзе час, мы свае абавязкі, мундзірам накіраваныя, не заняўдбаем. Зрэшты, не палохайся: у маім доме ніхто цябе не пакрыўдзіць. А ты, – ён звярнуўся да пытлівага паўпанка, – сядзі і пі. Не ведаеш тэалогii і за гэта атрымаў, а праз цябе і нам дасталася. Гаворка не пра тое, дзе знаходзіцца душа, а ці ёсць душа? Вось што галоўнае. Давядзі мне, квестар, што душа існуе, дык загадаю даць табе дзесяць бараноў! Альбо лепей дам табе дзесяць дукатаў, бо бараноў, здаецца, ва ўсёй эканомii няма.

– Ну, што? Бракуе ў цябе жартаў?

– Дабрадзею, – звярнуўся я да старасціча, – сёння нам усім не да дыспуту, а тым болей у такой важнай матэрыі. Раніцою адкажу на панскае пытанне, а сёння ўсім дабрадзеям зычыў бы пакінуць службу Бахусу, бо гэта паганскі бажок, ды пайсці спаць, каб, перадусім, прагнуцца з душами.

– Ну, то заклад наш да раніцы. – сказаў старасціч.

І не мог я інакш учыніць, як адкласці ды абдумаць адказ: на першае пытанне дала адказ звычайная прыказка, што ў труса душа ў пятках, а вось на другое, зададзенае так *insperate*, анічога знайсці не мог.

Выйшаў з залы і шукаў мейсца начлегу, бо ніхто пра мяне не паклапаціўся. Ubачыўшы святло ў колішняй маршалкоўскай афіцыне, я накіраваўся туды.

¹ *homo quaestionis* – данытлівы чалавек.

СТАРЫ МАРШАЛАК ДВАРА І СТАРЫ РЭЗЫДЭНТ
XXXII

– *Ave Maria gratia...*, – пачуў я, уваходзячы ў пакой, адзін голас, а другі адказваў:

– *Sancta Maria Mater Dei...*

“А, – падумаў сам сабе, – аднак жа тут трапіў куды трэба. Можа і даўні пан маршалак мармыча ружанец”.

– *Laudetur Jezus Chrystus!*

– *In saecula saeculorum!* – адказалі разам два старэчы, што сядзелі за сталом і нанізвалі зярняткі каронкі. Адзін з іх у белым дымкавым жупане, а другі ў табачковым капоце; ля аднаго стаяў кіёк з срэбраную булдавешкаю, ля другога ляжала мухабойка.

– Можа, дабрадзеі, прымеце трэцяга, – кажу, – за *соцыюша* да каронкі і трэцяга старэчу ў кампанію.

– *Cum apertis manibus*¹, – адазваўся белы дзядок. – Даўно ўжо нам Бог такога госця не даваў.

– Колісь, а гэта вельмі даўно, я быў госцем у гэтым доме; і мне здаецца, – казаў я, углядаючыся ў ягамосця, што вітаў мяне, – бачу – і бачу з пацехаю – маршалка двара нябожчыка старасты.

– Так, так, – *quondam*, – адказаў ён, пакруціўшы сівы вус. – Быў бы рады ведаць, калі гэта было?

А тымчасам табачковы дзядок прыглядаўся да мяне.

– Пазнаю, прыгадваю, – абазваўся ён. – *Anno millesimo septingentesimo*²... быў тут брат-квестар, якога мы доўга не маглі забыць, якога нябожчык штогод выглядваў, які будаўнічага Кветку і француза зухавата прысароміў...

– Я той самы, – перапыняю, – я той самы. – І абодва старэчы кінуліся мне на шыю. І абодва сардэчна абдымалі і цалавалі.

– А ты, дабрадзеі, – той пан харунжы, рэзыдэнт на двары старасты?

– Рэзыдэнт і цяпер з ягонае ласкі, бо запэўніў ён мяне аж да смерці *victum et amictum* у сваім тэстаменце, як і ўсіх, хто трымаўся за ягоную панскую клямку. Вечны яму спакой!

– Бачыў я і Яснавяльможнага старасціча, які цяпер, думаю, служыць у войску, бо яго палкоўнікам называюць і нават графам. Відаць, нядаўна стаў ім, бо нябожчык стараста так не *магніфікаваўся*.

Абодва старыя сумна ківалі галовамі. Урэшце маршалак сказаў:

– У палацы Садома і Гаморы.

– Не бачыў я і тут нічога добрага. Але як жа гэта сталася, што сын такога шляхетнага і пабожнага бацькі, як бачу, зусім іншы?

– Ох! Доўга трэба апавядаць ягамосцю пра нашыя няшчасці і слёзы. Ся-

¹ *Cum apertis manibus* – Са шчырай прыязню.

² *Anno millesimo septingentesimo* – У год тысяча сямсот...

дай, *charissime!* Дастаткова табе коратка распавесці, што пасля смерці абодвух нашых паноў, якія памерлі неспадзявана праз колькі гадоў, як ты тут быў, бо стараста праз тры месяцы пайшоў за сваёй жонкаю *od patres*¹, апекуны, што, бадай, ці не выйшлі з пекла, вывезлі паніча і паненку на адукацыю ў Варшаву. Мы, пачцівыя і зычлівыя іх слугі, богаславілі іх з плачам і чакалі вяртання нашых панятаў, як выбаўлення з бабілонскае няволі; аж тут нам пасля доўгага чакання паведамляюць, што старасцянка пайшла замуж, а пан старасціч паехаў у ваяж у Парыж. Вярнуўся ажно праз пяць гадоў. Не давядзі, Божа! Ад‘ехаў ад нас мілым, пабожным, слічным панічам, а прыехаў... Але *non licet mihi*² кепскае пра сына майго пана і *бэнэфактора*. Ён ужо, відаць, пад такою *кансталяцыяй*³ нарадзіўся.

– А ў васана ўсё *кансталяцыі*, адны *аспекты*⁴ нябесныя і гараскопы ў галаве, – перапыніў харунжы і павярнуў у іншы бок цікавае мне апавяданне маршалака пра старасціча.

– А ўжо ж пэўнейшыя мае *аспекты*, – адказаў з гнева маршалак, – чым *апакаліпсісы* васана. Цяперашняя камета нават нічога не азначае ў васана? Аднак жа як толькі з‘явілася, я адразу сказаў, што будзе вайна; а як трапіла на Малую Мядзведзіцу, ці не я мовіў, што прывязе бяду ўсяму свету? Яшчэ пашчасціць, калі нас хвостом не кране, бо тады прападем. І ці ж не праўда? Ці няма вайны і бяды?

– Так, але васпан мовіў, што такая самая камета была, калі Ян III ішоў на турка пад Вену, ты паказваў яго намалёваным у “Яніне”⁵; ды прадказваў, што і цяпер туркі сюды прыйдуць...

– Няпраўда. Я мовіў толькі, што і туркі будуць у працы. А ці ж не так? Проша толькі зірнуць на камету, а перадусім на яе хвост: у які бок...

Калі пан маршалак павярнуўся да вакна, пан харунжы, паказваючы на яго вачыма, круціў пальцам ля скроні і ціхенька казаў мне:

– Не мае... не мае...

Маршалак узіраўся ў камету, а рэзыдэнт сказаў мне:

– Зусім інакш атрымліваецца, калі я, як на далоні, тлумачу, што ўсё тое, што сёння дзеецца, выразна напісана ў Апакаліпсісе.

– Віншую, – перапыніў, смеючыся, маршалак.

– Чаго смяяцца, – мовіў абражаны харунжы, – чаго смяяцца; ці ж я не казаў васпану раней, што *Апалліён*⁶ – анёл прорвы, *exterminans*¹, – гэта Напале-

¹ *od patres* – да прабацькоў.

² *non licet mihi* – не належыць мне.

³ *кансталяцыяй* – сузор’е.

⁴ *аспекты* – паводле астралогіі становішча зорак і планетаў у час нараджэння чалавека, якія ўплываюць на ягоны лёс.

⁵ *Яніна* – апісанне выправы Яна III пад Вену, дзе ёсць і малюнак каметы, якая была тады на небе. Гэтую прыгожую кнігу я чытаў у віленскім кляштары. (Прыпіс квестара).

⁶ *Апалліён* – Згубіцель.

он. Розніца ў літары нічога не значыць.

– Аднак жа, – перапыніў маршалак, – *litera nocet, litera docet*².

– А паглядзі, ягамосць, – мовіў далей рэзыдэнт, не зважаючы на кпіны калегі, – як тут усё сыходзіцца:

Ягня зняло першую з сямі пячатак (бо ўжо ж, пэўна, зняло). “*І вось паказаўся конь белы, а на ім вершнік, што меў лук* (лук ці палаш – усё адно зброя), *і далі яму карону і выйшаў ён як пераможны і каб перамагчы*”³. Ажно я даведваюся цяпер, што і Напалеон ездзіць на белым кані.

– Праўда, – кажу я, – сам яго на белым кані бачыў; і ён ў яго, сцвярджаюць, ажно з Егіпту.

– Вось, вось, вось, вось, – жвава сказаў пацешаны стары, тупаючы нагамі, – вось, вось, вось... бачыш, васпан, з Егіпту, з-пад Вавілону, “*і далі яму карону і выйшаў ён як пераможны*”. Які сорам не верыць? – А ў іншым мейсцы што напісана? “*І ўгледзеў я адчыненае неба, і вось конь белы* (зноў конь белы – бачыш, васпан?), *а вершнік судзіць і забівае, а вочы ягоныя як полымя вогненнае*”⁴. Усе кажуць, што вочы Напалеона жудасныя.

– Праўда, – абазваўся я, – сам бачыў гэта таксама і зазнаў: чорныя, а свецяцца, як карбункулы⁵.

– Вось, вось, вось, вось, вось, вось. А мой жа ты дабрадзею! – Вось, вось, вось, жывы сведка, васпан.

Маршалак ківаў галавою.

– Не верыць, далібог, не верыць! Няхай цябе сямігаловая бестыя з’есць. Далей напісана: “*А на ягонай галаве шмат дыядэмаў, быў апрануты ў адзенне акрываўленае*”. Хіба ж васпана якая зорка асляпіла! Гэта ўжо і пажавана, і ў рот пакладзена! І, урэшце, якое войска таго Апалліёна? Гэта саранча: “*З выгляду саранча была падобная на коней, зрыхтаваных на вайну (...) а твары ў яе – як твары чалавечыя; на ёй былі панцыры, як жалезныя, а хвасты, як у скарпіёнаў*”⁶. Альбо зноў: “*І таксама бачыў коней, а вершнікі на іх мелі вогненныя панцыры*”⁷! Што ж тут, маспане, і сумнявацца? Французаў як саранчы, ідуць як хмары і ўсё нішчаць; мы самі бачылі, як нядаўна прыязджаў да нашага пана, *od praesens*⁷ палкоўніка, збройны рыцар у вогненным панцыры і з валасяным хвостом на галаве...

– І, пэўна, з чалавечым тварам, – зноў перапыніў маршалак. – У тым толькі рэч, што нейкі васан учора чытаў: той саранчы забаронена псаваць траву і ўсё зялёнае; а саранча васана косіць жыта.

¹ *exterminans* – выгнаны.

² *litera nocet, litera docet* – літара пераашкаджае, літара навучае.

³ Адкрыццё. VI. 2.

⁴ Адкрыццё. XIX. 11–12.

⁵ карбункул – чырвоны граніт.

⁶ Адкрыццё. IX. 7, 9–10.

⁷ *od praesens* – цяпер.

– Ну і што? Ну і што? – адказаў крыху заклапочаны харунжы. – Косіць, але ўсё адрастае – і трава, і жыта. Мяркуй сам, ксёндз-квестар, ці ж гэта не відавочна? Ці ж гэта не як на далоні? Камета! Камета! І што гэта камета? Прыйшла сваім шляхам і пойдзе сваім шляхам. Няма ў ёй бяды. Але што будзе, калі другая пячатка знімецца? І трэцяя? Аж да сёмае? Калі Гог і Магог прыйдуць...¹

– Не мялі лухту! Не мялі лухту! – перапыніў з гневам маршалак. – Вось мне мысляр тлумачыць гэтыя *гіпербалы* і таямніцы. Як толькі знак на небе, то адразу і вынік: вайна, а ён мне лапоча пра Гога і Магога. Аднак жа кажуць, што і Напалеон мае сваю зорку, у якую верыць; і ў Апакаліпсісе нават чытаем, васан, што будуць знакі на небе.

– Вось, вось, вось, вось, зараз васпану пакажу гэта, – сказаў стары і пайшоў у каморку па Біблію.

А тым часам маршалак паказваў пальцам яму ўслед, а пасля круціў ім ля скроні і ціхенька казаў:

– Не мае... не мае...

“Абодвум вам, бедным, клёпкі не стае, – падумаў я сам сабе. – Вось табе два колісь жвавых, стойных і прыстойных прыдворных, што пекным воблікам і *анімушам* дадавалі палёру ды павагі панскаму двару і маглі ўпрыгожыць любы двор, цяпер – сагнутыя, збяднелыя, бездапаможныя, непадобныя на сябе, дыспутуюць пра канец свету і не думаюць, што ім самім хутчэй канец будзе. Ой, старасць, старасць!”

Выскачыў з каморкі стары з Бібліяй; але я сказаў:

– Дабрадзеі, ведаеце што? Давайма замест гэтых апакаліптычных і нябесных таямніцаў закончым таямніцы святое каронкі. Я дапамагу, і ўхвалім Пана Бога, у моцы якога ўсе каметы і ўсе бестыі і цмокі.

Яны абодва глядзелі на мяне. Харунжы спакойна паклаў Біблію на стол. Абодва пацалавалі крыжыкі, што віселі на каронках, і абодва ціхенька селі за стол, як дзеці, пакараныя за свавольства.

– На якой таямніцы мы спыніліся, пане харунжы? – запытаўся маршалак.

– На восьмым “*Ave Maria*”, трэцяй таямніцы. Чарга пана маршалка.

– *Ave Maria gratia plena...*, – пачаў пабожна маршалак.

– *Sancta Maria Mater Dei...*, – адказалі мы і закончылі каронку, пасля чаго я паслаўся на тапчане, і пайшлі мы спаць. Маршалак, аднак, пакуль лёг, пазіраў праз вакно на камету, а рэзыдэнт Біблію пад галаву паклаў.

СНЫ

XXXIII

Прачнуўся. Мае гаспадары ўсталі раней і абодва ўжо сядзелі ля каміна. Адзін грэў піва, другі гатаваў сабе каву; і размаўлялі сабе паціху, маўляў, абы

¹ Гл.: *Адкрыццё. (Прыпіс аўтара).*

мяне не пабудзіць.

– Уяві сабе, васан, – мовіў маршалак, – я сёння сніў, што камета гаварыла са мною. Яна знізілася крыху, хвост па зямлі цягнуўся. Галава рыхтык, як у “Яніне” намалявана. *Horet animus!*¹ Ад гэтага віду мяне ў халодны пот кінула! Калі ж яна загукала: “Па-да-еш! Па-да-еш!”. Дык я задрыжаў ад страху і прачнуўся... ажно гляджу – упаў і сяджу на зямлі: галава толькі зверху, а ўвесь *corpus* пад ложкам, бо палатно трэснула і я з матрацам праваліўся. Але, проша шчыра, скажы, васпан, адкуль камета ведала, што ў мяне ложка дзюравы?

– *Экстраардынарная* рэч, пан Сэбасц’ян! *Экстраардынарная* рэч! – адказаў рэзыдэнт. – А тым болей, што і мой сон таксама дзіўны і страшны. Уяві сабе, васан, сніцца мне, што выходзіць з мора аграмадная сямігаловая бестыя, а на кожнай па дваццаць чатыры рагі і ў кожнай пашчы па дваццаць чатыры трубы. Як затрубіла ва ўсе трубы, ажно зямля затрэслася!.. Гвалт! Я заткнуў вушы – не дапамагае! Дрыжыкі прабеглі па мне, прачнуўся. Ажно гэта ксёндз-квестар, гэтая бестыя, храпе на ўсю хату. Але, проша шчыра, запытаюся ў васпана, якім гэта чынам з квестара сталася тая бестыя?

– Сон – прывід, – сказаў я падымаючыся, – а дабрадзеям – добры дзень.

Не прыгадваючы сны, крыху прысаромленыя, яны прывіталіся са мною і запыталіся:

– Што хочаш – піва ці каву?

– *Et haec facienda, et illa non omittenda*², – адказваю. – Можна адно другім запіць.

– Выдатна! Нам абодвум зробіш ласку. Бо бачыш, ягамосць, – мовіў рэзыдэнт, – мы абодва на сняданне аджыўляемся *de propriis*³. Няма агульнае кавярні, як даўней; дык пан Сэбасц’ян, большае за мяне *субстанцыі*, купляе сабе каву, а я *cerevisiam*⁴ п’ю.

Пасля такога дваінога сняданку мы выйшлі на праходку па двары.

О Божа! Якія тут руіны і пусткі! Якая розніца, што было даўней!

– Мусіла і тут быць французская саранча, – сказаў я.

– Не. Мы самі так пекна ўсё ўчынілі; а пачалі шляхетныя яснавяльможныя апекуны. Пайшлі прахам і дастаткі, і бацькоўскія маёнткі, а сыноч багатага пана хутка зможа сказаць:

Хадзіў я колісь стройна, а цяпер абадраты.

Тры рэчы нас згубілі: Venus, віно, карты⁵.

– Ох! Няхай яго Бог ад астатняе руіны засцеражэ, а я да гэтага не дажыў!

¹ *Horet animus!* – Скалынаецца душа!

² *Et haec facienda, et illa non omittenda* – І гэты дае, і той не адмаўляе.

³ *de propriis* – асобна.

⁴ *cerevisiam* – хлебны квас, піва.

⁵ Даўнія вершыкі з перасцярогаю дзеля маладых. (Прыпіс аўтара).

– І я таксама, – дадаў рэзыдэнт, і абодва выцерлі вочы ад слёз.

– Цяпер, – мовіў далей маршалак, – да таварыства Венеры, Бахуса і Фараона далучыўся Марс. Не ведаю, ці дапаможа ён нам? Хіба што паніч наш меў яго ў сваім гараскопе, бо калі нарадзіўся пад гэтую планетаю, а ў задыяку меў Льва...

– Не чапай тое, васан! – нецярпліва перапыніў яго харунжы. – Не чапай тое! Не можа быць інакш, як ёсць. Ці ж не напісана, што калі *“вялікі чырвоны цмок зжарэ дзіця кабеты, тады загінуць усе каралі і багатыры гэтага свету”*¹. Дык і гінуць багатыры, а сярод іх і старасціч. Бо я магу давесці, як на далоні, што чырвоны цмок азначае...

– А няхай цябе кадук парве разам з тваім чырвоным цмокам! – загукаў раззлаваны маршалак.

– Няхай цябе парве з тваімі гараскопамі, – гукаў у адказ рэзыдэнт. – Бо гэта, праўду кажучы, пахне магіяй.

– Дайце спакой, дабрадзеі! – сказаў я. – Вось лепей скажыце мне і пакажыце, ці ёсць даўняя прыгожая капліца, ці таксама зруйнаваная, як і ўсё, што бачыў тут?

– О, не, хвала Богу, не! – адказаў маршалак. – Мы з каханым харунжым з’яўляемся закрыстыянамі тае Панскае святыні і з апошняга ўтрымліваем яе. Штонядзелі я пасылаю пару сваіх коней па ксяндза, і ён правіць у нас святую імшу, а яму адзін з нас па чарзе дапамагае. Просталюдзіны і колькі старых лёкаяў, якія таварышаць нам у гэтых кроках па жыцці, збіраюцца ў той час каля нас, і мы разам хвалім Бога ды молімся за душы нашых паноў і дабрадзеяў.

– Так, так, – дадаў калега, – пакуль мы з каханым маршалкам жывыя, не дамо загінуць гэтаму Дому Божаму.

– Якая прыкладная еднасць у справе хвалы Божае, – сказаў я, – а ў іншых матэрыях...

– Што ж рабіць? – перапыніў маршалак. – Адны на старасць вучацца розуму, а іншыя... а іншыя, – мовіў ён, гледзячы крыва на рэзыдэнта, – а іншыя, Божа, даруй!!!

– Вось, вось, вось, вось, вось, – перапыніў яго рэзыдэнт, – адны на старасць вучацца розуму, а іншыя, – таксама кідаючы крывыя позіркi на маршалка, – а іншыя... Езус мой Пане!!!

Мы агледзелі касцёл, памаліліся; а тымчасам прачнуўся палкоўнік і выйшаў на ганак з люлькаю на сажневым чыбуку і з бурштынам, які губою не абхопіш; а за ім колькі ўчарашніх *адгэрэнтаў*.

Дзень добры! – загукаў ён, заўважыўшы мяне. – Хадзі сюды, ксёндз-квестар!

¹ *Адкрыццё. XII. 3.*

Я падышоў да ганку, пакланіўся і заўважыў, што старасціч бледны, смутны, нібы нявыспаны ці хворы. Нейкая мітрэнга агарнула мяне за яго. Прыйшоў ён мне ў памяць маленькім дзіцём. Пашкадаваў яго. Чаму ж, бедны, так рана стаў сіратою? Словам, сам не ведаю чаму, запытаўся:

– Ці ты не хворы, Яснавяльможны пан?

– Чаму гэта?

– Бо бледны і перамяніўся нешта, дабрадзею.

– Сапраўды, – сказаў ён, – мне кепска. Не спаў, ці, хутчэй, сон больш мяне змучыў, чым дапамог. Можа, віно, можа, тваё з’яўленне тут было прычынаю гэтага, а можа, усё тое разам. Ледзь замружыў вочы, як нейкія мроі пачалі находзіць на мяне. Потым убачыў сябе ў нейкай прорве. Вужы вакол мяне, страшыдлы нейкія, здані... Падхопліваўся, прачынаўся і зноў засынаў. Пасля плыў праз нейкае мора, човен трэснуў, я пачаў тануць, але не патануў. Я жыў на дне мора як у крышталі, бачыў далёка і шырока... Тысячы, сотні тысячаў, мільёны разнастайных постацяў – белых, шэрых, празрыстых, мутных – агарнулі мяне, снуліся вакол мяне, з’яўляліся тлумамі, як спакуса, і ніклі ў глыбінях. З імі несла па хвалях і мяне; пагружаўся і выскакваў наверх; хапаў за рукі, якія нібы падавалі мне дзеля ратунку, але гэтыя рукі былі з пены. Увесь свет, увесь Парыж, усе і ўся, што дзе-небудзь і калі-небудзь бачыў, залівала мяне, душыла як тапельца, і нікла зноў, калі валы беглі назад, і я мог хвіліну адпачыць... Прачнуўся ўрэшце; і хоць у часе сну быў у вадзе, на яве, аднак, (а дзе тут ява?) галава ў мяне гарэла, а грудзі нібы камень прыціснуў. Адкрыць вочы не мог; і хоць хацеў цалкам атрэсціся ад тае мроі ды ўстаць, аднак дарэмна. Зноў мроіць пачаў. Нейкі аграмадны, але цёмны касцёл. Я ў ім адзін... але чую вакол сябе нейкія глухія шэпты, што, нібы мурашы, праціналі мяне... Потым абазваліся званы, касцёл бледна асвечаны... я мог пазнаваць, што дзеялася... арган зайграў “*Deus irae*” ці “*De profundis*”, там, перадусім, у той час мне здавалася, і ля кожнае касцельнае калоны я ўбачыў белыя мармуровыя статуі, а ля двух блізу мяне – пазнаў сваіх бацьку і маці. Хацеў бегчы да іх, але, як прыкуты, не мог рушыць з месца; толькі рукі да іх працягваў. Каля іншых калонаў стаялі таксама статуі, сярод іх быў і ты, квестар, як *Pastor bonus*¹, трымаючы ягня на плячах; быў і даўні мой настаўнік ксёндз Ёахім. Вочы ўсіх, і асабліва маіх бацькоў, гарэлі агнём... Жахлівы быў мой стан!.. Нарэшце, у такім мёртвым здранцвенні, мне здавалася, што я сам застываю і камянею пасярод касцёла. На досвітку заснуў больш спакойна.

– Дзіўны сон, пане! – сказаў я, раздумваючы над ім сам. – Дзіўны сон!.. Хто ведае, ці не навука гэта?

Старасціч задумаўся.

– І навука, – адазваўся ўчарашні ягамосць, што абяцаў пакрапіць мяне, – навука, бо змешваць трункі няварта. Шампанскае шуміць, венгерскае кідае.

¹ *Paster bonus* – добры пастыр.

Пан жа ўчора, пасля адыходу квестара, піў і адно, і другое, нібы гвалтам розум і памяць прагнуў утапіць. Таму ў сне ты патануў у шумлівым моры, а венгерскае кідала цябе па хвалях. Ха! Ха! Ха! Ці ж кепска я тлумачу сны? Быў бы другім Юзафам, калі б жыў пры фараонах.

– Дык, можа, дабрадзея, і мой сон сённяшні вытлумачыш, бо ён таксама дзіўны?

– Як гэта? І ты таксама сніў? – абазваўся старасціч.

– Так, – кажу, – і нават сон мой мае нейкую кан ‘юнцыю’¹ з панскім.

– Распавядай, – адазваліся ўсе. – Мы слухаем!

– Дык вось, быў я ў пекле. Як трапіў туды? Не ведаю; і не буду апісваць іхмосцям ўсё, што там пабачыў: самі з часам трапіце туды і належна агледзіце ўсё.

– Адкуль гэтак дакладна ведаеш, – перапыніў тлумачальнік сноў, – што мы там будзем?

– *Qualis vita, et mors ita*². Як заслужыш, так і ўзнагародзяць. Але не пераймайцеся гэтым. Дастаткова таго, што аглядаючы катлы, у якіх, як пампушкі ў алеі, кіпяць у смале грэшнікі, я пачуў:

– Браце Міхале! Ратуй мяне!

Агледзеўся, хто тут мяне ведае? Ажно заўважаю майго каханага старасту, бацьку панскага. Ён сядзіць па шыю ў смале, а француз, дарэктар колішні панскі, які ў пекле спаўняе функцыю апальніка, паддувае агонь, перамешвае жалезным кіем гарачую смалу, як кухар у гаршку на кухні, і здзекуецца з Яснавяльможнага старасты.

– Ах, дабрадзея! – кажу. – *Ex inferno nulla est redemptio*!³ Як жа я дапамагу? Але ж за які грэх такі цнатлівы пан нясе пакаранне?

– За свайго сына так пакутую, – адказвае мне жаласліва. – Ён мяне запхнуў сюды, перш-наперш, за тое, што я, занядаўшы парады і перасцярогі пачцівых людзей і капланаў, даў яму ў ягоныя маладыя гады за *працэнтара*⁴ гэтага сапраўднага шатана, які мучыць цяпер мяне і які сапсаваў ягонае сэрца і заклаў у ім падмурак зла. А побач сядзяць паны апекуны, якім я, паміраючы, даверыў сваё дзіця, але яны абманулі мой давер: маёнткам маім карысталіся, а пра сына майго забыліся, дазволілі яму аджыўляцца атрутаю сённяшняе бязбожнасці, што пануе на свеце. Ой, такіх апекуноў тут і не злічыць ды штодня большае. Як толькі ён цяпер што натворыць альбо ўчыніць блюзнерства, дык усё гэта спадае на маю і іх галовы; і вось замест кропель ахалоды, якія б мне падалі ад ягоных цнотаў, ён лье на мяне штодня па гарнцу гарчае смалы...

¹ кан ‘юнцыю – сувязь.

² *Qualis vita, et mors ita* – Якое жыццё, такая і смерць.

³ *Ex inferno nulla est redemptio!* – З пекла немажліва выратавацца!

⁴ *працэнтар* – настаўнік.

– Хлусіш, ксёндз! – перапыніў мяне палкоўнік, кідаючы люльку. – Маніш недарэчна! Мой бацька быў пачцівы чалавек, ён, напэўна, у небе.

– Так? У небе? Дык ён меў душу?... *Sequitur*¹, дабрадзеі!

– Ты выйграў заклад, – перапыніў старасціч, супакоіўшыся і ўсміхаючыся. – Ахвотна заплачу табе прайгранае.

– Брава, квестар! – загукалі таварышы. – Брава!

– Але гэтага мала, дабрадзеі! Хто мае душу і душу добрую ды пачціваю, той таксама адорыць квестара; а хто яе не мае, няхай нічога не дае, бо я ад быдла не бяру.

Зірнулі ўсе адзін на аднаго, засмяяліся, і кожны – па гаманец. Старасціч даў дзесяць дукатаў, а іншыя іхмосці – па некалькі; і вось адразу сабралася сума, з якою без далейшае квесты мог вярнуцца ў кляштар.

Калі я развітваўся са старасцічам, ён сказаў мне:

– Браце квестару! Я не забудуся пра цябе... з-за шмат якіх прычынаў і акалічнасцяў. Калі не кране мяне куля (бо не думай, каб я сваю службу адбываў пры келіху), дык прыезджай да мяне. Усё яшчэ паправіцца... і перамяніцца можа... Бог нам тады іншыя сны... пэўна, больш памыслныя мецьме ласку даць...

Я ўзняў вочы і рукі ў неба. Ён адварнуўся і спешна пайшоў. Потым я развітаўся з пачцівымі, але крыху здзяцінелымі маімі старэчамі. Маршалак даў мне з даўніх сваіх запасаў фляшку выдатнае гарэлкі, а рэзыдэнт са сваёй партыкулярнай спіжарні вэнджанага шчупака на закуску; і я рушыў, кіруючыся дадому.

ЛАСТАІ²

XXXIV

Я зноў закапаў сваё золата і рублі глыбока ў табацы, навучаны нядаўняю *эсперыенцыяй*³, што насы марадзёраў на табаку *se bon*, але каштоўны метал пад ёю знюхаць не могуць; цягнуўся, штодня набліжаючыся да Беніцы. Аве-чак сабралася дзесяткі два, і я меў надзею даставіць іх цэлымі ксяндзу прафесару *інфімы*.

Ужо падбіраўся пад Крэва, выехаў у лясную і пагоркаватую ваколіцу, сярод якое знаходзілася і само Крэва, калі заўважыў на ўзвышшах і далінах густа раскіданыя двары, пры асобных – сады, перад іншымі – сажалкі, а ў кожным – гаспадарскія забудовы меншыя за панскія, але большыя, чым у акалічнае шляхты, якую я ведаю добра. Пасярэдзіне ля крыніцы капліца са сферычным дахам і збоку з адною тонкаю вежаю. Я здзівіўся, аднак, што і каплічка і вежачка былі без крыжоў.

¹ *Sequitur* – Так вынікае.

² Назва засценка, дзе жывуць татары, у Ашмянскім павеце. (Прыпіс аўтара).

³ *эсперыенцыя* – вопыт, выпрабаванне, практыка.

– Ужо блізка Беніца, – сказаў Ясь, які вёз мяне. – Толькі паўтары мілі. Гэта Ластаі.

– Што гэта за Ластаі?

– Тут, у Ластаях, жывуць татары. Гэта двор пана ротмістра Улана, той пана паручніка Бараноўскага, той пры мячэці – іх мулы, а гэты блізу нашае дарогі – іхняга найвышэйшага мурзы, маёра Амурата Беяка. Мы тут часта бывалі з таткам на рымарскай працы, пакуль ён мяне ў кляштар не аддаў.

“Гм! – падумаў сам сабе. – Няма чаго да мусульманаў заязджаць”.

– Мінай! – загадаў Ясю.

Мы міналі двор пана Амурата, калі ён сам, вяртаючыся з поля, спаткаў нас ля свае брамы і загукаў: “Стой!”

– Няхай будзе... кланяюся пану! – пачаў я па звычцы, а закончыў адумаўшыся.

– На веці вякоў... кланяюся нізка! – адказаў ён, усміхаючыся. – Чаму ж ты мінаеш пачцівых людзей і суседзяў? Бо ж, пэўна, з Беніцы?

– Спяшаюся, – кажу, – у кляштар.

– Маніш, ксёндз! Бачу, што ты навіцьюш у гэтым краі, бо я цябе не ведаю; а не заязджаеш да татараў, бо думаеш, што мусульманін зачыніць перад табою браму альбо скажа: “Вон адсюль!” Але памыляешся. Твае папярэднікі не міналі нас, а мы таксама не мінаем вашага кляштару. На тым свеце паразважаем пра веру, а на гэтым давайма жыць у суседстве па-сяброўску. Дык заязджай у маю Вітольдаўку і ўбачыш, што татарскія калдуны вартыя бернардынскага пуза.

*Hora canonica*¹ набліжалася, падняўся апетыт, а, як на ліха, люблю калдуны. Праўда, падумалася, што ў іх і маладая каніна ўжываецца; аднак не вельмі верачы ў гэта і не могучы адмовіцца ад шчырага запрашэння, заехаў у браму.

Пан Амурат меў больш за пяцьдзсят гадоў, ён лысы, але вусы вялікія і не па-прыдворнаму закручаны ды *гумаваныя*, а пышныя, сівыя і абвіслыя, аж яму рот закрываюць. *Facies*² прыстойны, хоць крыху і смуглы і *tandem* шырокі, выдае ягоную *прагэнітуру*³. На ім куртка і палатняныя шаравары, шыя і лоб адкрытыя, а ў руках паляўнічы арапнік.

– Гэй, Аешка! – загукаў ён, уваходзячы ў сенцы; выбегла ў *тарлатанавай* спадніцы маладая *et quidem*⁴, як на татарку, ладная дзяўчына. Засмуцілася крыху, убачыўшы мяне.

– Гэта мая адзіная дачушка, – сказаў пан маёр. – Не палохайся, дачка! У нас, бачыш, госць, дык другую капю калдуноў усып у рондаль. А мы тымча-

¹ *Hora canonica* – Час, прызначаны правіламі.

² *facies* – твар.

³ *прагэнітура* – паходжанне, родапачынальнік.

⁴ *et quidem* – і пры тым.

сам вып'ем гарэлкі. Магамет забараніў нам піць віно, міласцівы ксёндз! Але пра гарэлку ў Алькаране – *цыт!* Таму мы з віном квіты, а гарэлку і люльку ўжываем сабе пакрысе. Проша сюды ў мой пакой, бо там па-вашаму *клаўзура*¹, а па-нашаму – гарэм.

– Як гэта? – запытаўся я. – Ты, ягамосць, маеш сераль?

– Ого! Перапалохаўся! А калі б і меў, то што вашэці да гэтага? Аднак жа, калі б на маіх вачах квестар еў шынку, я нічога б на гэта не сказаў. Але супакойся, мы зразумелі, што і з адною кабетаю часта цяжка дайсці да ладу, а што, калі іх тузін?! Там пакой мае дачкі і нічога болей. А я ўдавец.

Мы ўвайшлі на палавіну пана Амурата. Першы пакой вялікі; па сярэдзіне – дубовы стол, вакол – зэдлікі. Другі – маленькі, там ложак, а на сцяне вайсковы рыштунак пана маёра. Сярод яго мяне здзівіў нейкі старадаўні лук, і я пачаў яго разглядаць.

– А што, квестар, дзівішся на зброю, з якою ваявалі мае продкі? Так, так, гэта самае ў нас дарагое, гэта лук нашага продка, Кара Мірзы, які, доўга ваюючы з Літвой, урэшце, у адной бітве супраць князя Вітаўта, моцна паранены, трапіў з большаю часткаю свае арды ў няволю. Пасадзіў іх гэты міласцівы князь і баявы рыцар у розных мясцінах свайго краю: у Нямежы, у Вацы, а Кара Мірза, наш продак, атрымаў тут, на Ластаях, зямлю. І князь назваў яго Беляком, насупраць імя Кара, што ў нашай мове азначае Чорны². Служыў яму потым Бяляк у шматлікіх выправах, заўсёды мужа і надзейна, заслугоўваючы ўсё большую і большую ласку князя.

Даўно гэта было, пане-браце, гадоў чатырыста таму, а можа, і болей, татарскае племя размножылася ў Літве і заўсёды пачціва служыла краю. А пасля нашага мужага продка мы захоўваем разам з зямлёю, дадзенай яму, і гэты ягоны лук. Ад галавы галаве па спадчыне ён дастаецца. Ані зямлі, ані луку аніводзін Бяляк за мільёны не аддасць; і хоць які згалее, дык з апошняга складваемся на дапамогу брату, каб не пусціць чужога *інтруза*³ да нас. Гаспадарка ў нас невялікая; часта на Байрам пад нож ідзе апошня карова; але за тое – кожны да корда зух; да трох з татарам не гавары; кожны ў маладосці порах нюхаў, а труса і лежабоку з турэцкім *абшытам*⁴ мы б выгналі з Ластаяў; і аніводная татарка не пайшла б у ягоны гарэм, гэта азначае, не ўзяла б яго за мужа.

Гаворачы, пан маёр дастаў фляшку з паліцы і сказаў, наліваючы ёмкі кілішак:

– За васана!

А выпіўшы да дна і выціраючы вусы, прамовіў:

¹ *клаўзура* – частка кляштару, зачыненая дзеля чужых.

² *Паданне*. (Прыпіс аўтара).

³ *інтруза* – чужак, неспадзяваны госць.

⁴ *абшыта* – звальненне.

– *Tacto pectore*¹, будзь пэўны, што выдатная!

– *Tacto pectore!* Што гэта? – сказаў я здзіўлена. – Адкуль гэтая латынь?

– Са шляхецкіх вуснаў, маспане! Бо хоць у школе не быў, розгаў не бачыў, але пачцівым шляхецкім прыказкам ад дзядоў і бацькоў вучымся, хоць аніводзін з іх латыні не ведаў, але калі, палажыўшы руку на сэрца, скажа ліцьвінскі татар: “*Tacto pectore!*”, дык нібы Магаметам пакляўся. Не выхваляючыся, іхняя кроў і ў мяне ёсць. Я сын генерала Беяка, якога ведала ўся Літва... Пі, браце-квестар! Бо я праз сцяну чую, што кіпяць калдуны ва ўкропе.

Папраўдзе, хутка ўвайшла панна Айша са сталовымі прыборамі, а за ёю пакаёўка несла *рунтовую*² місу калдуноў. Смачны пах разышоўся па хаце. Мы селі толькі ўдвух, бо паводле татарскага звычаю, кабеты абедуюць асобна і служаць за сталом мужчынам, нібы панам сваім.

Выдатныя *magni saporis*³ калдуны! Наесціся і нахваліцца не мог, а гаспадар просьбамі і прыкладам падахвочваў. Калі міса апусцела, мы дзеля *канкоцы*⁴ выпілі гарэлкі.

Падняўшыся з-за стала, я падзякаваў Богу па-свойму (пан маёр нібы гэтага не бачыў); потым – яму самому; а пасля такога банкету, не чакаючы доўга, мы абодва пайшлі ў адрыну спаць; і ўжо сонца добра перайшло полудзень, калі мы абудзіліся пасля смачнага спачынку.

– Ну, цяпер, ксёндз, я дам табе добрага барана ў гонар знаёмства.

– Дык тут, у Ластаях, вы не бачылі французскіх марадзёраў, калі яшчэ ёсць бараны.

– Ого! Так блізка жывём ад гасцінца, ды каб да нас не завіталі. Я дачакаўся ў Вітольдаўцы даўніх знаёмых, бо пазнаёміўся з французамі ў мінулых войнах. Але прынялі мы іх па-татарску і па-жаўнерску. Трапіла каса на камень, ці то трапілі карабіны і багнеты на дубальтоўкі, палашы і пісталеты. Бачылі ўжо па-суседству, што хочуць тыя няпрошаныя госці, дык штодня былі гатовыя прыняць іх.

Калі ж ўрэшце паказаліся, мы выйшлі ўсе ў нашых афіцэрскіх мундзірах. Іх было дзесяткі два, але і нас блізу трыццаці. У рэзерве я схаваў у жыце яшчэ столькі ж сялянаў з тым, хто што меў: з фузіяй, з сякерай ці з добрым кіем.

Рабаўнікі ішлі з вялікім абозам. Больш за дзесятак фураў з нарабаваным дабром і з іхнімі *целянцінкамі* было сярод іх. Калі яны ўвайшлі ў вуліцу і заўважылі нас на дзядзінцы – спыніліся. Пазіраем адны на адных здалёку. Яны раіліся, а мы не сыходзім з мейсца, чакаючы, пакуль з усім табарам не ўвойдуць у гэтую цесную, як бачыш, і абгароджаную вуліцу ды мінуць маю

¹ *Tacto pectore* – ад шчырага сэрца.

² *рунтовы* – вялікі(?).

³ *magni saporis* – надзвычай смачныя.

⁴ *канкоцыя* – страваванне.

засаду, схаваную ў жыце. Пасля нарады яны набілі зброю і купна рушылі да нас. Я таксама скамандаваў:

– Дубальтоўкі з пляча!

І памаршыравалі да іх.

– Рус? – закрычалі яны, настаўляючы карабіны.

– Татар! – адказваем, настаўляючы дубальтоўкі, а палашы аголеныя віселі ў нас на *тэмляках*.

Яны апусцілі карабіны, гледзячы то на сябе, то на нас. Мы ж, не даўшы часу апамятацца, фузіі на плячо, пісталеты з-за паса і гайда на іх! Я моцна свіснуў, мой рэзерв высыпаў з крыкам з-за плоту. Не было ім часу на карабіны альбо каб насадзіць багнеты, бо амаль кожнаму ткнулі пісталетам у грудзі.

Я закрычаў:

– Пардон альбо капут?!

А каб які хоць пальцам кінуў, дык кулю атрымаў бы ў сэрца... Пераможаныя, яны імгненна здаліся, і баталія выйграная. Мы забралі ўвесь абоз і зброю, а саміх рыцараў я даставіў у Ашмяны. Зрабаваныя рэчы паразбіралі суседзі – кожны сваё. Было і потым яшчэ колькі сутычак, з якіх мы заўсёды выходзілі з перамогаю. У адным з іх, я сваёю *дамасцэнскаю* пасек два багнеты, нібы лоевыя свечкі, што надзвычай здзівіла французаў. Урэшце, яны пакінулі нас, што ўсім добра, у тым ліку і вашэцю ксяндзу, бо я магу даць табе барана.

І, праўда, даў.

– А пакажы, дабрадзею, – сказаў я, вярнуўшыся ў хату, калі нам панна Айша падала каву, – тую *дамасцэнскую*, якою багнеты, як свечкі, сячэш.

– Адкуль жа ў бернардына сімпатыя да палаша?

– Ай, я ж яго колісь, як шляхціц, насіў ля боку.

– Вось яна, – сказаў ён, здымаючы з калка і дастаючы з похваў. – Гэта мая *суцэсія*¹ пасля бацькі генерала Беяка. Вартая быць побач з лукам Кара Мірзы, бо была ў руках ягонага годнага нашчадка.

– Праўда, – сказаў я, – *клінга*² сапраўды турэцкая, але асада і фурдымент наш.

– Так, браце! – адказаў Амурат. – Такія палашы носім ля боку і самі такімі з’яўляемся. Разумееш?

Я глянуў яму ў вочы, якія нечакана загарэліся, і сказаў выразна:

– Так! Татарская справядлівасць і палымянае сэрца – гэта *клінга*! Шляхецкая гаворка і галава – гэта фурдымент!

Тут загукаў мула на мячэці; пан Амурат пайшоў на малітву; і развіталіся мы *ad felix videndum*.

¹ *суцэсія* – спадчына.

² *клінга* – лязо.

МАРГІНАЛЬНАСЦЬ ПЛАЦЫДА ЯНКОЎСКАГА

Плацыд Янкоўскі (1810–1872) паходзіў з беднай шляхецкай сям’і. Ягоны бацька Габрыэль – удзельнік паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі, пазней стаў уніяцкім святаром. Плацыд, малодшы ў сям’і, нарадзіўся ў вёсцы Войская Брэсцкага павету, вучыўся ў Свіслацкай і Брэсцкай гімназіях, а з 1826 г. на тэалагічным аддзяленні Віленскага ўніверсітэта, дзе апрача адмысловых прадметаў вывучыў замежныя мовы і меў мажлівасць шмат чытаць. Пасля ўніверсітэта П. Янкоўскі выкладаў ва ўніяцкай Жыровіцкай семінарыі. Ажانیўшыся з Галенаю Тупальскаю, дачкою прэзідэнта Літоўскае кансісторыі, атрымаў мажлівасць мець наўпроставыя дачыненні з кіраўніцтвам Уніяцкае царквы і зрабіць кар’еру. Але гэта быў час, калі царызм рукамі Іосіфа Сямашкі душыў Унію, змушаў святароў перамяніць веравызнанне. П. Янкоўскі ўжо ў 1837 г. пісьмова абавязаўся перайсці на праваслаўе. Ён быў адным з тых, хто падпісаў акт скасавання Ўніі, атрымаў ордэн, аднак кар’еры і ў праваслаўнай царкве не зрабіў. Быў пробашчам царквы ў Вільні, пасля – на Слонімшчыне. Апошнія гады жыў у Жыровічах у самоце, парваўшы ўсе дачыненні са светам.

У 1835 г. П. Янкоўскі пад псеўданімам Віталіс Каму-едзе выдаў зборнік “Хаос”, які напачатку планаваўся як альманах. Зборнік складаецца з некалькіх дзесяткаў дробных твораў прозаю і вершам, гумарэсак і філасофскіх эсэ. Якраз гэты зборнік прынёс П. Янкоўскаму славу гумарыста. У часы скасавання Ўніі пісьменнік нічога не друкаваў. І толькі ў 1841 г. выйшлі два томікі “Дашлюбных і даспільных лістоў”, што, як і папярэдні зборнік, мелі мешаніну жанраў і стыляў: успаміны, абразкі, апавяданні ды вершы. Гэтае выданне прынесла П. Янкоўскаму мянушку “нашага Стэрна” (Г. Равускі). У гэтым жа годзе пісьменнік друкуе сваю першую і – як лічаць літаратуразнаўцы – лепшую аповесць “Засцэнак”, а таксама наладжвае супрацоўніцтва з Ю.І. Крашэўскім, вынікам чаго сталася “Складзеная аповесць” – твор, напісаны двума пісьменнікамі. Уяўляў цікавасць прапанаваны П. Янкоўскім выдавецкі праект “Ліцьвіны” – стварэнне шэрагу адметных тыпаў жыхароў краю, у якім меліся прыняць удзел вядомыя літаратары – Ю.І. Крашэўскі, Г. Равускі, І. Ходзька, Л. Штырмер. Аднак спадзяванні П. Янкоўскага не спраўдзіліся. Калегі-пісьменнікі не падтрымалі выданне сваімі тэкстамі. П. Янкоўскаму заставалася адно публікаваць свае творы (праўда, не пад тытулам “Ліцьвіны”). Да 1849 г. яны з’яўляліся на старонках перыёдыкі ды асобнымі выданнямі пад псеўданімам John of Dycalr (прачытанае наадварот імя Плацыд). Узмацненне мікалаеўскае рэакцыі прывяло да таго, што П. Янкоўскі паступова адмаўляецца ад літаратурнае творчасці. Напачатку яшчэ друкуецца пад іншымі псеўданімамі, а з сярэдзіны 50-х гг. увогу-

ле перастае пісаць па-польску.

Патрэбнасць увесць час даводзіць сваю лаяльнасць да царызму, а таксама здымаць абвінавачванні ў антырасійскіх сімпатыях¹, вымусіла П. Янкоўскага, пачынаючы з 1863 г. пайсці на супрацоўніцтва з “Литовскими епархиальными ведомостями” і “Виленским вестником”. Ён дасылаў у рэдакцыі свае тэалагічныя працы, абразкі вясковага жыцця святароў, успаміны пра ініцыятару скасавання Ёніі. Зрэшты, праўду пра апошнія гады існавання Ёніі гаварыць ён не мог і не хацеў, бо гэта азначала забіваць забітае (паводле ягоных слоў: страляць на могілках), відаць, дарагое яму: “Можа і я сам, хто шмат грашыў, шмат перажыў, ведаю асобныя прычыны і акалічнасці, якія цалкам не адпавядаюць фактам. Але гэтыя рэчы без усялякае страты, зрэшты, для гісторыі адыдуць ціха ў магілу разам са мною” (з ліста да М. дэ Пулле). Усё гэта абумовіла поўнае адасабленне пісьменніка ад грамадства ў апошнія гады ягонага жыцця.

Польскія літаратуразнаўцы З. Стэфаноўская і К. Барташынскі вылучаюць дзве характэрныя рысы, уласцівыя творам П. Янкоўскага. Па-першае, гэта перадаксальнасць сітуацыі, калі аўтар-святар у сваіх творах амаль не закранае тэматыку, звязаную з ягонай прафесіяй, і ў той жа час прапануе чытачу тэксты, насычаныя літаратурнымі алюзіямі, філасофскімі высновамі, звесткамі, разлічанымі на эрудыта. Другая асаблівасць, характэрная для П. Янкоўскага, – гэта рамантычнае адмаўленне ад прыхільнасці да пэўнага акрэсленага літаратурнага жанру, будаванне тэксту на памежжы розных жанраў, у якіх пераплятаюцца элементы аповесці, абразка, показкі, успамінаў, эсэ, афарызму, пададзеных як у праявінай, так і вершаванай форме.

Бясспрэчна тое, што П. Янкоўскі імкнуўся сваёй творчасцю даць пэўны малюнак жыцця тагачаснага грамадства. І гэта заўважаецца не толькі ў праекце “Ліцвінаў”. У значнай ступені гэта датычыць большасці ягоных тэкстаў. Асобныя з ягоных твораў выдатна падыходзяць пад вызначэнне “фізіялагічныя нарысы”. Напрыклад, абразок “Тры браты дзедзічы” можна разглядаць як удалае адлюстраванне звычайна дэградаванае шляхты – напайпісьменнае, абмежаванае, інтарэсы якое не выходзяць з кола задавальнення першабытных жыццёвых патрэбаў. Дакументалізм пісьменніка спалучаецца з гумарыстычнасцю, якая мяжуе з іранічнасцю. А гэта ўзвышае, абстрагіруе фізіялагічнасць, надае твору знешне незаўважальныя рысы алегарычнасці. Бо ж калі радаводнае дрэва братоў дзедзічаў сцягае да Рурыка, дык, відавочна, думка пісьменніка не можа спыніцца на прайграных у карты прыгонных Харытоне ці Улліне. Дзівацтвы змiзарнелае шляхты, урэшце, на больш высокім узроўні перарастаюць у вайну пана Спас... са сваімі рэцэнзентамі. І патлумачыць усё гэта магнетызмам, думаецца, будзе недастаткова.

¹ Паводле М. дэ Пуле, П. Янкоўскі, служачы ў праваслаўнай царкве, захаваў знешні выгляд уніяцкага святара.

Выразна адчуваецца ў творчай манеры П. Янкоўскага імкненне да паказу незвычайнага, сенсацыйнага. У шэрагу сваіх тэкстаў ён звяртаецца да рэдкіх з’яў і выпадкаў. Напрыклад, апавядае пра незразумелыя хваробы, трагічныя непаразуменні, пра сям’ю, што шмат гадоў хавалася ў ліцьвінскіх лясах ад людзей і г. д. Асобныя даследчыкі адзначаюць няўменне пісьменніка інтэграваць свае фавулы ў цэласную структуру літаратурнага тэксту. Нават у найлепшым з яго твораў – аповесці “Засценак”, які відавочна распадаецца на дзесяткі абразкоў, хоць і палучаных асобаю галоўнага героя.

“Адасабленне П. Янкоўскага, што сталася асабліва відавочным у апошнія гады ягонага жыцця, не было выпадковым. Адасабленне гэтае можна патлумачыць як сімвалічнае (...) Гэта быў менавіта (у розных значэннях слова) пісьменнік літаратурнае маргіналіі. Ён быў на маргіналіі, бо апяваў “засценак”, адну толькі правінцыю; бо быў няздольны¹ надаць партыкулярнаму ранг агульнага, як гэта чынілі іншыя, нават менш значныя пісьменнікі ягонага рэгіёну (...). Ён быў маргінальным літаратарам, займаючы пазіцыю, якую можна акрэсліць як адмаўленне – хоць і не без зразумелае матывацыі – ад нацыянальнага, ад традыцый польскае супольнасці”, – зусім слушна пішуць сучасныя польскія даследчыкі З. Стэфаноўская і К. Барташынскі, тым самым яшчэ раз пацвярджаючы беларускасць польскамоўнае літаратуры на тэрыторыі ўсходніх абшараў былое Рэчы Паспалітае.

БІБЛІЯГРАФІЯ

*Творы Плацыда Янкоўскага (Johna of Dycalpa)*²

- Chos. Szczypta kadzidla cieniom wierszokletów. Wilno, 1835. [Witalis Komu-jedzie].
 Pisma przed-ślubne i przed-splinowe. T. I–II. Wilno, 1841.
 Zaścianek. Niedawna kronika spisana przez... Wilno, 1841.
 Chwila. Opowiadanie. Wilno, 1842.
 Litwini. Prospekt // Tygodnik Petersburski. 1842. № 93.
 Ostatni upiór w Bielehradzie. Dosłowny wyciąg z Kroniki czeskiej, wieku XVI. [Powieść]. Wilno, 1842.
 Przeczucie. Komedyjka we 3 aktach. Wilno, 1842.
 Krzysztof Arciszewski. [Art. i scenka dramatyczna.] // Radegast. Pismo zbiorowe. Wilno, 1843.
 Opowiadania. Wilno, 1843.
 Pamiętnik Elfa. T. I–II. Wilno, 1843.
 Powieść składana. [Współaut. J.I. Kraszewski]. Wilno, 1843.
 Puszkin na polach elizejskich // Rocznik Literacki. Ptb., 1843.
 Doktor Panteusz w przemianach. Rękopis ze skryni ś. p. Przybysława Dyamentowskiego, stolnika urzędowskiego. Lipsk, 1845.
 Sędzia Pieniążek. Improwizacja wypracowana. Wilno, 1845.
 Opowiadania wierszem. Wilno, 1846.

¹ Відавочна, што тут павінна ісці гаворка не пра няздольнасць!

² Іншыя псеўданімы пісьменніка пазначаюцца ў квадратных дужках.

Anegdoty i fraszki doznanej usypiającej własności, przez Komitet Medyczny sprawdzone i aprobowane. Wilno, 1847.
Nowe opowiadania. Lipsk, 1847.
Kilka wspomnień uniwersyteckich. Wilno, 1849.
Krynice. Ze wspomnień i gawęd z sobą symym. Wilno, 1853. [Autor dawnego autoramentu].
Książeczka in 16 mo bez tytułu i nazwiska autora. Wilno, 1854.
Kabała z odpowiedzi wirujących stołów i tabliczek dosłowne spisana. Wilno, 1855. [Pewny Dymissijowany Pomocnik Stołu].
Adaś. Opowiadanie. Wilno, 1856. [Pseudonym].
Posiedzenia wiejskie we IV-ch niedzielach. Wilno, 1856. [February Luty].
Jan Ziółkowski // Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych. 1857. № 296.
Fanaberie pana strosoty kaniowskiego. Z pism pośmiertnych. Warszawa, 1873.
Doktor Panteusz w przemianach i inne utwory. Wybór, oprac. i wstęp L. Sokół. Warszawa, 1985.
[Zawiera opowiadania: Autopopobiografia, Zeno Wszędzie-jedzie, Eleonora, Nos, Oko, Herbata, Pożar, Wspomnienie o Krzysztalewiczu, Sposób na bezsenność, Memorabilia o Rosieńskim Judelu, Jeszcze dzicy, Jaselka; powieści: Zaścianek, Doktor Panteusz w przemianach, Krynice].

Даследаванні творчасці Плацыда Янкоўскага

М. дэ Пулле. Плакид Гаврилович Янковский (John of Dycalp) // Древняя и Новая Россия. 1876. Т. II.
Chrkiewicz W. Placyd Jankowski (John of Dycalp). Życie i twórczość. Wilno, 1928.
Sokół L. Wstęp // Jankowski P. Doktor Panteusz w przemianach i inne utwory. Warszawa, 1985.

ЗАСЦЕНАК

Я перакананы ў слушнасці наступнай тэорыі лорда Брогхама. У часе сну мы не маем аніякіх мрояў, душа займаецца тады абсалютнай гутаркай з сабой. Абсалютнай – гэта значыць непадпарадкаванай, бо тады мы ўпэўненыя, што нас ніхто не разумее. Толькі падчас абуджэння нашыя бедныя пачуцці пачынаюць штосьці падслухоўваць з тае размовы душы: адтуль бяруцца сны, урыўкі чутак, недакладныя, як усе падслуханыя рэчы. І чым часцей сон неспакойны і перапынены, тым болей мрояў. Шчаслівы ж той, хто спіць моцна, бо для яго непатрэбныя тыя чуткі, а тлумачальнік слоў – непатрэбная літаратура. Ах, так спаў і лорд Брогхам у маладосці, так спаў і я ў тую памятную ноч.

Як толькі пачало світаць, мяне абудзілі гукі трубаў і тупат коней. Адкрыўшы вочы, я заўважыў, што ляжу пад бярозай на магілцы, а навокал былі толькі крыжы, камяні і магілы. Калі ж я зірнуў на гасцінец, адкуль чуў шум, то ўбачыў перад сабой незлічонае мноства ўзброеных вершнікаў у белым і на белых конях, з нейкай прыгожай музыкай паперадзе. Ранішняя імгла не дазваляла заўважыць, як высока яны плылі па-над зямлёю.

Сон ужо даўно адышоў прэч, але тое, на што я глядзеў, здалося мне больш дзіўным за любы сон. Аслупянелы, нерухомы, не мог ні маліцца, ні плакаць, ні думаць. Толькі нейкае незразумелае адчуванне авалодала мною, што, напэўна, я зачараваны. Пра падобныя здарэнні няраз чуў не толькі ад кабет, але нават і ад бацькі. Раптоўна змяшаныя, гэтыя ўспаміны ўзмацніліся ў тое імгненне і паўздзейнічалі на маю слабую галаву так моцна, што сама каралева варажбітак не змагла б зачараваць мяне лепш. У імгненне вока агонь прабег у мяне ўнутры, пасля зрабілася холадна, пасля ізноўку гарача, вочы міжволі закрыліся; быў прытомлены, але адчуваў сябе ўжо блага і урэшце самлеў.

Калі ж я апрытомнеў, то незямное войска і музыка зніклі. І не дзіўна бо сонца ўжо ўзыйшло. Ах, чаму ж і другая частка маіх нядаўніх мрояў не адляцела разам з першымі сонечнымі промнямі! Але страшныя памяткі смерці, як і дагэтуль, атачалі мяне. Не мог цяпер сумнявацца ў тым, што правёў ноч на могілках і што гэта былі вядомыя ў нашым наваколлі шведскія магілы, па-над якімі няраз раней, як чуў ад старых, бачылі ноччу палкі палеглых у гэтай мясцовасці рыцараў, што ў паветры змагаліся між сабой.

Але я ўжо быў на гасцінцы і бег з усяе моцы, ды толькі было такое адчуванне, што бягу не сваімі нагамі і мяне зачаравалі.

– Куды ж ты гэта так ляціш, маё дзіцятка? – спытаў мяне якісьці старац, якога я нагнаў па дарозе. О, нельга выявіць маёй радасці ад гэтага пытання.

– Ці ж я сапраўды бягу, мой ойча? Ці бачыце мяне? – усклікнуў я, смеючыся і плачучы папераменна. – Дакраніцеся да мяне!

І хацеў з гэтымі словамі скочыць яму на шыю. Дзядок з перасцярогаю адхіліўся ад мяне, палічыўшы, відаць, за вар'ята.

– Блаславі цябе Божа, маё беднае дзіцятка! – сказаў ён заікаючыся і адмахваючыся кіем. – І даўно з табой гэтае няшчасце здарылася?

– Сёння! Сёння! – загаласіў я. – Ах, як мяне цяжка пакараў Бог!

– Бог з табою, маё дзіцятка! А ці чыталі над табой экзарцызмы?

– Ах, не! Не яшчэ! Завядзіце хутчэй, мой ойча, мяне да касцёла! Заўжды буду ўспамінаць вас у сваіх малітвах! – І з гэтымі словамі ўпаў перад ім на калені.

Стары паглядзеў мне ў вочы, бы хацеў ўбачыць, ці не ёсць гэта рэлігійны экстаз, а пасля сказаў лагодна:

– Добра! Зрэшты, я сам іду на імшу да фарнага касцёла, ідзі за мною, дзіцятка, і я завяду цябе да пробашча.

Па тых словах прыспешыў ён хаду і высунуў трошкі кій з рукі. Кій пачаў валачыцца за ім па зямлі, і я пазнаў у гэтым звычайны манеўр жабракоў, калі тыя праходзяць праз вёску і абараняюцца ад сабак.

Больш размоў паміж намі не было, я ішоў на адлегласці, якую паказаў мне дзядок; ўжо з першага ўзгорку ўбачыў мястэчка. Не дайшоўшы трохі да яго, мы звярнулі на сцяжынку, што вяла наўпрост да касцёла.

– Стань тут, маё дзіцятка, на бабінцы, – сказаў дзядок, калі мы прыйшлі на месца, – і прасі Бога пра цуд; а я пакуль зайду да арганіста і папытаюся, ці прачнуўся ўжо ксёндз.

Я ўкленчыў ля касцела і пачаў паўтараць усе вядомыя мне малітвы. Перажытыя нядаўна відовішча і абрад, да якога прыгатаваўся, так захапілі мае думкі, што ўвесь свет падаўся мне іншым. Ніколі яшчэ зямля не была такая зялёная, а нябёсы – блакітнымі. І ў самім сабе адчуваў вялікія змены. Спрычынілася да гэтага нядаўняя непрытомнасць і тое, што ўжо суткі нічога не еў.

Праз некаторы час пачуў за спіною шоргат ад крокаў і галасы. Азірнуўшыся, убачыў за сабою некалькі чалавек, якія назаўжды засталіся ў маёй памяці такімі, якімі я іх убачыў у тую хвіліну. Бліжэй стаяў, а хутчэй лунаў нада мною, невымерна высокі і худы чалавек у кароткім белым кажушку, у акуларах і з экзарцыстынай кніжачкай у руках. Быў ён, што смерць, сухі і бледны, а ногі меў такія доўгія і цыбатыя, што сапраўды ўражвала тая адвага, з якою ён хадзіў на іх. Нос быў вялікі і акулары выглядалі на ім, як маленькія дзеці на спакойным гальштынскім кані. Гэта быў арганіст. Трохі далей, склаўшы рукі, прыглядаліся да мяне з найвялікшай увагай нейкія дзве старыя кабеты. Як ластаўкі на даху, схілялі яны свае галовы то ў адзін, то ў другі бок, калі глядзелі на мяне, і ў бесперапынным шэпце між сабой дзяліліся нейкімі перасцярогамі. Праз колькі дзён, калі мы пазнаёміліся бліжэй, я не мог знайсці ў іх аніякага падабенства з ластаўкамі, але ў той час быў яшчэ зачараваны. Адна з іх была жонкай арганіста, другая – ахмістрыня плябані. Абедзвюм разам было блізу ста дваццаці год. А за імі стаяў мой знаёмы дзед.

– Як цябе завуць, маё дзіцятка, і ці быў ты бежмаваны? – спытаў у мяне арганіст урачыстым харальным голасам.

Я сказаў яму, як праз сон, сваё імя і дадаў, што яшчэ не бежмаваўся.

– Ну, калі так, то перш трэба да ксяндза. Можа на такі выпадак ёсць якая асобная *анастрофа*?

Сказаўшы гэта, ён пайшоў, а на мяне пасыпаліся іншыя пытанні: “Ці даўно ў цябе гэтая хвароба? Ці часта ёю хварэш? Ці не абліў цябе хто знянацку халоднай вадой? Альбо можа хто даў напіцца якога зелля? Альбо калі-небудзь сарваў залом на збожжы? Ці можа калі зрываў кветкі, што так прыгожа квітнеюць ружовым, а ў сярэдзіне маюць зярняткі падобныя да макавых? Можа калі еў такія зярняткі?”

– Што ў мяне пра гэта пытаецца? – адказаў я трохі са злосцю. – Ці ж я не ведаю, што гэта блёкат?

– Божа мой! – сказала, не хаваючы надалей свайго шкадавання, жонка арганіста. – Ён пры памяці і з твару не выглядае на вар’ята.

– Так, – адказала ахмістрыня, – але ці ж не бачыш, якія ў яго вочы!

Насамрэч, не дужа ветліва мусіў я паглядаць на абедзвюх маіх экзаменатарак. Страх і голад, як вядома, надаюць нейкую дзікасць погляду чалавека, а ўва мне зараз спалучалася ўсё гэтае. На шчасце, хутка вярнуўся арганіст і загадаў ісці да пробашча.

Ксяндзам быў сівы чалавек з поўным дабрыні поглядам. Пераканаўшыся з асобных маіх адказаў, што я не вар’ят, ён адпусціў арганіста і стаў распытваць пра маё паходжанне, узрост, здароўе і рэлігійныя веды: ні адным словам не даў мне зразумець, што быццам бы лічыць мяне вар’ятам і не забыўся нават спытаць, ці снедаў я сення. Калі ж даведаўся, што не еў ад учарашняга, добры стары даў мне келішак віна і булку, а калі ўбачыў, што здолеў абудзіць у мяне давер, толькі тады спытаўся, пра прычыну, што прывяла мяне сюды. Я распавёў яму ўсё, як на споведзі. Слухаў ён мяне з увагай і толькі часам усміхаўся, калі я ў запале апавядаў пра сваю хваробу ці пра паветранае войска.

– Вось цяпер бачыш, маё дзіця, – сказаў пасля ён лагодна, – як блага пакідаць бацькоўскі дом без дазволу і богаславення бацькоў. Калі ты баяўся пакарання, трэба было спрабаваць пакорай і саступлівасцю перапрасіць бацьку, і хоць бы ён, урэшце, ужыў суровыя меры, але гэтае пакаранне не было б такім, пра якое ты распавёў.

– Ах! – перапыніў я, – калі мой бацька лупцуе, то заўсёды лічыць, што ніколі не памыляецца.

– І пасля, – працягваў далей ксёндз, пакінуўшы мае словы без увагі, – не мусіў ты начаваць у полі, бо мог захварэць ад холаду і страху, і не ўбачыў бы тое паветранае войска, якое сёння зранку з’явілася да нас у мястэчка.

– Гэта, напэўна, звычайнае войска сюды прыйшло, бо я ж і раней бачыў нашу армію. А тое, якое я сёння назіраў, было ў белым, на белых конях і

відавочна плыло на паўлокця ад зямлі.

– Так табе падалося ад імглы, – тлумачыў пробашч, – а коней і белы ўбор салдат можаш зараз убачыць на ўласныя вочы. Гэта летняя вопратка коннага войска. Рух адбываецца звычайна ноччу ці пад самы ранак, бо тады не так гарача і не морацца людзі і коні.

Я слухаў тое тлумачэнне з адкрытым ротам і не мог нічога запярэчыць, але ж у душы быў перакананы ў існаванні паветраных шведаў.

– Малітваў ніякіх над табой чытаць не буду, бо не трэба гэтага; паслухаеш імшу, паснедаеш са мной, а пасля адпраўлю цябе да бацькі, – сказаў ён урэшце.

– О, няхай пане дабрадзею змілуецца нада мною! – загаласіў я. – Далібог, тата так проста мне гэтага не спусціць!

– Ну, то я наперад напішу пра цябе, маё дзіцятка, бацьку, а як ён прыедзе, то будзем прасіць разам прабачэння.

– Так ужо лепей, – крыху супакоіўся я, – але Бог ведае, што з гэтага атрымаецца. Бацька калі ўжо намераўся што зрабіць, то кажа: “Не дарую, хоць бы сам ваш дзядуля-нябожчык прасіў мяне за вас”.

– Ну-ну, убачым! Зараз можаш пайсці і паглядзець здалёк на сваё паветранае войска, але не забудзь вярнуцца, як толькі зазвоняць да імшы.

Я пацалаваў руку гэтага добрага чалавека, і з хлопцам, якога даў мне ксёндз, мы прыскокам пабеглі на кірмаш. На самой справе, там стаялі белыя коні і ля іх хадзілі ў белым палатняным адзенні жаўнеры, бачыў сярод іх і трубачоў, але гэта ўсе было такім звычайным, так мала падобным да маіх цудоўных эскадронаў.

“Трэба ж было, – думаў сам сабе, – каб у гэты ж час прыйшлі сюды і гэтыя жаўнеры! Быццам спецыяльна, каб мне не паверылі, што я бачыў, і чаго ніхто з іх і ўявіць не можа!”

Але ў гэты час зазванілі да імшы.

НЕКАЛЬКІ УНІВЕРСІТЭЦКІХ УСПАМІНАЎ

Заняткі перад іспытамі, у час да якога адносіцца нашае апавяданне, слухна называліся крыжовымі днямі ў акадэмічным календары. Усялякі рух у горадзе цішэў ці не на палову, бо колькасць той маладой, вясёлай, бегатлівай, смехатлівай моладзі, што вечна за чымсьці спяшаецца, сягала за дзесяць, за дваццаць тысяч чалавек. І раптам увесь гэты маляўнічы тлум, як па чымсьці загадзе ці закліяцці становіўся сур’ёзным, смутнеў, збіваўся ў маленечкія групкі і знікаў дзесь, нібы пачыналіся рэкалекцыі.

“Ну, дзякуй Богу, панічы ўжо вучацца! А калі быць з коньмі?” – пытаўся час ад часу, злёгка прыадчыняючы дзверы, гарадскія маклеры і фурманы. Выраз «ужо вучацца» выглядаў трохі анахранічна і запознена як за некалькі дзён да вакацый, але ён, не крыўдзячы нічым запалу і працавітасці стараных вучняў, надаваўся зараз, у такім рэдкім заўсёды прымяненні, да цэлай грама-

ды. Гэта быў час неабмежаванай яшчэ аніякімі правіламі свабоды прысутнасці ці nepřысутнасці на лекцыях. Статус навучэнца універсітэта, *per excellentiam*¹ акадэміка, набываўся законна і сапраўдна толькі запісам у альбом: цэлы год моладзь была прадастаўленая сама сабе, нібы талент эвангелічны, аднак належала апасля здаць экзамен альбо *амэн*, як любіў гаварыць адзін стары выкладчык.

Далёкія мы ад пахвалы таго старога, на волю лёсу даверанага, парадку інструкцыі, аднак не можам не здзіўляцца, што не менш за дзве траціны навучэнцаў прысвячалі сябе навучы з любоўю і запалам, так што нават юнакі, для якіх універсітэцкая адукацыя была больш прыгожай аздобай, чым сродкам да змянення лёсу, старанна працавалі разам з беднымі студэнтамі цэлы год, і толькі трэцяя частка злоўжывала, так бы мовіць, стрыманасцю, заўсёды спадзеючыся на сваю здольнасць, памяць, настойлівасць, дапамогу таварышаў, а пры самым няўдалым збегу абставін – і на само шчасце, што як-небудзь атрымаецца, і год часу не змарнуецца на той nepřыемнай апошняй стаўцы. Вох! Год часу для юнака, які ўсёй душой і з палкім дыханнем нудзіцца і гоніцца за надзеяй, – гэта найдаражэйшы і самы жаданы скарб ад тых нешматлікіх дзён, поўных пакутаў і хвароб, якія ўсё-такі, з ласкі неба, вельмі любяць нават на схіле жыцця, імкнучыся затрымаць старасць.

Калі ж вялікія былі намаганні нават вучняў стараных у тым часе, як трэба было здаць іспыты за гадавы курс, то справы тых, што абяцалі сабе кампенсавать недахоп ведаў у дні рэпетыцый і апускаліся урэшце на «можа», былі сапраўды распачныя. Як гарача яны маліліся ля Вострай Браны, як сардэчна сціскалі рукі вучняў-выдатнікаў, як пільна сачылі за гадзінамі рэпетыцый, як заўчасна прыходзілі на іх, з якім ушанаваннем і ўвагай слухалі лекцыю...

(...)

– Ці ёсць у вас хоць цэлая свечка? – сказаў, адкрываючы шафу, Марцінкевіч. – Гэтага недапалка не хопіць нават і да поўначы! Ідзі ж выпрасі ў брата Чэслава яшчэ трохі. А тым часам было б зусім не дрэнна, калі б паставілі самавар.

Мы забылі вам нагадаць, што кватэра Адама² месцілася ў кляштары кармелітаў босых, на трэцім паверсе, які паводле цяперашняга спосабу маўлення пазначылі б як другі. Але да гэтага неалагізму, напэўна, ніколі б не прызвычаліся браты кармеліты і не змяншаецца ад гэтага спосабу ані адной прыступкі на лесвіцы (як нам раз распавялі ў абарону старога звычайу), бо дошыць ужо цяганіны з-за двух календароў, не прымаючы той навіны, мажліва, з якой антысацыяльнай мэтай, мы вымушаныя застацца пры старым, *рэакцыйным* выразе.

¹ *per excellentiam* – нераважна, звычайна.

² *Мажліва, гаворка пра Адама Міцкевіча.*

Келлі на ўсіх трох паверхах кляштару (цяпер ужо значна пераробленага і прыстасаванага да іншых мэтай) былі такія шматлікія і маленечкія, што ўвесь кляштар мажліва было палічыць мадэллю нейкага аграмаднага будынка, для якога магло б хапіць жыхароў гэтага места. Увесь трэці паверх кляштар часта аддаваў вучням універсітэта. Плата была невялікая і кватаранты мелі за абавязак толькі два першыя абеты манаскага закону: з тае прычыны, што ў другім з іх – “убостве” – яны былі такімі загартаванымі і прыкладнымі, што няраз нават не былі здольныя заплаціць у час за кватэру, натуральна, што значная была зручнасць пражывання і паразумення з абодвух бакоў. Адныя толькі навучэнцы медычнага факультэта мелі дадатковае і надта суровае правіла – не рабіць прэпаратаў і анатамічных даследаванняў пад пагрозай хуткага высвячэння (выгнання) з кляштару. Раз ці два, праўда, спакусіліся яны дазволіць сабе гэтае прыемнасці, але калі ў абодвух выпадках ксендз-прыёр аказаўся няўмольным і цвёрдым ва ўмове, то гэта мела станоўчы ўплыў на будучае. У цэлым, спосаб жыцця бяднейшых вучняў, што гняздзіліся пад страхой разам з ластаўкамі, досыць добра стасаваўся са звычаямі кляштару. Лагоднасць і рахманасць, уласцівыя славянскаму характару, спрыялі таму, што абыходзілася без крыку, звадак, оргій і паядынкаў. А апошняга (і гэта з’яўляецца, напэўна, адной з найлепшых рысаў былога універсітэта) мы ніколі не бачылі прыкладу і не чулі нават пра яго. Хоць яшчэ ніхто не сказаў пра баязлівасць ці бессардэчнасць славянскага племені. Бо добрасумленная адвага далёкая ад юнацтва і бачная толькі пры пільнай патрэбе. Закрануўшы гэтую тэму, трэба яшчэ зазначыць, што тая шматлікая моладзь не мела нараканняў з боку гараджан ні за адну гучную бойку, ні за адну начную пагулянку, ні за адну *charivari*¹, ні за адзін шумны паход, – словам, ні адным намерам і злоўжываннем весялосці. Але, нягледзячы на гэта, нічога жывейшага, нічога весялейшага і мілейшага нельга сабе ўявіць перад асобна ўзятым выглядам і паводзінамі той выбранай моладзі. Ды нават ейнымі свавольствамі і штукамі кіравала якаясь прыстойнасць, якісь верны і беспамылковы інстынкт, што не дазваляў ніколі перайсці межы і забыцца на меру.

(...)

Праз колькі дзён было штогадовае закрыццё універсітэта. Пасля падзячнага набажэнства ў касцёле Св. Яна і ўзнёслай прамовы універсітэцкага прапаведніка, які сваім голасам і постаццю (як паўтаралі адзінагалосна ўсе, хто калі-небудзь чулі *Mauru*), дзіўным чынам нагадаў слаўнага кардынала, адбылося ў актавай зале ўрачыстае вучонае пасяджэнне. Якое ж яно было прыгожае і прадстаўнічае! Наперадзе рэктарскі скіпетр, паважна-пунсовыя тогі прафесараў, мантыі і берэты дактароў, словам, тая старажытная атмасфера, у якой вучоныя мужы, калі б і хацелі, не маглі б быць падобнымі да рэшты бедных смяротных. Усё гэта праймала міжвольным ушанаваннем, пра якое,

¹ *charivari* – шум, гам, гвалт (з фр.).

відаць, капланы муз ведалі здаўна, калі сваім паседжаннем надалі статус Сенату Акадэміі. Не толькі шматлікія госці з гораду і правінцыі, але нават самі навучэнцы універсітэта, хоць і знаёмыя са сваімі выкладчыкамі, не маглі не паддацца глыбокаму ўражанню, калі бачылі ўсіх іх перад сабой. Слаўнейшыя і ўлюбёныя імёны ў тысячных шэптах плылі па зале, бо кожны з гасцей хацеў пазнаць і забраць з сабой у памяці хоць вобраз тых людзей, што навукай прыносілі пекную і чыстую славу краіне: шмат пазнавала па самой постаці знакамітых асоб, шмат памылялася, і прыходзілася ім не лёгка, бо цяжка разлучацца з сваёй марай, адтуль здзіўленні, недавер, жарты, смех, словам, той гоман, бязвінны і спакойны, як сама прычына, што сабрала гэты шматлікі і разнастайны сход.

Усё гэтае, аднак, дзеялася ў глыбіні залы, наводдаль ад узвышэння, на якім па абодвух баках сядзелі прафесары і стаялі бюсты іх слаўных папярэднікаў. Якое ж то было шляхетнае і ганаровае суседства!

Паблізу ад гэтага ганаровага ўзвышэння заўсёды панавала глыбокая цішыня і ўвага. Прафесары чыталі даследаванні па прадметах кожнага факультэта. Мусілі то быць, напэўна, доўгія і досыць нялёгка гадзіны для паненак і дылетантаў, бо працы ішлі альбо вельмі вучоныя, альбо чыталіся на замежных мовах. Але што ёсць прыкрасць быцця ў параўнанні з прыемнасцю слоў “што было!” Затое настаўнікі школ, кандыдаты ў настаўнікі і найлепшыя вучні слухалі тыя прамовы з найвялікшай уважлівасцю. Не чутно нідзе, праўда, у такіх выпадках, французскіх воплескаў, бо абражалі б яны годнасць навукі і ў разлік знакамітых дакладчыкаў не ўваходзіла ніякай лісліваці краёвай думцы, ні палітычныя гульні, ні мігатлівыя водблескі жартаў. Аднак кожная думка, пекная, новая, узнёслая, была несумненна схопленая, адзначаная ў памяці, захаваная ў пачуццях слухачоў. Прымушала, да гэтага і неабходнасць да ўзнёслай, так бы мовіць, *рапсодычнай* увагі. Даследаванні, чытаныя на паседжаннях універсітэта, вельмі рэдка друкаваліся і тое па большай частцы за межамі, чым на месцы. Было гэта, з аднаго боку, агульнай рысай прафесараў былога Літоўскага універсітэта, асабліва мясцовых, што, ацэньваючы сваё месца і працы знакамітых калегаў, нялёгка аддавалі свае працы на суд грамадства; з другога боку, недахоп перыядычных выданняў і прадпрымальніцкай ахвоты з боку кнігавыдаўцоў (якія абмяжоўваліся нейкімі элементарнымі справамі і не маглі яшчэ лёсавацца з нашай публікай) было таму прычынай.

Увесь гэты ўрачысты абрад замыкала прамова рэктара, развітальная, віншавальная, бацькоўская, пекныя ўзоры якое мы маглі б убачыць у «Зборы твораў Яна Снядэцкага». Але найістотнейшая для моладзі і нават для ўсіх сабраных, была, бясспрэчна, тая частка вучонага абраду, калі сакратар Рады універсітэта чытаў пастановы факультэтаў і выклікаў найлепшых вучняў, якім рэктар уручаў прэміі і ганаровыя граматы, слухна ацэненыя высока, бо даставаліся заўсёды толькі найздольнейшым. Пад тыя ганаровыя ўзнагароды, як

калісь пад вянец, ішла моладзь з нейкім нават рэлігійным пачуццём. На самой справе, выраз твару кожнага з тых шчаслівых, часам нават неспадзявана для іх пакліканых да ўзнагароды, змяняўся то бледнасцю, то румянцам, мог бы быць параўнаны толькі з тым святым і неапісаным злучэннем шчасця і клопату, што такую незямную чароўнасць надае маладой пары ў хвіліны, калі ля алтара мяняюцца між сабой пярсцёнкамі...

ТРЫ БРАТЫ ДЗЕДЗІЧЫ

Гэта быў маёнтак трох братоў паноў ***, пра дзіўны лад жыцця якіх я чуў няраз. Усе трое нежанатыя, з неразделенай уласнасцю, аднаго прыкладна ўзросту, з падобнымі схільнасцямі, жылі ў адным доме, ездзілі на адных конях, палявалі з аднымі сабакамі, насілі аднолькавыя шапкі, аднолькавыя вусы, словам, выказвалі ўсе характэрныя рысы найдасканалай згоды, супольнасці, братэрства. З гледзішча на разумовыя здольнасці падабенства трох братоў сягала яшчэ далей: гармонія ў гэтай сферы была такая поўная, вылітасць такая роўная, што, як выказаўся адзін з іхніх суседзяў – зласлівец па прафесіі – аніводная з вядомых казак пра трох братоў, дзе двое былі разумныя, а трэці – “так сабе”, не магла быць прыстасаваная да гэтага жывога ўзору, бо іначай трэба было б сапсаваць тэкст знакамітае казкі і расказваць пра трох братоў, якія ўсе былі “так сабе”!

Я добра памятаў усе гэтыя акалічнасці, як уязджаў на дзядзінец і нават як уваходзіў у сенцы сканадальнага маёнтку, але грымоты і залева былі такія жахлівыя і меліся быць яшчэ так доўга, што без ваганняў увайшоў бы нават у пачору Паліфема¹.

Тры вакны з правага боку палацу, як сымбаль трох братоў дзедзічаў, свяцілі яркім святлом, а ў сенцах тымчасам было цёмна, як у пекле. Зняўшы прамоклы плашч, я доўга соваўся з ім па ўсіх кутках, дарэмна шукаючы вешака; але, хоць і аціраўся паўз сцены, нарабіўшы шуму, як маляр, што займаецца пабелкаю, ніхто таго не пачуў і да мяне не выйшаў. Дык я пачаў тупаць нагамі і кашляць, што было сілы; але і тое, аднак, не памагло; тады, баючыся, каб хто не зайшоў знянацку і не вытлумачыў кепска майго знаходжання ў гэтым мейсцы, я адважна ўзяўся за клямку, якую неяк знайшоў, і пачаў ёю бразгаець. Мог бы лёгка адчыніць сам сабе дзверы, але належала нешта зрабіць для этыкету, абы не стварыць, уваходзячы, уражання, што, не будучы знаёмы з гаспадарамі, ужо знаёмы з іхняю клямкаю. Гэта, пэўна, клопаты перабольшанае асцярожнасці; але такое ўбогія, падарожныя, словам, усе, хто заходзіць у чужы дом ноччу, павінны памятаць, каб унікнуць двухзначнасці.

– Хто там? – пачуўся ўрэшце голас з сярэдзіны. – Гэта зноў, пэўна, праклятая Цацка! Шэльма буду, калі яе пушчу!

– Не! Усе сабакі ў хаце, – адазваўся іншы голас.

¹ Цыклоп з “Адысеі” Гамера.

– Дык што ж там за кадук? Адчыняй!

– Падарожны, – адказваю адчыняючы, бо я ўжо меў, як бачыце, дазвол.

– Просім сюды, на святло!

– Я нібы з вады, – адказваю, затрымліваючыся ля дзверэй. – Гэткая страшная залева.

– Ды гэта вышэй усякага ўяўлення! – закрычаў адзін з гаспадароў, падыходзячы да мяне са свечкаю. – Выглядаеш цяпер, ха-ха! як пудзель з качкаю ў зубах!

І, нібы дзеля доказу трапнасці яго параўнання, вокамгненна наскочылі на мяне з усіх бакоў харты, ганчакі, выжлы і мае прататыпы – пудзелі, адны лашчучыся і скачучы мне на грудзі і плечы, іншыя бурчучы, гаўкаючы альбо скубучы мяне паціху за крысы.

– Да нагі! А бізуна вам! – закрычаў, ускочыўшы з-за стала дзедзіч № 2, і так свіснуў у мяне ля вуха бізуном, што я аж схапіўся за галаву.

Аднак жа мяне абараніў. Псарня, скавычучы і скуголячы, адбегла і ўклалася зноў на ложках і канапах.

– Просім сядаць! Можа, гарэлачкі з свежага паветра? – сказаў той самы дзедзіч, які спаткаў мяне са свечкаю.

– Дзякую, шчыра дзякую. – І мусіў сесці: мае ногі міжволі дрыжалі; трапіў, як кажучь, з агню ды ў полымя.

– Гэта, аднак, дзіва, – падаў голас дзедзіч № 3, – што нашыя сабакі кінуліся на Сам-пана! Яны маюць такі выдатны розум, што нападаюць толькі на жабракоў і жыдоў! Асабліва жыду, няхай сабе і перахрысту ў трэцім пакаленні, ніколі не даруюць!

Вельмі можа быць, што была гэта самая бязвінная дурнота, без следу нават абдуманых кпінаў; дзеля ўнікнення ад яшчэ чагосьці падобнага я адчуў абавязак адрэкамендавацца гаспадарам.

– Сардэчна, бясконца перапрашаем! – загукалі ўсе трое адзін перад адным. – Вось як слічна мы прывіталі каханага суседа! Івонак, самавар! А, можа, тымчасам люльку? Альбо на хуткую руку халоднага поньчыку? А дзе коні? Гэй, ёсць хто там? Завесці коней на стайню!

– Шчыра дзякую! – адказваю. – Я ўжо колькі дзён не быў дома і хачу абавязкова сёння трапіць туды. Разыдуцца хмары, зноў развіднее, дык гэтыя пару міляў лёгка адолею.

– Але ж, перадусім, вып‘ем поньчыку? І з‘ядзім лёгкаю кавалерскую вячэру! Івонак! Бягом да аканомкі! Адкуль жа богі прыслалі нам пана?

– Быў я на імянінах у пана ***, які сваім звычай не адпусціў нас усіх, пакуль не адседзелі трохдзённы каранцін. Яшчэ гэта было паўбяды, бо мы весела бавіліся; але дасканалы гаспадар, не паведаміўшы нам, адаслаў нашыя каляскі і нашых коней дадому і сёння ў сваіх някрытых брычках выставіў нас усіх на непачцівую слоту. Хоць я не з‘яўляюся аматарам коча (дадам – маючы намер пафанфараваць), аднак пасля сённяшняе навукі гатовы прысягнуць,

што няхутка згаджуся выехаць у адкрытай калясцы.

(...)

Тымчасам сярэдні брат, відавочна, страціўшы цярплівасць, пстрыкаў картамі (тэхнічны выраз!), ссоўваў іх і рассоўваў веерам, паўколам, кшталтам літары “S”, урэшце найпрост запытаўся ў мяне, ці не зычыў бы я дзеля баўлення часу распісаць невялічкі абывацельскі банк, – у стоса, д’ябла альбо фараона¹, хоць на дробны куш², на колькі злотых; урэшце, хоць на што?

– Я не гуляю ў аніводную з гэтых гульняў! – сціпла адказаў я, баючыся, каб за гэта шляхетныя браты не дадумаліся навучыць мяне *mores*. – Але, – дадаў, – мне вельмі будзе прыкра, калі перашкоджу Вашамосціным забавам. Бачу газеты, якіх ужо колькі дзён не браў у рукі; дык дазвольце мне, Панове, зараз жа заглыбіцца ў палітыку.

– Але ж гэта даўнія газеты... здаецца, нават мінулагадня! Затое знойдзеш, Пан, сярод іх колькі апошніх нумароў “*Petersburskiego Tygodnika*”, якія нам учора гвалтам упёр пробашч. Але калі такая Панская воля – не будзем чыніць прымусу. Май ласку ўжыць свой час, як ведаеш. А хутка дадуць гарбатку.

І праўда, яны спешна паставілі перада мною асобны столік; адзін брат прысунуў мне крэсла і ахвяраваў сваю люльку, другі зняў нагар з кноту свечкі, трэці строс пыл і падаў газеты; вокамгненна, як у карчме, я атрымаў усе выгоды, – а трое братоў зноў селі за перапынены банк.

Аказалася, што газеты былі папраўдзе мінулагадня; апошнія нумары “*Tygodnika*” паходзілі з часоў прыкрае вайны пана Спас... і рэцэнзента³; дыпламатычны выдавец “*Tygodnika*”, як князь Метэрніх *in ambiguis*⁴ адказваў, што яго “няма дома”, словам, за некалькі хвілінаў я цалкам занудзіўся, міжвольна расслабіўся, пачаў страляць вачыма па пакоі і прыслухоўвацца да выпадковых банкаўскіх выказаў.

Пакой быў вялікі і, як я зразумеў з першага погляду, выконваў шматлікія і цяжкія абавязкі гасцёўні, спальні, збраёўні, сталоўкі, псарні і г. д. трох братоў дзедзічаў. Піфагарэйская лічба тры панавала ў ім паўсюль. Тры ложка і тры канапы (а ляжалі на іх у розных позах тыя самыя сфінксы і карыятыды, якія ледзь не з’елі мяне колькі хвілінаў таму); тры вакны на дзядзінец, пра якія я ўжо згадваў; тры столікі: адзін пад банкам, другі з газетамі перада мною, трэці на самым відавоку ля ўваходу з рэчамі туалету трох братоў. Уважліва прыгледзеўшыся да гэтага апошняга, я знайшоў лік тры і ў *канфортах*⁵ рэчаў туалету: тры блакітныя слоічкі ад памады, тры шчотачкі для

¹ Тагачасныя гульні ў карты.

² Стаўка ў гульні.

³ Маецца на ўвазе дыскусія Аляксандра Грот-Спасоўскага з Міхалам Грабоўскім і Эразмам Ізапольскім ў “*Tygodniku Petersburskim*” (1840).

⁴ *in ambiguis* (лац.) – у нерашучасці, у сумненні.

⁵ ад фр. *confort* – камфорт.

валасоў вельмі падазронае ахайнасці, тры кішэнныя гадзіннікі, якія не цікалі, бо, відаць, не заведзеныя, тры гальштукі нейкіх незразумелых пры свечках колераў, тры скрыначкі ад цыгарэтаў, даўнія, бо без бандэролек, тры пачкі тытуню рыжскага альбо віленскага вырабу, *vulgo*¹ “Козак”, тры крэсівы, колькі крэмяў, мноства губкі, мноства запалак хатняе фабрыкі і г. д., і г. д., бо рэшту рэчаў здалёку нельга было палічыць; урэшце перасоўнае люстра на ножцы, сярэдніх памераў, гарніраванае ўкола білетами суседзяў з імяніннымі віншаваннямі. Над туалетным столікам у вялікіх рамах, колісь пазалочаных, знаходзілася нейкае дрэва, вялікае, яркага колеру; не быў гэта, аднак, як падумаў адразу, малюнак леснянскае ці жыроўскае ігрушы, а дрэва генеалагічнае паноў дому – зверху на адным з найбуйнейшых пладоў ляцеў на зухаватым узмысленым кані і махаў мячом князь Рурык. На сценах, нібы ў нейкім старадаўнім замку васала, віселі фузіі, палашы, пісталеты, бізуны, ражкі, рогі, смычы, амброжкі, паляўнічыя торбы, раменныя пасы, фляшкі і г. д. Урэшце тры дзедзічы з грознымі чубамі і грозна натапыранымі вусамі, фляшкаю наліўкі, напоўненаю напалову, стос *панітэрак*², крэйда, шчотачкі *et cetera parum grata, elegantissimeque omittenda*³, як казаў Гродак сваім высокім стылем.

Пакуль я моўчкі аглядаў усё гэта, да мяне даляталі раз параз ці то вельмі ціхіх, ці то з панітэрскім запалам вельмі гучныя словы:

- Шэць гарцаў гарэлкі!
- Чвэрць вераснёвае раты!
- Месячная арэнда!
- Дарэмшчына з мазаю!⁴
- Цацка і Разбой!
- *Va!*⁵ Паб’ю саніка!⁶
- *Attendez!*⁷

Напачатку я думаў, што браты дзедзічы, гуляючы дзеля забавы (бо на стала не было грошай), размаўляюць паміж хадамі пра разнастайныя гаспадарскія справы. Мне гэта падабалася.

Але як я здзівіўся, калі хутка вельмі выразна пачуў пра пастаўленага на карту Харытона з тыднёваю паншчынаю!

Гэты адметны спосаб панітэравання падаўся мне на столькі цікавым, што дазволіў сабе цалкам засярозіцца на банку. Гэта, як вядома, рэч дапусцімая, і

¹ *vulgo* (лац.) – тут: па найменню.

² Карта, на якую ставяць грошы.

³ *et cetera parum grata, elegantissimeque omittenda* – ды іншыя малапрывабныя, але якія аднаведна добраму густу трэба мінуць.

⁴ Дзень дармовае працы з возам.

⁵ *Va!* – Хадзі!

⁶ Саніка – у фараоне першая карта, адкрытая банкірам.

⁷ *Attendez!* – Чакайце!

нават невыказальна прыцягальная для асобных людзей, якія ніколі ў жыцці ў гульні не ўдзельнічаюць, аднак гатовыя цэлымі нахамі сядзець ля гульцоў; хоць, з іншага боку, даведзена і бяспрэчна, што кожны з гэтых глядачоў аказвае сваімі вачыма несумненны ўплыў – нешчаслівы! – на нейкага пэўнага гульца. Ёсць у гэтым нешта магнетычнае, незразумелае і невытлумачальнае, але ёсць, і гэта бяспрэчна!

Гэтак мусіла быць і з маімі вачыма. Дзедзіч № 2 раз параз прайграваў, рваў карты, злаваўся, нязменна крычаў: “гэта вышэй усякага ўяўлення”, выпіваў добры глыток наліўкі, чухаў патыліцу, кусаў вусы; урэшце, калі на карту паставілі нейкую *ni fallor*¹ Улліану, схапіў брата банкіра за руку і, перш чым што яму сказаць, улупіў па носе.

– Я казаў табе, што не дарую і дам пстрычку, калі хоць раз зробіш мне такую штуку!

Банкір ужо быў гатовы аддзячыць; аднак сярэдні брат затрымаў ягоную руку і, умаўляючы, супакойваючы, амаль цалуючы рукі, неяк прадухіліў бра-тэрскую бойку, перадусім адтэрмінаваў яе.

Я падпёрся абодвума рукамі і ўважліва чытаў рэпліку пана Спас... І гэта трэба, каб мне, уласна, трапіў гэты артыкул!.. О, кажыце, што хочаце, але гэта магнетызм, – і гэта бяспрэчна!

¹ *ni fallor* (лац.) – калі не памыляюся.

ФІЛАСОФСКІ ПОГЛЯД НА ПАЭЗІЮ БЕЛАРУСАЎ

Ігнат Храпавіцкі паходзіў са старажытнага беларускага шляхецкага роду герба Газдава. Прадстаўнікі гэтага роду займалі важныя дзяржаўныя пасады ў Вялікім Княстве Літоўскім. Высокага становішча дасягнулі яны і ў Расіі, пасля таго як асобныя з іх, трапіўшы ў XVII стагоддзі ў палон, перайшлі на царскую службу. Але і беларускія, і маскоўскія Храпавіцкія памяталі пра свае карані, падтрымлівалі між сабою пэўныя дачыненні. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітае беларуска-ліцвінскім галінам гэтага роду стала патрэбнаю падтрымка сваякоў, набліжаных да царскага двара. Так, дзед Ігната – Юзаф (памёр у 1812 годзе), апошні інстрыгатар літоўскі, стаў маршалкам навастворанае Палацкае губерні ды захаваў за сабою права на валоданне маёнткам Каханавічы ў Дрысенскім павеце (сёння Верхнядзвінскі раён). А Яўстах – сын Юзафа і бацька Ігната – атрымаў чын шамбеляна (па-расійску – камергера) двара яго імператарскае вялікасці. Пэўныя абавязкі пры двары вымушалі Яўстаха Храпавіцкага большую частку года жыць у Пецяярбурзе. Там, відаць, ён і ажаніўся з Амеліяй Горскаю, там нарадзіліся і ягоныя дзеці – дачкі Марыя і Амелія ды сын Ігнат. Апошні прыйшоў на свет 31 ліпеня 1817 года і выхоўваўся зноў жа ў Пецяярбурзе: ці то ў прыватных настаўнікаў-суайчыннікаў, ці то ў сталічнай гімназіі. Магчыма, каб працягваць адукацыю, Ігнат выязджаў у Заходнюю Еўропу, перадусім, ягоны верш “На руінах святыні сонца” (1839) напісаны ў ваколіцах Рыма. Зрэшты, на пачатку 40-х гадоў ён ужо ў родных мясцінах, на Беларусі, служэнню якой сваім талентам ды працаю прысвечіць сваё жыццё.

Пачынаючы з 1843 года, І. Храпавіцкі займае разнастайныя пасады – ад наглядчыка сельскіх ссыпных магазінаў да маршалка шляхты Віцебскае губерні. Як і большасць прадстаўнікоў роду Храпавіцкіх, Ігнат вылучаўся дэмакратычнасцю поглядаў, абвостраным пачуццём справядлівасці. Тут дарэчы будзе заўважыць, што яшчэ на пачатку XIX стагоддзя адзін з Храпавіцкіх, Міхал Васільевіч, адпусціў на волю ўсіх сваіх прыгонных. Невядома, ці меў якія звесткі пра гэта Ігнат, але ў другой палове 40-х гадоў, у эпоху, заўважым, мікалаеўскае рэакцыі ён са сваімі аднадумцамі Сяргеем Убры і Юстынам Шчытам падрыхтаваў праект скасавання прыгону ды здолеў правесці яго на шляхецкай зборні Віцебскае губерні. Праўда, не хапіла патрэбнае колькасці галасоў (206 супраць патрэбных 262). За гэтае вальнадумства І. Храпавіцкі трапіў у няміласць і мусіў адысці ад актыўнае грамадскае дзейнасці. Толькі пры ліберальным Аляксандры II у 1858 годзе яго паклікалі ў склад губернскага камітэта дзеля выпрацоўкі прапаноў па паляпшэнні быту прыгонных. А вясною 1859 года шляхта Дрысенскага павета абрала І. Храпавіцкага сваім маршалкам (пра што з задавальненнем пісаў у сваім лісце Адаму Кіркору Арцём Вярыга-Дарэўскі). 3 лістапада 1880 года ён стаў маршалкам шляхты Віцебскае губерні. 25 снежня 1893 года закончыўся ягоны зямны шлях.

Больш за пяцьдзесят гадоў жыцця І. Храпавіцкага звязаны з маёнткам

Каханавічы. Пакідаў яго, здаецца, толькі на час шляхецкіх соймаў у Дрысе і Віцебску ды іншых кароткачасовых выездаў. Пэўна, мілей за ўсё на свеце была яму цудоўная старажытная ліпавая алея, якою не раз любаваўся разам з жонкаю Саламеяю з Чаховічаў (чамусьці згадваецца Зыгмунт Чаховіч, настаўнік Янкі Купалы) ды дзецьмі – Марыянам, Марыяю і Ядвігаю; прыцягвала яго ўвагу і царква, пабудаваная ім дзеля яго ўлюбёных сялян.

Грунтоўнае знаёмства з народнаю культураю скіравала І. Храпавіцкага на шлях навукова-літаратурнае працы дзеля Бацькаўшчыны, дзеля пераадолення тае пагарды, якую меў адукаваны клас да цёмнага, забітага старымі ды новымі парадкамі сялянства, адзінага ў XIX стагоддзі захавальніка спрадвечных духоўных каштоўнасцяў гэтае зямлі, Беларусі.

Актывізацыя літаратурна-грамадскага руху на пачатку 40-х гадоў XIX стагоддзя закранула і Беларусь. Дыскусія пра ролю фальклору ў літаратуры, што пачалася ў “Tygodniku Petersburskim” (адзінай дазволенай польскамоўнай газеце, якая выдавалася ў Пецярбурзе для заходніх губерняў імперыі), паспрыяла звароту мясцовых літаратараў да народных скарбаў. У асяроддзі маладых паэтаў выспела думка пра неабходнасць друкаванага органа дзеля вырашэння тых праблемаў, якія нарадзіў час. Браты – Валяр’ян, Клеменс, Юльян – Грымалоўскія ды Ігнат Храпавіцкі (пэўна, знаёмыя яшчэ па Пецярбурзе), зважаючы на літаратурны вопыт і пэўную папулярнасць, угаварылі Казіміра Буйніцкага, інфлянцкага памешчыка, стаць рэдактарам-выдаўцом альманаха “Rubon”. У чэрвені 1841 года ў Асвеі на імянінах графа Шадурскага гэты праект ажыўлена абмяркоўваўся з удзелам Яна Баршчэўскага: “Мы шмат размаўлялі пра літаратуру, і гэтыя паны-літаратары казалі мне, што маюць намер выдаваць беларускі альманах” (Ліст Я. Баршчэўскага да Ю. Корсак). Аднак, сам Я. Баршчэўскі, выдаючы ў Пецярбурзе “Niezabudku”, не прымаў удзелу ў рэдагаванні альманаха, не з’яўляўся ягоным аўтарам. І толькі аднойчы, калі перастаў выходзіць уласны альманах, Я. Баршчэўскі даслаў свой твор (другую частку аповесці “Драўляны Дзядок і кабета Інсекта”) у “Rubon”.

Матэрыялы для альманаха рыхтавала невялічкая група людзей. Напачатку галоўную ролю адыгрывалі браты Грымалоўскія ды І. Храпавіцкі. Менавіта ён, І. Храпавіцкі, у вершы “Дзвіна” выказаў канцэпцыю (ці то праграму) выдання: альманах павінен зрабіць усё, каб беларусы абудзіліся.

Дзвіна

Месяц, як прывід пачварны, брыдзе цераз хмары,
Вісне туман апаўночы жалобным убраннем.
Носіць заклёны віхор цераз пушчы, імшары,
А на ўзбярэжжы струмень мільгане і растане.

Доўга рака спачывала, спавіта імглою,
Зараз раптоўна на ёй усхадзіліся хвалі.
Сон свой прагнаўшы, Рубон над усёй стараною
Голас падаў, быццам бура пагрозная ў далі.

– Дзеці! Паможа вам хто са змартвеласці выйсці?
 Колькі чакаю: мінаюць гады і сталецці.
 Нашая ж мэта далёка й цяпер, як калісьці...
 Ах, каб вы ведалі, як гэта сумна ўсё, дзеці!..

Па-над Віллёю, над Нёмнам спяваюць паэты,
 А па-над Віслай красуюць паселішчы пышна.
 Толькі сыны мае ўсе пасхадзілі адгэтуль,
 Пуста ў ваколлі маіх берагоў і зацішна.

Толькі мне вецер пье-напявае няспынна,
 Толькі ратай гарацешны жыве на ўзбярэжжы.
 П’е мой крышталь урадлівая глеба краіны,
 Шата святочная, што распасцёрта без межаў.

Далей! – Да ветразяў, плуга, да светлае долі!
 Пійце натхненне і моц з маіх нетраў узнятых!
 Вам адамкнёна-адчынена ўсё ў наваколлі,
 Тысячы мар дам паэтам з прадонняў заклятых.

Войны былі тут, крывёй берагі аплывалі,
 Замкі і вёскі знікалі ў пажарах і дыме.
 Месяц лагодна цяпер пазірае на хвалі,
 А задумёныя зоркі купаюцца ў іх і над імі.

Каб толькі ведаць маглі вы, якія тут шумы
 Ў часе тых проклятых войнаў бывалі навокал.
 Каб толькі ведаць маглі вы, якія задумы
 Промень ад зорак праносіць да нетраў глыбокіх...

Змоўк, уздыхнуўшы, Рубон, і ягоныя воды,
 Што на ўзбярэжныя скалы ўзбегалі імкліва.
 Зноў, як раней, ён вярнуўся да соннай лагоды,
 А па-над ім развіліся туманы ляніва...

Час пераходзіць. Людская прыкметна ўжо праца,
 Хор, з галасоў розных зліты, спявае ўсё ж песні.
 Доўга хмызняк на палетках яшчэ ўзрастацьме,
 Вецер сіберны зглушаць будзе спеваы Прадвесні.

(Пераклад Ул. Дубоўкі)

Бясспрэчна, гэта лепшы з тых дзесяці вядомых сёння польскамоўных вершаў І. Храпавіцкага. Аднак асветніцкая ды сентыментальная паэзія пры-
 ваблівала яго нядоўга. Асноўным полем дзейнасці І. Храпавіцкага стаўся бе-
 ларускі фальклор. Перш-наперш ён запісвае народныя песні. Перакладчыцкая
 дзейнасць Я. Чачота падштурхоўвае яго да аналагічнае працы. Ён рыхтуе пе-
 раклады на польскую мову вясковых песняў і мяркуе надрукаваць іх разам з
 арыгіналамі ў “Rubonie”. Але выдавец альманаха К. Буйніцкі, якому белару-
 ская мова, як ён пісаў, “няміла кранала вуха”, лічыў, што беларускі фальклор
 – гэта толькі матэрыял дзеля польскамоўнае паэзіі (“як мяса і мука дзеля ад-
 мысловых страваў”), і не захацеў змяшчаць дасланыя І. Храпавіцкім і
 Г. Марцінкевічам народныя песні. І толькі пад націскам тых, хто дапамагаў

выдаваць яму альманах, К. Буйніцкі мусіў уключыць іх (пераважна пераклады) у напісаны ім самім артыкул “Беларускія народныя песні” (“Rubon”. 1843. Т. 3).

Акалічнасці гэтае рэдакцыйнае справы спрычыніліся да таго, што і браты Грымалоўскія, і І. Храпавіцкі – шчыра зацікаўленыя ў адлюстраванні беларускае тэматыкі на старонках альманаха – адмовіліся ад супрацоўніцтва з К. Буйніцкім. Так, К. Грымалоўскі не захацеў друкаваць у “Rubonie” апошняе дзеі свае драмы “Сонцаварот”. А вось артыкул І. Храпавіцкага “Погляд на паэзію беларускага людз” ўбачыў свет толькі дзякуючы Рамуальду Падбярэскаму. Правёўшы ў 1843 годзе колькі месяцаў на Беларусі і пазнаёміўшыся з гэтаю працаю ў рукапісе, пецябургскі выдавец настойліва прасіў К. Буйніцкага дзеля поступу навукі і літаратуры надрукаваць артыкул. Сваю просьбу Р. Падбярэскі паўтарыў у нарысе-аглядзе беларускае літаратуры “Беларусь і Ян Баршчэўскі” (прадмова да “Шляхціца Завальні” Я. Баршчэўскага), дзе палічыў неабходным расказаць пра І. Храпавіцкага, пра ягонае даследаванне “філасофскіх паняццяў” у беларускай літаратуры. Ён справядліва адзначае, што “гэта першы самастойны філасофскі погляд на паэзію беларускага народа, першая адзнака набліжэння нацыі да самапазнання ў сутнасці свае паэзіі. Праца гэтая ўяўляе сабою поўны ахоп тэмы, пранікненне ў глыбіню і высвятленне паэзіі песні, экстракт глыбокіх даследаванняў і самых смелых высноваў пра паэзію простага народа. Самыя разнародныя элементы народнай паэзіі набліжаны, раскладзены і падведзены пад шырокі погляд самастойнага розуму. Да моцы думкі, адшліфаванае шматбаковай адукацыяй, далучае пан Храпавіцкі гэтую прамяністасць стылю, якая надае яго працы пэўную прывабнасць. Першы раз бачу, каб думка беларускага пісьменніка звярталася да прадмета, які кожнаму кідаецца ў вочы і пра які рэдка хто можа сказаць некалькі разумных слоў. Звычайна мы ведаем пра ўсё, апрача таго, што нас больш за ўсё павінна цікавіць. Ведаем, што гавораць у англійскім парламенце або ў палаце дэпутатаў, у салонах мудрагелім з міс Тралоп або панам Таквілем пра звычкі амерыканцаў, а з панам Шэвалье пра чыгункі, але не ўмеем сказаць трох слоў пра край, які нас нарадзіў і ўзгадаваў. Гэта праца – агульны вынік таго інтэлектуальнага руху, які ўжо некалькі гадоў праяўляецца ў наддзвінскай правінцыі”.

І. Храпавіцкі дасканалы ведаў прадмет, пра які вёў гаворку. Таксама ён меў магчымасць пазнаёміцца з паэтычнымі маніфэстамі еўрапейскіх рамантыкаў, нямецкіх філосафаў, што звярталі пільную ўвагу на вусную народную творчасць. Перад ім у першую чаргу стаяла задача абгрунтаваць несправядлівасць пагардлівых адносін адукаваных беларусаў да народнае песні. Гэта, на яго думку, можна зрабіць “пры больш блізкім знаёмстве з нашым людз (калі пры гэтым здолеем адарвацца ад сферы ўяўленняў, пасеяных чужою культураю)”. Ён перакананы, што тады “мы адкрыем у амаль кожным з тых цёмных ды грубых на выгляд твораў ці то вартасць сапраўднага пачуцця,

ці то глыбокае сімвалічнае значэнне, ці то гістарычную каштоўнасць”. Беларускі паэт-рамантык павінен звярнуць увагу на набытак уласнага народа, а не наследаваць замежныя літаратурныя творы. І толькі тады, калі з’явіцца працы, што пазнаёмяць чытача з уяўленнямі простага людзю, што здабудуць “зпад пылу забыцця” рэшткі “духоўнага жыцця” продкаў, – уваскрэсне дух нацыі. Адсутнасць пэўных гістарычных ведаў не дазваляе “адукаванаму класу” зразумець народную паэзію. Так узніклі думкі пра ейную грубасць ды наіўнасць. А І. Храпавіцкі гаворыць пра прыгажосць фальклорных твораў і, каб пераканаць апанентаў, падае іх у арыгінале.

Цікавымі з’яўляюцца развагі даследчыка пра сімвалізм у беларускай народнай песні, пра таямніцы паходжання беларусаў-крывічоў, пра прычыны адсутнасці ў беларускім фальклору гістарычных песняў.

Разумеючы, што ягоных ведаў, каб асэнсаваць такую складаную з’яву, як паэзія беларускага народа, недастаткова, І. Храпавіцкі заклікае больш абазнаных суайчыннікаў пачаць навуковае даследаванне беларускага фальклору. Сам жа ён працягвае сваю працу і мае намер выдаць у Пецярбурзе беларускі “Збор песняў”. У лісце ад 10 студзеня 1844 года Р. Падбярэскаму І. Храпавіцкі пісаў: “Належнае размеркаванне прастанародных песняў пасля адпаведнае іх сістэматызацыі мела б немалую карысць, бо аблегчыла б будучае іх даследаванне. Добра вядомы вынікі гэтага метаду ў гістарычных росшуках, а таксама ў іншых даследаваннях. Аднак зрабіць гэтае размеркаванне даволі цяжка. Класіфікацыя на песні гістарычныя (калі яны выявіцца), абрадавыя, веснавыя, летнія, на думы і прыпеўкі, як прыходзіла мне спачатку ў галаву, нічога не дасць. Толькі адзін падзел быў бы па-сапраўднаму рацыянальны – падзел, які адпавядае тром галоўным палітычным пераменам, што адбыліся ў гісторыі правінцыі. Велізарная з гэтага, напэўна, выйшла б карысць”.

Аграмадную задачу ставіў перад сабою даследчык. Аднак нешта не атрымалася. “Поглед на паэзію беларускага людзю” (“Rubon”. 1845. Т. 5) стаўся апошняю друкаванаю працаю І. Храпавіцкага. З другога паловы 40-х гадоў ён ужо не будзе займацца ні літаратураю, ні фалькларыстыкаю. І, нягледзячы на тое, што на гэтым полі дзейнасці зроблена Ігнатам Храпавіцкім няшмат, яно мае значную каштоўнасць і вартэе нашае ўвагі.

ПОГЛЯД НА ПАЭЗІЮ БЕЛАРУСКАГА ЛЮДУ

Народная паэзія – гэтая галіна сённяшняга пісьменства, з якое ўпала шмат ураджайных зерняў на нашу разумовую ніву, – доўга была ў нас пагарджанаю адукаваным класам. Навука, нявычышчаная з блытаніны (alliage) вузкіх, крывых паняццяў, пры дабрачынным уплыве, які заўсёды робіць яе так пажаданаю грамадству, шмат таксама распаўсюджваючы фальшывых прынцыпаў, сказала пачуццё густу. Адсюль несправядлівы астракізм, што надзвычай доўга гоніць чуллівую выхаванку вясковага двара. Але гэтая прадузятасць, гэтыя эстэтычныя забабоны, якім пакланяліся нават найшляхетнейшыя розумы, не здолелі знішчыць поўнага жыццёвых сілаў зародка. Тады, калі штучная паэзія, усё больш і больш скіроўваючыся да мёртвага наследвання, становілася амаль чужою нацыі, народная паэзія нязначна распаўсюджвала сваё ціхае панаванне; і хоць у адкрытай літаратурнай барацьбе яна не адважвалася яшчэ супраціўляцца сваёй суперніцы, ці ж менш істотнымі былі яе поспехі? Не толькі ў палях ды гаях, сярод вясковае грамады раздаваліся ейныя песні: у цяні ліпаў, што аздабляюць шляхецкія двары, і ў пышных парках пад вокнамі магната пачала яна віць сабе гнёзды. Сам звычай трымання ў маёнтках казакоў, якія апрача вайсковых паслугаў няраз абавязваліся спяваць пад гукі тэарбану альбо бандуры ўкраінскія песні, здаецца, сведчыць пра гэтую новую ў вышэйшых класаў сімпатыю да народнае паэзіі¹. Паляк любога саслоўя прызвычаены да прыгожага жыцця, у якім, з вясковага зацішша і ад земляробчае працы частым гвалтам перанесены на поле бітваў, альбо сярод хваляванняў і шуму нацыянальных сходаў, так вольна развіў сілы свае душы, прызвычаены, кажу, да такое паэтычнае рэчаіснасці, не мог задаволіцца бледнымі ды надзвычай будзённымі вымысламі псеўдакласічных пісьменнікаў. Украінская думка, ад якое павявала нейкаю неакрэсленаю журбою, казка, што зіхацела ўсімі вартасцямі сапраўды ўсходняе фантазіі, лепей прыпадалі да густу.

Вызваленне нашае літаратуры ад ланцугоў класіцызму адкрыла новае поле для народнае паэзіі. Бо нічога не было ў ёй больш агіднага, як аналітычны дух, што характарызуе класічную літаратуру, а таксама неадасобленая ад такое схільнасці залішняя сцісласць формы.

Мы ўмеем шанаваць паслугі, зробленыя краю вялікімі пісьменнікамі, што сярод забабонаў нашае мінуўшчыны і бязладдзя тагачаснае паэтыкі запальвалі паходню розуму ды элегантнасці; іх слушна можна назваць распаўсюджвальнікамі еўрапейскае асветы на Славяншчыне. Аднак жа няхай дазволена будзе нам сказаць, што ранняя аналітычная дзейнасць (надзвычай

¹ Гэты звычай захоўваўся да апошняга часу на Белай Русі, перадусім, у Магілёўскай губерні.

часта шкодная там, дзе дадатныя рэсурсы, творчая здольнасць не мелі часу належна развіцца) магла б мець у нас найгоршыя вынікі, калі б мы не знайшлі дапамогі ўласна там, адкуль прыйшла небяспека. Я хачу мовіць пра збаўляльны ўплыў у пачатку цяперашняга стагоддзя на нашыя розумы смелых ідэй з захаду. Абуджаныя новым лозунгам, нашы паэты пакінулі клікаць класічных музаў, а, наследуючы гэтых пекных геніяў, нашчадкаў старога Дантэ і Шэкспіра, пазнаёмілі нас з рамантычнаю літаратураю. Новая школа, як колісь ейная старэйшая сястра, выхавала знакамітых мужоў; бо калі класічны польскі Парнас можа слухна ганарыцца Каханоўскім, дык рамантызм, назваўшы ў нас каралём Міцкевіча, не менш выдатнае імя пакідае нашчадкам. Нягледзячы на відавочную ў гэтым выбары больш вольную форму развіцця, айчыннае пісьменства яшчэ не замацавалася на ўласнай пасадзе. У творах лепшых пісьменнікаў абедзвюх школаў хоць і нямала прабівалася нацыянальных элементаў, але іх агульную колькасць перавысіла чужаземшчына; поўнае ж наследаванне замежнага ўзору было выразнаю асаблівасцю пасрэдных пладоў. Калі кінем вокам на шляхі, якімі ішоў класіцызм, мы ўбачым, што закрыты ў цеснай, так назаву, інталеранцыі, ён з часам становіўся ўсё больш і больш падлеглым унутраным заганам, а пераварыўшы, урэшце, сам сябе, пакідае толькі пустыя абшары. Наадварот, рамантызм, жывы цалкам іншым духам, спрыяючы ў адпаведнасці са сваёю натураю развіццю ўсіх зародкаў, кінутых на разумовую ніву, атульвае сваім цёплым крылом народную паэзію, перш-наперш ёю сілкуецца, а, нарэшце, калі тая, спраўджваючы ўскладзеныя на яе надзеі, звястае іншую для нас літаратурную эру, далучае да гэтага новага быту і сваё ўласнае існаванне.

Ужо нам засвяціла заранка гэтае новае эры, эры нацыянальнае літаратуры, а ейная галоўная думка, – выграбаючы з-пад пылу забыцця астанкі арганічнае ў Славяншчыне эпохі, – уваскрэсіць стары дух нацыі.

З больш грунтоўным, чым раней, разуменнем справы пачалі даследаваць звычаі, песні, паданні простага люду, не шукаючы ў іх асаблівае прыгажосці выпадковага ўрыўка, а намагаючыся сабраць іх у цэлае, з якога б вымалёўваліся характэрныя рысы племені. Колькі маладых пісьменнікаў, выхаваных у рамантычным духу, вызначылася ў гэтай новай працы. Асабліва на аднаго з іх мы вельмі спадзяёмся. Ягоныя паэтычныя творы, не дастаткова яшчэ сёння прызнаныя, дазваляюць нам зрабіць выснову, што яго імя знойдзе месца побач з імёнамі Каханоўскага і Міцкевіча. Але калі з аднаго боку для нашага пісьменства адкрываюцца надзвычай добрыя перспектывы, дык з другога – замілаванне замежнымі літаратурамі на шкоду ўласнае, уплыў, якога не перасталі зазнаваць (тым больш небяспечны, што ёсць акалічнасці па-за колам літаратурных з'яў, што могуць перашкодзіць развіццю кветкі нашых надзей), прытым сапсаваны густ нашае публікі, даўнейшыя няцалкам вынішчаныя забабоны, ці ж не павінна ўсё гэта абуджаць нашу пільнасць? Не пацяшайма сябе надзеяю. Адраджэнне нашае літаратуры яшчэ цалкам не ад-

былося. Яшчэ каля нас усё вагаецца. Нават тыя пекныя кампазіцыі нашых паэтаў, створаныя ў нацыянальным духу, у большасці не могуць лічыцца іншым, як спробамі таго, на што нам варта спадзявацца. Галоўныя заганы, якія можна ў іх заўважыць, – пэўны недахоп вымыслу ў аснове, адсюль брак займальнасці ды разнастайнасці ў выбары трактованых прадметаў, амаль заўсёды толькі сцэны з народнага жыцця; усё гэта – выдаткі пераходнага стану, у якім мы яшчэ знаходзімся. Нашы пісьменнікі неахвочы адступаць ад сваіх народных праваднікоў, баючыся збочыць з дарогі праўды і звыклых помыслаў. Бо небяспечна было б даць волю фантазіі на недастаткова яшчэ пазнаным грунце. Таму давайце не рабіць з гэтага зброі супраць іх, а заахочвайма да набывання тых ведаў, якія могуць надаць смеласці іх няпэўным крокам. Многія вартасці іхніх твораў таксама павінны схіляць нас да большае памяркоўнасці. Сённяшні стан нашага пісьменства падобны да першых дзён вясны: хоць кветкі і не ўпрыгожылі яшчэ зямлю, але ўжо чуваць у паветры іхні бальзамавы водар, а ў бульканні вады, вызваленае з-пад зімовага ярма, у павевах ветру згадваем адчуванні, якія хутка выразней аб’явяць пра сябе.

Калі гэтым, што зараз сказана, дастаткова аргументаваў пазіцыю, з якое ўзіраюся на наш разумовы далягляд, лёгка, пэўна, кожны зразумее, наколькі важныя ў маіх вачах усялякія працы, распачатыя з мэтай пазнаёміць нас з уяўленнямі нашага люду, адшукаць толькі там захаваныя дарагія абломкі духоўнага жыцця нашых бацькоў, абломкі, якія, як пра гэта згадваў, маюць служыць нам, каб узвесці пачатую некалі ўласную будову. Кожны крок, зроблены ў гэтым кірунку, прыносіць нам бескарыслівыя выгоды, набліжаючы нас да натуральных, дадзеных нам пры нараджэнні паняццяў ды схільнасцяў. Дык няхай паэт, крытык, цярплівы збіральнік, што шукае перлы сярод смецця, лучаць свае намаганні, дапамагаюць адзін аднаму, каб адолець напатканыя перашкоды, каб трапіць у той таемны свет, у тую Пампею, засыпаную попелам часу ды забыцця, дзе мастак, вучоны і даследчык убачаць прадметы, годныя натхнёнае сузіральнасці, даследаванняў і працавітага прысвячэння. Няхай кожнае новае ў гэтым пачынанні адкрыццё, аповесць, звычай, песня альбо паданне, хоць на першы погляд можа здацца кепскім, не будзе прынята з пагардаю. Можа, з глыбейшым пранікненнем у сховы мінуўшчыны і ў цяперашні дух народу, тое, што не здолела адразу прыцягнуць нашу ўвагу ці падалося пазбаўленым усялякае вартасці, калісьці ў цалкам іншым з’явіцца святле. Толькі трэба, каб паэт яднаў дух, каб крытык распальваў сваю паходню, дык пры больш блізім знаёмстве з нашым людам (калі пры гэтым здолеем адарвацца ад сферы ўяўленняў, пасеяных чужою культураю), бяспрэчна, адкроем у амаль кожным з тых цёмных ды грубых на выгляд твораў ці то вартасці сапраўднага пачуцця, ці глыбокае сімвалічнае значэнне, ці гістарычную каштоўнасць.

Змяшчаючы ў гэтым артыкуле асобныя ўзоры паэзіі беларускага люду, узоры, якія знаходзяць, здаецца нам, прыдатнае месца ў “Rubonie”, мы просім

чытача, каб, разважаючы над імі, не забываўся на вышэйзгаданую заўвагу.

Калі ў кампазіцыях пісьменнага класа надзвычай часта заўважаем поўную адсутнасць натхнення, дык народная песня заўсёды мае ў сабе зародак сапраўднае паэзіі. Не адно прызванне кладзе нам пяро ў руку, часам з-за шматлікіх ды розных прычынаў мы выбіраем мазольную прафесію літаратара, а селянін – толькі ў хвіліну натхнення, калі журботнае, чулівае ці вясёлае пачуццё перапоўніць ягоную душу, калі фантазія запаліць галаву, ён здабывае тоны, праўда, часта цвёрдыя і няўмела злучаныя, але ў мешаніне якіх заўсёды гучыць мелодыя сэрца¹.

Пачуццё – гэта подых, што абуджае голас Эолавае арфы. Чысціня і моц гуку залежаць ад добрае будовы інструменту, але нават глухі энк паказвае, што праляцеў павеў. Вясковаму спеваку не заўсёды ўдаецца добра выразіць пачуцці, што яго хвалююць (бо зрэчас толькі нараджаецца сапраўдны паэт), але пад тымі нягладкімі ды грубымі словамі заўсёды ёсць (і ў гэтым адрозненне між пладамі пяра і народным творам) схаванае пачуццё, натхненне. Дык давайце нададзім належную ўвагу ды здолеем знайсці іх, давайце зразумеем; бо яно выдае сябе, як заклапочанасць і чулівасць чалавечага сэрца ў невыразным піску немаўляці. Не шукайма ў песні аратага альбо пастуха, што не можа ўсвядоміць сваіх пачуццяў, павярхоўнае дакладнасці нашых пісьмовых твораў. Гэтая думка, пачуццё ледзь накрэслены ў кароткіх, скажу, амаль таямнічых словах. Напрыклад:

*Усю ночку я не спала¹,
Малэ дзіця калыхала;
Я ж нямножка прыснула,
Нічагусенька ня чула.
Як ўзняліся буйны ветры!
С харом² дахі пазьдзірала,
У чыстэ поле пазнасіла;
Там краватэнькі памасьціла,
Міне там спаць паклала.*

Так беларуская песня апісвае клопаты мацярынства, павялічаныя, пэўна, галечаю, хвіліну адпачынку, палёгкі, калі лёс не прыгнятае гэтую кабету, і,

¹ Кожная народная песня, будучы амаль заўсёды імправізацыяй, змяшчае хоць колькі рысаў, якія малююць прадметы альбо іншыя акалічнасці, што акружаюць паэта. Вяскоўцы неахвочы нават паўтараць песню, мала дастасаваную да дадзенага моманту, у якім знахадзяцца; пэўна, таму, што ў такім разе менш адчуваюць ейную паэтычную прыгажосць, не могуць прыняць да душы ўсіх яе тонаў цалкам. Часта сялянкi, збіраючыся спяваць, казалі мне: як жа спяваць пану пра Ўлляну і Марысю, калі тут няма ні Ўлліны, ні Марысі? У нашай песні п'яецца пра бярозу, каліну; тут няма ні бярозы, ні каліны. Выдатны ўступ, на які не адзін, падняты з магiлы пісьменнік, ахвотна замяніў бы прадмову свайго выдаўца.

² Бо слова харома, хароміна звычайна ўжываецца дзеля азначэння старога, разваленага будовы.

нарэшце, як у одзе Сарбеўскага “Sonora buxi filia utilis”, – неспадзяваная перамена: у часе спакуслівага сну сабраліся хмары, бура, бяда, што пазбаўляюць бедную матку ўсялякага прытулку ды зводзяць яе ў магілу.

Якую ж вялікую вартасць надае ёй гэтая, уласцівая паэзіі ўсіх народаў эмацыянальнасць, чынячы з яе прадмет цікавых псіхалагічных даследаванняў.

Збіраючы год таму ў ваколіцах майго побыту вясковыя песні люду нашае правінцыі, я знайшоў вялікую колькасць песняў цалкам лірычных, з прыгажосці якіх мне няраз давялося дзівіцца. Бедная сірата, што плача ў дзень свайго шлюбу*, нешчаслівы муж, узяўшы нядобрую жонку, хацеў бы ўтапіцца, і ўяўляе сабе хвілінны смутак ды згрызоты, што маюць пасля выканання гэтага ўчынку засмуціць жонку, а таксама пакінутыя ў кепскіх руках дзеці, як жа праўдзіва адчуваюць і якіх паэтычных метафараў ужываюць, каб перадаць свае хваляванні! Дзяўчыне, якая сцэле дробненькі лён, прыходзіць сумная думка пра магілу; калі пад час гэтае працы схіляецца да зямлі, адчувае, што хацела б спачыць у яе лоне; дык спявае адпаведную такому настрою песню:

*Земля моя сырусенька!
Прыймі мене, маладзеньку,
Як вішэньку саладзеньку!*

Паслухайма, як маладая замужняя кабета жаліцца, што не мае крылаў, каб адляцець ад злога мужа ды вярнуцца да матулі:

*Gdybym ja знаła, gdybym wiedziała
Swoje gorzkie życie,
Z mężem złym pożycie,
Nie hodowałabym rusej kosy
Ani do plecek, ani do paska.
Bym hodowała syze skrzydełko
I złoty poddziubek;
Bym poleciała do wielkiego grodu,
Siadłabym, padła na kamień jaki.
Tamby się ludzie zewsząd zbierali,
Mojej postaci, dziwu dziwowali:
“Cóż to za taka ptaszeczka,
Ani szara kukuleczka,
Ani biała łabędzica?”
Przyszłaż i moja rodna matula –
Stojcie, ludzie! na co się, dziwić?
Ani to szara kukuleczka,
Ani to biała łabędzica,
To moja biednienka córeczka.
Gorzkie jej życie,*

* Глядзі 3-ці том “Rubona”. S. 156.

Z težem zle požycie.

Сын, якога бяруць у рэкруты, болей хвалюючыся за лёс пакінутае матулі, як за ўласны, кажа:

*Будуць міне, малайца, у салдацікі браць,
Будуць міне, малайцу, белы ручкі вязаць,
Будуць міне, малайцу, скоры ножці каваць.
Ты па том, мая матка, ня плач, ня тужы,
Ня пячалься па мне.
Будуць міне, малайца, у станок станавіць,
Да будуць міне усю муніц'ю накладаць.
Ты па том, мая матка, і г.д.
Будуць міне, малайца, у строй станавіць,
Дай будуць перада мной востру шаблю вынімаць,
Да будуць мне, малайцу, гарачу кроў разліваць.
Ты па том, мая матка, і г.д.
А як выйдзеш, мая матка, у чыстое поле,
У усех пожэнкі пакошэны,
А твае, мамка, прыдрожэны.
Вот цяпер, мая мамка, паплач, патужы,
Папечалься па мне.
Усе пашэнкі запаханы,
А твае, мамка, затраўлены.
Вот цяпер, мая мамка, і г.д.*

У вясельных песнях бачым шмат жаласлівасці ды дзявочую сарамлівасць, поўную прывабнасці.

*Ой, рана-раненька,
Дзевочки-падружочки,
Выйдзіце, паслухайце,
Ці шуміць дубровенька,
Ці цьвяціць багровый цьвет,
Ці едзіць завяжыць-сьвет¹ ?
Ой, рана-раненька!
Ты, Улянка, сястрыца наша,
Ці казаць, ці не казаць,
Ці жалю не задаваць?
Ой, рана-раненька!
Шуміць дубровенька,
Цьвяціць багровый цьвет,
Ужо едзіць завяжыць-сьвет.
Ой, рана-раненька!*

Часам гэтае пачуццё змагаецца з ранейшым хваляваннем душы: хлопец дзеля свае нарачонае хоча збудаваць масток на рэчцы, яна па ягоных мастках ніколі не хадзіла; ён коней пашле па яе, яна на ягоных конях ніколі не ездзіла.

¹ Гэтае своеасаблівае словазлучэнне “завяжыць-сьвет” азначае будучага мужа, які завяжа ці закрые свет дзяўчыне. (Прыпіс выдаўца “*Ruboni*”).

*Я ж табе, Улянка, сватоў прышлю.
– Я с тваімі сватамі не знаюся.
Я к табе, Улянка, саколом прылечу.
– А я к табе серой зязюлькой.*

Сімпатыя, якую амаль кожны чалавек адчувае да прыроды, і асабліва тое, хто жывучы амаль пад адкрытым небам і непасрэдна атрымліваючы сваю ежу з ейных рук, пачуваецца зусім залежным ад яе, – найчасцей узмацняе пачуццё ў грудзях народнага паэта-вешчуна. Возьмем, напрыклад, наступную песню:

*Не сячы, мой татухна,
Ля дарожкі бярозкі;
Не касі, мой брацітка,
У лужочку травіцы;
Не бяры, мая мамухна,
У крыніцы вадзіцы;
Не шчыпі, мая сястрыца,
У садочку цвіточкі.
У садочку цвіточкі –
Мае ясныя вочкі;
У лужочку травіца –
Мая руса касіца;
У крыніцы вадзіца –
Мае дробныя слёзкі;
Ля дарожкі бярозка –
Я сама маладзенька!*

Такая прыхільнасць вясковае дзяўчыны да прыроды, што пачуццём з ёю лучыцца! Сарваная кветка, кожны ўдар па бярозе – яе самую кранае.

Я мог бы прывесці тут мноства песняў, у якіх гэтае замілаванне прыродаю выяўляецца выразна.

*Сказалі малайцу у дарожку.
Прышыбла малайца цёмная ночка.
Стаяла бярозка ля дарогі.
Прыехаў маладзец да бярозкі.
– Ох, бяроза, бяроза, пусьці на ноч.
– Ох, начуй жэ, белы маладзец, начуй.
З вечэра бяроза не шумела,
А с полночы бяроза зашумела,
Залатыя лісьціка зазвінела.
Обачнуўся маладзец у полдарожкі,
Скланіўся бярозе нізко у ножкі.
– О, дзенкую, бяроза, за начлег твой.
Паляжаў я ў бярозкі на карэнях,
Як у радной матулькі на каленях;
Палежаў жэ я у бярозкі на лісточку,
Як у радной матулькі на жываточку;
Пастаяў жэ мой конік под веццю,*

Як у роднага таткі под павеццю.

Сірата бярэ сонца за сведку свайго цярпення, скардзіцца яму:

*У чысьценькем полю серотынька жала, жала,
З соўнінком размаўляла:
– Ох! Ты соўнінко мае ясное!
Не было ж соўнце у найме?
Не пагадаіш сіраце!
У міне мамка чужая,
Ранінька пабужаіць,
На ніўку пасылаіць.
– Ты дзяўчына-сіраціна,
Ці ж мая у том віна?
Вінна твая гаспадыня,
Што рана пабужаіць,
На ніўку пасылаіць.
– Я ранінька узыйду;
Цебе на ніўцэ найду;
Я позьнінька зайду,
Цебе на ніўцэ кіну.*

Дзяўчына, выхвальваючы прыгажосць свайго нарачонага, кажа, што ма-
туля яго

*Pewno w sadzie urodziła,
Znać w kalinie go kapala
I maliną nacierała.*

Амаль кожная песня пачынаецца якім-небудзь малюнкам прыроды, што
служыць выразным параўнаннем альбо мае напаўсхаванае дачыненне да па-
чуццяў спевака:

*Лятаў салавей па саду.
– Тошнінька мне аднаму!
Каб жэ ка мне зязюля!
На адным сучку седзелі б,
Адну думахну думалі б,
Адну б песенку пеялі,
Адну б ягадку клювалі.
Хадзіў Міколка па цераму.
– Тошнінька мне аднаму!
Каб жэ цепер мне Аксютка!
За адным сталом седзелі б,
Адну думахну думалі б,
Адну б песенку пеялі,
Адну б чарэчку клювалі.
Ох, ты зорынька ясна!
Чаго рано поміркаеш?
Ох, мой міленькі дружочэк!
На што ж міне пакідаеш?*

і г.д.

*У Полоцку огонь гарыць,
А у Віцебску дымна.
Любіў казак дзяўчыненьку –
Усім людзям дзіўна.*

і г.д.

*Што найлепшэму дзераўцу
Бог долі не даў;
Што найлепшэй дзевухне
Бог долі не даў.*

і г.д.

*Гдзе ж ты, хмель, зімаваў,
Што не развіваўся?
Гдзе ж ты, дзецюк, начаваў,
Што не разбіраўся?*

Часам прадмет параўнання знікае зусім, а алегорыя прысутнічае ўвесь час і раскрываецца толькі напрыканцы, як тут:

*Запеў салав'юшка пры бару, пры даліне,
Пры вялікой крушыне.
Дам жэ табе, салавейку, клятэчку новую,
Дам жэ табе, салавейку, жэну малодую.
– Не нада ш мне, салавейку, клятэчкі новай,
Не нада ш мне, салавейку, жэны маладой.
Лепей мне, салавейку, на волі лятаць,
Палячу я, салавейка, у зілёныя лугі,
Да сяду, салавейка, у каліновым кусьце,
Да сав'ю, салавейка, цёплае гнязьдзечка,
Да знясу, салавейка, сабе тры яечка,
Высяжу, салавейка, маленькіх дзетак,
Палечу, салавейка, шчырымі барамі,
Шчырымі барамі, цёмнымі лясамі! –
Заплакала дзевіца гарачымі слезамі.*

Але гэтыя сталыя параўнанні з прадметамі натуры, частае ўвасабленне іх¹, паўтараныя звароты да шчырых бароў, буйных вятроў, чыстых палёў, шызых галубоў ды інш., – не адзіная адзнака замілавання нашага людю прыродаю ды ўплыву, які яна робіць. Кожная пара мае свае адмысловыя песні. Вясною, калі прыемныя ўражанні, абуджаныя новым жыццём, што віруе вакол, змагаюцца ў душы беднага селяніна з пакутамі ад нэндзы ды голаду, якія ён надзвычай часта зазнае ў гэтую пару, песня гаворыць пра каханне і салодкія пачуцці, але, натуральна, яны мусяць гучаць на сумнай ноце. Рэдка знаходзім у песнях апісанні зімы, бо звычайна люд складае і спявае іх вясною, летам альбо восенню, на вольным паветры, сярод палёў ды гаёў. Таму нязменна ў гэтых свежых ідыліях спатыкаемся з зялёным садам, дуброваю,

¹ Выразны довад, якое яркае выклікаюць уражанне.

салаўём, зязюляю. Зімою ж казка займае месца песні¹. На яе стварэнне не менш выдатна ўплывае пара. Не столькі будзе ў ёй пяшчоты, як у песні. Каралеўна і Русалка – дзве постаці, абавязковыя ў гэтым жанры апавядання – прыгожыя, але адначасова і жорсткія, як і зіма ў нашым краі. Фантазія, што любуецца сабою ў супярэчнасці цёмных і яркіх фарбаў, а таксама цудоўнасць – галоўныя асаблівасці і вартасці казкі. Аднак жа знаходзім у ёй часам і больш глыбокае пачуццё ці, часцей, маральны сэнс альбо сімвалічную мару; але гэтая вартасць будзе схаваная, як жыццядайнае цяпло вясны ў глыбіні прысыпанае снегам зямлі. Хто ведае паўночны край, хто захапляўся сапраўды феерычным малюнкам нашых палёў ды лясоў, пакрытых брыліянтамі інею, хто бачыў, як марозным, але пагодлівым зімовым днём дым, што падымаецца над убогаю страхою сялянскаю, пазалочаны сонцам, ляціць, падобны на воблака, якое служыць каляскаю чарнакніжніку ці мае выгляд якога заклатага замка, формаю ды гульнёю колераў прыцягваючы наша вока, той, скажу, толькі зразумее, адкуль мог узнікнуць у галаве беднага беларускага мужыка гэты чарадзеіны свет, адлюстраваны ім у казцы, свет дзіваў, дзе, як ва ўсходніх апавяданнях, шмат усюды золата, перлаў, незлічоных багаццяў. Плынь мовы ў казцы аднастайная, той жа самы паўсюль дух цудоўнасці, што ажыўляе іх. Гэтыя апавяданні, будучы ў казцы ў адвольнай форме, прасторнымі рамкамі, куды наш люд укладае сваю фантазію, не пазбаўлены разнастайнасці. Па сутнасці, побач з вобразамі, ад якіх павявае сапраўды гамерычнаю прастатою (як у адным апавяданні, дзе Бог нібы грэцкі Сатурн, вандруе па зямлі; альбо ў іншым, дзе князеўна – нейкая новая Наусікая – мые бялізну ў моры), мы знаходзім у іх рамантычныя колеры сярэднявечча, аграмадных герояў, якіх любіць тварыць фантазія жыхароў тых краін, дзе клімат то надзвычай халодны, то гарачы, дзе крайнасці прыроды не даюць узору раўнавагі ды суладдзя, якім адзначаюцца творы мастацтва ва ўмеранай зоне².

Славянскія казкі хоць і сталі прадметам шматлікіх росшукаў, вывучаны яшчэ менш, чым песні. Працягласць гэтых дзіўных апавяданняў ды забыта-

¹ Найбольш, здаецца, казак нашыя сяляне складаюць ад Калядаў да канца Запустаў. Дзіўныя забабоны ёсць прычына гэтаму. Наш просты люд лічыць, што ў гэты час не варта працаваць вечарам. Ледзь пачынае змяркацца, як у цемры злыя духі атайбоўваюцца ў кутах хаты і пільнуюць, каб ніхто не адважыўся прыкласці рукі да якой-небудзь работы. Хто парушыць гэтую забарону, таму не пашанцуе ў ягонай працы, і ўсё, што ў гэты час народзіцца ў хаце: дзіця, ягня, кураня – будзе мець якое-небудзь калецтва, – быццам знак помсты духаў. З гэтае прычыны такія вечары названыя крывымі; яны, аднак, маюць і больш прыстойную назву – святыя вечары. Вось у гэты час вяскоўцы збіраюцца ў кола ды апавядаюць пад уплывам забабонных уражанняў часта дзіўныя, поўныя жывое фантазіі казкі, вартыя фантастычнага натхнення Гофмана.

² Нядаўна я чуў апавяданне, у якім нейкі злы дух, гонячыся за чалавекам (што іграе ў гэтай казцы галоўную ролю), набывае воблік аграмаднае свінні ды раскрытаю папскаю арэ зямлю і рые воблакі, каб ахвяра не змагла ўнікнуць гібелі. Ці ж гэтая пачвара не нагадвае нам вобразы індыйскае ды скандынаўскае міфалогіі?

насць зместу адштурхнула не аднаго даследчыка; а частыя згадкі на мясцовыя здарэнні, звычаі народу, забабоны ды сімвалы робяць іх незразумелымі для нас. Бывае часам, што наша недасведчанасць у якой дробнай акалічнасці памяннае іхнюю вялікую прывабнасць.

У адной казцы, якую мне нядаўна ахвяраваў знаёмы, чытаю:

“...а сам узяў сакола і харта і пашоў на белую рэку на калінавы мост. На масьце кінуў сакола і харта, а сам пад мост падлез. Прышла полноч. Харт забрэхаў, сакол засьвістаў, зашумела, загучала – ляціць нячыстая сіла с трэмя галовамі; узляцеў на мост і крыкнуў: “– Што ты, песься мяса, брэшыш да сьвішчыш? Мне на усём свеце раўнога нет, только Яська, Ігнашка да Атрошка, а гэтых тут ворон і косьці не занесець”. А Атрошка крыкнуў с-под моста: “– Ворон косьці не занесець, да добрые молодцы і самі заходзяць. Дмій поле!” Нячыстая сіла як дуйнуў...” і г.д.

Мы ведаем, што каліна – гэта дрэва, пасвечанае смерці, ужывалася, здаецца, колісь нашым людзям дзеля вырабу трунаў. Пад калінавым мостам – значыць, на тым свеце, у свеце духаў, куды пасля смерці чалавека нават крук не занясе косці, але куды *добрые молодцы*, як каханак Эўрыдыкі, Тэзей, Дантэ ды іншыя самі заходзяць. (Белая рэка – можа, які смуглявы славянскі Стыкс.) Гэтая дэталі пра калінавы мост сапраўды нямала надае займальнасці ды перадае цалкам іншую ідэю таго ўрыўка¹. Без сумнення, усе народныя аповяданні нязмерна б выйгралі ў нашых вачах пры добрым тлумачэнні цяжкіх для разумення месцаў. Але якой жа трэба кемлівасці ды ведання справы, якога паэтычнага інстынкту, каб шчасліва здзейсніць падобныя намеры? Ужо адно сімвалічнае значэнне, так часта схаванае ў іх і сэнны ўжо невядомае самому народу, складае цяжкасць, якую амаль нельга пераадолець.

Было б тут да месца больш грунтоўна пагаварыць пра сімвалізм нашага народа і славян увогуле, пра тую нітку Арыядны, што вядзе чалавечы розум у лабірынце свету; але адчуваю недахоп маіх сілаў, каб мець адвагу забрацца ў гэтыя глыбіні, што мяжуюць з таямніцамі рэлігіі ды філасофіі. Скажу толькі, што было б пажадана, каб тыя, хто працуе з фальклорам славянскіх народаў, не грэбавалі вышукваць у ім сімвалічнае значэнне. Памятайма, што мы – жыхары краю, дзе колісь персідскі манарх атрымаў тое сімвалічнае папярэджанне, якое да гэтага часу захоўваецца ў памяці адукаваных народаў.

Цяпер прыйшла нам чарга нагадаць пра гістарычную вартасць паэзіі беларускага народа. Калі мы будзем шукаць у ёй адлюстравання палітычных здарэнняў, якія адбываліся колісь у краі, успамінаў пра людзей, што маглі на іх уплываць і вартасцямі ці заганами прыцягваць да сябе ўвагу народа, баюся, каб наша праца не была зусім марнаю. Люд у беларускіх правінцыях з таго часу, як гісторыя наша пачынае высветлівацца, аніякага не браў удзелу ў кіраўніцтве краем, ні ў беспарадках, якія бесперапынна мянялі палітычную

¹ Чытаць верш Багд. Залес(кага) “Калінавы мост”. (Прыпіс выдаўца “*Ruboni*”)

арганізацыю. Ён падпадаў пад уплыў Літвы, Польшчы і Расіі, абыхава пазіраючы на войны, якія вялі між сабою гэтыя дзяржавы. Дык нас не павінна здзіўляць, што ён не захаваў у памяці тыя здарэнні ды не апяваў учынкаў ваяра, якога не ведаў, як назваць, ворагам ці братам. Апрача некалькіх песняў з больш блізкага часу (пра вайну з французамі, напрыклад), не надарылася мне чуць уласнабеларускіх гістарычных спеваў¹. Аднак не трэба думаць, што беларуская паэзія была пазбаўлена ўсялякае гістарычнае каштоўнасці. Наадварот, яна можа стацца прадметам цікавае працы гісторыка, які, не задавальняючыся храналогіяй, сухою наменклатураю слаўных імёнаў, апісаннямі войнаў ды інш., захоча пазнаёміць нас з унутраным жыццём народу. Бо ў ёй выразна перададзены звычаі, хатні быт, характар нашага люду.

Амаль кожная песня мае падобную вартасць. Знаходзім у іх апісанне розных заняткаў і вясковых забаваў, малюнкi, што паказваюць нам то дажынкi:

*Ішоў раёк дарогай шырокай.
Ніхто ж райка не перэймаіць?
Выйдзі, панок, перэймі раёк
І знімі вянок.
Нашы раі велікіе.
Сюда раёк, на мой дварок.
У нас двары мецёные,
У нас сталы цісовыя і г.д.,*

то вечаровыя попрадкі, дзе размовамі і песнямі бавяць час:

*Сабіраліся дзевочкі ў супрадкі ў напрудункі,
Нашчыпалі дзевочкі хмелю яравога,
Наварылі дзевочкі піва п'янога.
Адзін госць непрашоны прыйшоў і г.д.,*

то збіранне на св. Яна купальні (*Ranunculus acris*):

*На сьвятаго Яна
Дзевочкі зелле капалі.
А што ж гэта за зелле?
Чырвоное корэнне?
Гэта зелле купальня,
Дзевоцкое гуляння,
Дзецюцкое ўздыханне і г.д.,*

то рэкруцкі набор:

*Праявілася новіна:
Клічуць войта со двара
І соцкага со сяла.
Будзім думушку думаць,*

¹ Мне казалі, што ў Себежскім павеце кружляе нейкая песня пра татарскі напад, але я да гэтага часу не змог яе адшукаць.

*Каго ў некруты здаваць?
Абдумалі думату
На бедную сірату і г.д.*

Мы таксама бачым у гэтых песнях і звычаях, з якімі яны нас знаёмяць, сляды даўняе рэлігіі тубыльцаў. Ужо даўно заўважана, што нашы сяляне ўспамінаюць пра Ладу. Русалкі ды хохлікі таксама бяруць свой пачатак у дах-рысціянскую эпоху. Пахавальныя бяседы, на якія наш вясковец марнатравіць увесь свой набытак, а занядбанне іх было б знявагаю нябожчыка, называюць да гэтага часу хаўтуры, слова, вядомае ў літоўскай міфалогіі. Паэзія беларуская і сама мова, якою ў розныя эпохі па-рознаму прамаўляла, носяць да сённяшняга дня нясцёртыя адзнакі галоўных пераменаў, што адбыліся ў краі. У асобных словах, забабонах, паданнях, абрадах, агульных літве і нашым русінам, прабіваецца эпоха шчыльных стасункаў гэтых двух народаў. Тая эпоха, што сягае да найдаўнейшых часоў маладаследаванае гісторыі гэтых краёў, для нас ахутаная такою смугою, што не ведаем нават, якое было іх становішча ў адносінах адзін да аднаго. Сёй-той, маючы на ўвазе шырокае распаўсюджванне племені крывічоў (нейкія рэшткі даўняе цывілізацыі, што можна заўважыць у славянскіх народаў), урэшце, уплыў, які рабілі пазней русіны ў Літве, дзе нават на княскім двары пачалі размаўляць іхняю моваю, – прызнае іхнюю палітычную гегемонію над гэтым краем. Вывядзенне назвы святароў паганскае літвы ад крывічоў падмацоўвае гэтую думку, абгрунтоўваючы выснову, нібыта перавага апошніх увяла там тэакратычнае кіраўніцтва. Нягледзячы на тое, што такое дапушчэнне на першы погляд праўдападобнае, будзем лічыць яго вельмі сумнеўным, а можа, і цалкам памылковым, калі параўнаем звычаі, паданні, характар люду гэтых дзвюх правінцый. На нашу думку, больш падобна да праўды тое, што крывічане, аддаючыся збройнай перавазе тэакратычнае Літвы ці толькі духоўнаму яе ўплыву, былі так названыя іншымі славянскімі плямёнамі¹. Гэтая назва, прынятая імі, магла прыйсці ў мову жэмайтаў і латышоў, якія да гэтага часу называюць рускіх крэвамі ці крывічамі. Сярод няпэўнасці гэтых спрэчных домыслаў, у адным толькі не варта сумнявацца: у шчыльных стасунках крывічоў, а пазней палачанаў, віцебчанаў, смаленцаў ды інш. з літвой; а гэта, як мы казалі, адлюстроўваецца ў звычаях і разумовых пладах беларускага народа.

Вяртаючыся да нашага прадмету, ад якога з-за пабочных заўвагаў, маючых, аднак, з ім блізкае дачыненне, аддаліліся на хвіліну, шукайма цяпер слядоў 2-е эпохі. Іхні выразны адбітак знаходзім у мазурках і кракавяках, што кружаць сярод тутэйшае шляхты на загродзе (у большасці – прыезджае з Ка-

¹ *Кожны славянскі народ, што жыў па-суседству з братнімі плямёнамі, адрозніваўся ад іх асобным найменнем. Паўночныя славяне, акружаныя людзямі іншага племені, захавалі сваю генетычную назву.*

роны і Літвы, куды польская мова хутка распаўсюдзілася), а таксама ў іншых польскіх песнях, прысвоеных нашым грамадствам:

*У чыстым полі, на Падолі
Кашталянка венкі віла;
Яна віла, совівала,
На ўсе строны паглядала і г.д.*

*У Варшаве, у Варшаве²
Комедыя іграла;
Там малада бондароўна
Усю ноч гуляла.
Як гуляла, так гуляла
З тымі дворнікамі;
Як дачуўся пан Канюшы,
Што з яго слугамі¹ і г.д.,*

у касцельных спевах, у польскіх прыказках і асабліва ў мове, відавочна змяшанаю з палышчызнаю, якая пад уплывам палякаў ды іхнім атайбаваннем тут стала моваю вышэйшых класаў. Таксама вялікая частка казацкіх песняў, што спяваюцца ў нас, належыць да гэтага ж эпохі.

Трэцяя эпоха – панаванне Расіі, не менш выразна выяўляецца ў мове, песнях і звычаях, дакладна ў іх адлюстраваных. У довад гэтага мы маглі б далучыць песні, што малююць у найдакладнейшых фарбах рэкруцкія наборы, а таксама іншае, відавочна прынесенае з Расіі.

Нашы вяскоўцы нярэдка ўспамінаюць пра асобныя плады цёплых краінаў, а менавіта пра цісы і вінаград; найменне Дунай няраз таксама ўзнаўляецца на іхніх вуснах. Гэтую акалічнасць можна заўважыць асабліва ў песнях, што маюць адзнакі глыбокае старасветчыны. Відаць, мы б не размінуліся з праўдаю, бачачы ў гэтым след накірунку, у якім цягнуліся з поўдня на поўнач славянскія народы; але для людзі гэтая асаблівасць даўніх песняў страціла характар гістарычнае памяткі і сталася толькі паэтычнаю фарбаю. Наша ўяўленне звычайна надае шмат чароўнасці прадметам, якія паказваюцца нам у паўцені, у аддаленай імгле. Нашы народныя паэты, называючы кожную рэчку Дунаем, кожную рачулку Дунайкам, выявілі веданне таго сакрэту мастацтва. Абавязковым дадаткам гэтых нататак з’яўляюцца развагі пра характар нашага людзі. Тое, што ён меў на сваім вяку, і ягоны характар, – узаемна тлумачаць адзін адно. Галоўная рыса гэтага характару – лёгкае прыманне любых хвілінных уражанняў, адсюль слабасць нашага селяніна, які заўсёды паддаецца ўплывам, нават тады, калі лічыць іх шкоднымі, і спрытнасць, якая робіць яго здольным за хуткі час набыць пэўныя веды. Падобны характар – відавочны факт геаграфічнага становішча зямлі, дзе ён стала знаходзіўся, выстаўлены на шчыт супрацьлеглых сілаў. Гэтая слабасць, спрыт-

¹ Гэты Канюшы, паводле поўнага падабенства, ніхто іншы, як стараста Канёўскі, з-за свайго жорсткасці, разбэшчанасці і пакаяння асоба ў нас сапраўды гістарычная.

насць і выніклі з яе, так скажу, эклектызм, што відавочна адчуваецца ў пераменах звычайна ў рэлігій, якім за некалькі стагоддзяў люд падпадаў колькі разоў, а таксама ў мове, багатай на разнастайныя формы¹ і свабода якое з’яўляецца, можа, яе галоўнаю асаблівасцю. Сапраўды, не толькі цалкам чужыя словы ды цэлыя выразы знаходзяць у тутэйшым дыялекце правы грамадзянства, але нават і націск (як мы гэта заўважалі менавіта ў паэзіі) нярэдка змяняецца дзеля сугучча канчаткаў, падаючы часам паводле польскага звычайу на перадапошні склад у словах, што інакш вымаўляюцца ў невершаванай мове³.

Усё ж мы б памыляліся, робячы выснову, што тая схільнасць нашага вяскоўца прымаць любыя ўражанні выключала здольнасць глыбока перажываць іх. Нават павярхоўнае знаёмства з паэзіяй нашага люду павінна засцерагчы нас ад падобнае памылкі. Без гэтае сілы сэрца як жа б неадудкаваны беларускі вясковец мог аздобіць свае творы кветам найдалікатнейшых пачуццяў² і выхаваць у сабе той артыстычны інстынкт, што часам падказвае яму і без навуковага карпення пра найдрабнейшыя асаблівасці мастацтва?³

Таксама не менш выдатная рыса характару беларускага народа – нядбанне ні пра што (insouciance), а гэта з’яўляецца вялікаю перашкодаю для до-

¹ Што тым болей павінна здзіўляць, бо над гэтаю моваю так мала працавалі.

² Возьмем, напрыклад, вядомую ўжо чытацкай публіцы беларускую песню, у якой малады чалавек, паміраючы з жалю ад страты жонкі, атручанае ягонаю матуляю, кажа: “Не ўмела, маці, з намі жыць, умей жа, прынамсі, пахаваць: не хавай нас па-рознаму, але аднолькава і ў адным мейсцы”. Але маці не паслухала, асобна пахавала: сына насупраць царквы, нявестку за царквою; на магіле сына пасадзіла явар, на магіле нявесткі – белую бярозу. Раслі дрэвы і выраслі, па-над царквою пахіліліся, галінамі палучыліся. Якая далікатнасць пачуцця выяўляецца ў гэтым паэтычным малюнку, накрэсленым рукою таго грубага на выгляд нашага вяскоўца.

³ Сам пропуск асобных галосных дзеля гармоніі верша:

“Арала, арала недо ‘рала”

і мастацкае збліжэнне супрацьлеглых прадметаў дзеля больш выразнае перадачы прыкметаў маляваных рэчаў ці асобаў, здаецца нам, пацвярджае тое, што мы казалі:

Да ці вышла грозная туча
С-под цёмнаго лесу?

Да не вышла грозная туча
С-под цёмнаго лесу,

Да выслала буйнаго ветру,
Дробаго дожджу.

Ох! Ці вышла наша господыня
Рана на ніўку?

Хоць не вышла наша гаспадыня
Рана на ніўку,

Да выслала дочак-перапёлак,

Нявестак-лябёдак і г. д.

брага быту. Шмат маем песняў пра бесклапотнае шчасце чалавека, які, будучы пазбаўлены ўсялякае ўласнасці, не мае пра што хвалявацца. Няраз здараецца кожнаму з нас, вясковых жыхароў, бачыць, як бедны селянін, у якога конь – самы значны набытак, у хвіліну натхнёнага шалу ляціць галопам праз поле, гонячы каняку, змучаную штодзённаю працаю, аж пакуль не пакінуць яе апошнія сілы. Спрыяе, можа, гэтай загане, што ў матэрыяльных адносінах прыносіць страты краю, але мае, аднак, свой паэтычны бок, – беднасць тутэйшага людзю, пазбаўленага ўсялякае ўласнасці альбо залішне абмежаванага ва ўжыванні яе. Але так як усебаковае акрэсленне характарыстыкі беларускага мужыка не ўваходзіць у план дадзеных нататкаў, скажам толькі агулам, што бачым у ім найдакладнейшае выяўленне славянскага характару. Воля Божая, што выставіла Славяншчыну на шматлікія ўплывы зменлівага клімату, геаграфічных асаблівасцяў і дачыненняў з многімі ды так адметнымі між сабою народамі, прытым глыбока прышчэпліваючы ў ейнае лона зародак роднага, што складае непазбыўны фон характару ўсіх славян¹, немалую, пэўна, мусіла прызначыць гэтаму народу ролю ў сваім намеры зліць род людскі ў адну сям'ю, члены якое, паразумеўшыся ўзаемна, былі б злучаны вузлом міласці і згоды². Пераводзячы справу ў бясконца меншы маштаб, няхай будзе дазволена нам выказаць думку, што Беларусь, якая ўяўляе цяпер зменшаны малюнак, на якім можна заўважыць усе адценні характару славян, усе дэталі іхняга быту, і якая зазнала прытым столькі разнастайных уплываў, можа быць калі-небудзь паклікана аказаць падобнае ўздзеянне на братнія плямёны, недастаткова прасякнутыя духам тае ўзаемнае сімпатыі, якая павінна кіраваць любым палітычным саюзам, пазбаўленым без гэтага варунку ўсялякае трываласці і сапраўднага сэнсу ў прагрэсе цывілізацыі.

Я быў бы шчаслівы, калі б гэтыя старонкі маглі заахваціць недасведчаных да знаёмства з паэзіяй беларускага людзю, якая заслугоўвае гэтага як сваёю ўнутранаю вартасцю, так і святлом, якое кідае на свой край. Паўтараючы ў скарачэнні тое, што мы казалі пра важнасць народнае славянскае паэзіі, пацвердзім, што бачым у ёй першыя спробы развіцця творчых сілаў нацыянальнага духу, які, праходзячы пазней праз аналітычную эпоху, ужо толькі настройваўся на далейшую працу.

Такая паэтычная чароўнасць першых помыслаў ягонага дзяцінства, такая свежасць ды глыбіня тых уражанняў, якія натхнілі народныя песні, даючы таксама штуршок да ўтварэння столькіх цудоўных вымыслаў пра варажбу,

¹ Кранаючае падабенства розных славянскіх дыялектаў і паэтычных твораў усіх славянскіх народаў, а таксама ўзаемнае іх прысваенне, умацоўвае нас у гэтым перакананні. Бачым, напрыклад, немалое падабенства беларускіх песняў з казацкімі, хоць складаліся пад уплывам цалкам іншых акалічнасцяў: першыя – больш вясковыя, а другія – вайсковыя.

² Каб не напракалі мяне, што твару ўтопію, мушу патлумачыць, бо кажу тут не пра палітычнае злучэнне народаў, а пра духоўны саюз паводле хрысціянскае навукі.

духаў, хохлікаў, русалак¹ ды інш., што давалося б нам сапраўды сумаваць па тых прывабных зданях, спалоханых голасам крытычнае разважлівасці, нібы дакучлівым крыкам пеўня, калі б новыя адкрыцці ў разумовай вобласці, новая вера не змаглі замяніць нам гэтую страту.

Для пазітыўнага розуму, што не прызнае карысці чыста мастацкіх мэтаў, знойдзем іншую прычыну, каб заняўся народнаю паэзіяю. Люд наш, асабліва на Белай Русі, менш чым які чужы быў пазнаны тымі, каму Воля Божая даручыла клапаціцца пра ягоны лёс. Прызнаёмся са скрухаю, што не часта наведваем тыя дымныя халупы, дзе нам цяжка нават дыхнуць; маркотна сказаць, нашы няпоўнагадовыя як фізічна, так і маральна браты мусяць жыць у іншай, чым мы, стыхіі. Што ж дзіўнага, калі не разумеючы добра становішча і характару нашага простага людз, мы не ўнікаем у патрэбы і не ўмеем адолець іхняе нэндзы і дэмаралізацыі. Па асобных тутэйшых песнях мяркуем, што колісь былі шчыльнейшымі дачыненні сялянаў з панамі. Сёння правы, уведзеныя з шляхетнаю, пэўна, мэтаю абароны вяскоўцаў ад прыгнёту, але недасатковыя, як і ўсялякія часовыя статуты, усё больш і больш праводзяць мяжу паміж гэтымі двума класамі, замяняючы, калі можна так сказаць, самаўладнага караля (які хоць з-за гонару дбаў пра дабрабыт сваіх падданных) на спекулянта, што падрахоўвае карысці, якія прыносяць яму праца рабоў. Можна, з-за вышэйназванае прычыны матэрыяльны быт нашага мужыка па-лепшыўся не на столькі, на колькі можна было спадзявацца з-за досыць прыязных асобных акалічнасцяў.

Што да разумовага яго стану, дык ён ніколі, можна, не быў у больш жахлівым становішчы. Ад нястачы і ўсеагульнага псавання нашых сялян, нават здаровыя розумы і сэрцы зусім упалі духам. Нядаўна адзін селянін, суправаджаючы мяне каля пушчы, якую ён ахоўваў, казаў мне, маркотна ківаючы галавою, што дрэвы, як і людзі, не такімі былі ў даўнейшыя часы, што цяпер усё драбнее, псуецца, схіляецца да ўпадку. Далучаю тут гэтыя словы, бо часта чую, як паўтараюць іх нашы вяскоўцы, і, здаецца мне, яны змяшчаюць у сабе цэлую сённяшнюю філасофскую сістэму нашага людз, які не бярэ ўдзелу ў разумовым прагрэсе стагоддзя.

Мы дарэмна чакаем, што рэчы стануць іншымі, калі не будзем намагацца лепей пазнаць маральны і фізічны стан нашых сялян, і, пазбавіўшыся такое шкоднае абыякавасці, аказваць на іх уплыў нашае асветы. Нашы пісьменнікі маглі б эфектыўна спрыяць гэтай выратавальнай справе, абуджаючы

¹ Чытач, недастаткова азнаёмы з тою цудоўнаю міфалогіяю нашага народа і не маючы мажлівасці пазнаць яе з ягоных вуснаў, няхай звернецца да кнігаў пана Вуйціцкага. Важныя творы гэтага клапатлівага даследчыка звычайна нашага людз маюць шмат цікавых звестак. Мы параўноўваем іх з тымі старасвецкімі будынкамі, што нашыя бацькі называлі ламусамі. Тут знаходзім розныя цікавыя, старыя, забытыя рэчы: шышак без забрала, эфес без ляза, колькі рамаў ад аднаго абраза, крэслы, сталы, талеркі – усё зламанае, пабітае ды запыленае, але мае сваю вартасць.

цікавасць вышэйшага класа да таго народа, які з-за паэтычнага характару, а таксама душэўных вартасцяў і нешчаслівага становішча пэўна заслугоўвае гэ-тага. Шаноўны перакладчык выдадзеных колькі гадоў таму ў друкарні паноў Завадскіх “Песняў людю з-над Дзвіны”¹ даў прыклад, які павінен быў бы знайсці наслідавальнікаў. Ягоны малы томік робіць самае прыемнае ўражанне на тых, каму не чужая гэта зямля, так добра ў ім адлюстраваная, што аніякая гучная апісальная паэма не можа з гэтага пункту гледжання зраўняцца са сціплым зборнікам песняў, які абуджае ў сэрцы чытача самыя прыхільныя пачуцці да нашых бедных мужыкоў.

Хто не адчувае сілаў, патрэбных дзеля выканання спраў пэўнага роду, мог бы таксама прыкласціся да агульнага дабра, удзяляючы публіцы асобныя назіранні пра тутэйшы люд, часта страчаныя ў нашым вясковым жыцці нават тады, калі пра іх не думаем.

Мы спадзяёмся, што за гэтыя нататкі нашы памяркоўныя чытачы зробіць ласку дараваць нам, калі з вельмі абмежаваным запасам ведаў пра наш люд, а таксама неабазнаныя ў пісьменніцкім майстэрстве (якое не з’яўляецца ні нашым рамяством, ні прызываннем) адважыліся выставіць на іх вочы гэтыя старонкі. Нават калі б сталася інакш, дык сама мэта, што схіляе нас да такога кроку, павінна, здаецца нам, быць пацехаю ў літаратурных няўдачах, што могуць крануць нашу ўласную міласць.

Пісаў у Каханавічах у 1843 годзе.

ПРЫПІСЫ

¹ Мы павінны папярэдзіць чытача пра асаблівасці вымаўлення асобных гукаў беларускае гаворкі. Без такіх папярэдніх ведаў нельга зразумець гармонію верша ў песнях нашага людю.

Літара “у” (прыназоўнік “w”, “въ”) рэдка вымаўляецца як польскае “u”; яна звычайна спалучаецца з першым складам наступнага слова, з якім, шчыльна зліваючыся, утварае гучанне, чужое польскай мове. Што надае гэтай літары рысы зычнага, напр., у *сіроткі*, у *нядзелю*, у *рэцэ*, у *ельніку* ды інш.

“У” на пачатку слова перад зычным (напр., *удалый*, *убіт*, *уздыхаць* (wzdychac) мае та-кое ж самае гучанне.

“У” ў сярэдзіне і на канцы слова пасля галоснага гучыць як польскае вымаўленне першага складу слова August. Падобныя дыфтонгі, характэрныя, мажліва, для ўсіх непрыгладжаных уплывам сфармаванае мовы народных гаворкаў, і так адпаведныя ў сваёй нязграбнай прастаце жыццю пастухоў ды аратых, вельмі часта можна пачуць з вуснаў нашых вяскоўцаў. Такое “у” замяняе літары “i”, “w” у адпаведных польскіх ці расійскіх словах, напр., *воўк*, *волк*; *поўны*, *pełny*; *дзіўны*, *dziwny*; *крыўда*, *заляцаўся*, *дуйнуў* ды інш. Злучнік “i” часам ператвараецца ў “й”, калі папярэднія слова заканчваецца на галосную. Згодна з

¹ Асобныя з гэтых песняў амаль даслоўна перакладзены; у іншых ёсць імкненне, не адступаючы ад духу першатвора, яснаейшым выкладаннем думкі ўчыніць іх больш зразумелымі для нас. Таксама, як за дакладнае тлумачэнне арыгінальнага тэксту мы павінны быць удзячныя таленавітаму пісьменніку і за тыя паэтычныя і такія кароткія каментарыі⁴.

гэтым спосабам вымаўлення адзін з нашых паэтаў, што часта чэрпае сваё натхненне ў помыслах люду, а таксама не пагарджае формамі народнае мовы, напісаў:

“W imie Ojca i Syna Ducha,
Wzleciał na koń Zawerucha”.

Але найбольшая цяжкасць у вымаўленні сустракаецца тады, калі “i” на пачатку слова знаходзіцца перад некалькімі ці адною зычнымі, напр., іграць. Бо гэтая літара ў такім разе, як “y”, пра якое мы напачатку гаварылі, не складае асобнага складу, а шчыльна зліваецца з наступнаю. Таму раім пісаць “*йграць*”. Для перадачы гэтага вымаўлення, чужога нашай мове, мы не маем патрэбных знакаў. Мажліва, нешта адпаведнае можна было б адшукаць у паўднёва-заходніх славянаў; бо ў іх голас часта перадае слізганне па галосных. З-за немагчымасці выказацца лепш пра гэты гук, мы прапануем чытачу, каб не рабіў з такога “i” асобнага складу, а злучаў яго, наколькі можна, з наступнымі гукамі.

Асобныя словы, што ў польскай мове заканчваюцца на “i”, вымаўляюцца ў мове тутэйшых вяскоўцаў больш мякка, напр., *маць* гучыць амаль як маці. Аднак жа моцным гук “i” можа быць, калі наступным ідзе слова, не адасобленае паўзаю і пачынаецца яно зычным, напр., *знаці-ся, разстаці-ся* ды інш.

² З прычыны таго, што толькі пачатак гэтае песні быў змешчаны ў “*Rubonie*” (Т. 3. С. 157), да месца будзе тут змясціць яе цалкам. Папярэджваю чытача: што датычыць формы верша, дык мой пераклад далёкі да арыгінала, а вось думка і тропіка перададзены дакладна.

Skargami, gderaniem
Matka mię nagliła,
Młodego mię chłopca
Z musu ozeniła.
Niech wiosny dożyję,
Żone mą porzucę,
Pójdę, w czyste pole,
W Dunaj się, obrócę.
Nad brzegiem Dunajku
Młoda wdowa stała,
Brała wodę w rzece,
Z rzeką rozmawiała:

— Nie smutnoż, Dunaju,
Tak być w falach cały?
Nie smutnoż, Dunaju,
Bić o kamień biały?
— Nie smutnoż, nie smutno,
Tobie, młoda wdowo,
Porzucac tve dzieci,
Zamaż isć nanowo?
— Ja młoda, jak wprzódy
Tak będę ponować,
Będą tylko dziatki
Maleńkie horować.

³ Часта сустракаецца, што адны і тыя ж словы беларускае гаворкі па-рознаму вымаўляюцца вяскоўцамі аднае ваколіцы, напр., *цібе, цебе; лятаіць, лятаець* ды інш., нам здаецца, што гэта паходзіць адзіна з прычыны адсутнасці сталых правілаў; такая свабода ёсць хутчэй асаблівасцю мовы. Гэтыя лёгкія мадыфікацыі служаць дзеля больш выразнае перадачы далікатных адценняў пачуцця, не маючы часта іншага тлумача, як пэўнае змяненне голасу ў органе асобы, што мовіць.

⁴ Дазволім сабе зрабіць тут невялічкую заўвагу пра неадпаведнае слова, што знаходзіцца ў адной з тых песняў. Гэта мы робім адзіна дзеля песні, якая нямала траціць прывабнасці з прычыны таго недахопу. Чытаю ейны пераклад на польскую мову:

Żniwiareczki, lebiodeczki,
Będziem Boga prosić.

Лебёдэчка утворана ад лебедзь і азначае памяншальна-ласкальнае значэнне слова *łabędzica*. Сялянкі, апрапаваючыся на жніво звычайна вельмі ахайна (праца адбываецца з пэўнай урачыстасцю і ёй у першы дзень спадарожнічае спрадвечу цырымонія *Зажынкi*, мажліва, помнік паганскіх абрадаў), могуць быць слухна параўнаны па белай вопратцы з

лебедзем. Я сумневаюся, каб у польскай мове слова *лебёдэчкі* магло быць зразумела ў такім значэнні.

ВЕРАЊЦЫН ЦІ ВУЛЬ?

Звычайна, калі мы кажам пра беларускіх класікаў, дык маем на ўвазе нашых прарокаў-вешчуноў пачатку XX стагоддзя – Янку Купалу, Максіма Багдановіча, Якуба Коласа, Максіма Гарэцкага. Праўда, спецыялісты-літаратуразнаўцы часам і сярод літаратараў XIX стагоддзя вылучаюць класікаў: Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Францішка Багушэвіча. Колькі гадоў таму Генадзь Кісялёў прапанаваў і трэцюю асобу на гэты Алімп: аўтара паэмы “Тарас на Парнасе”. Шаноўны даследчык нават адну са сваіх кніжак так і назваў – “Разысківаецца класік...” Назваў яе так, нягледзячы на тое, што ўжо дзесяць гадоў даволі ўпэўнена сцвярджаў: аўтарам “Тараса” трэба лічыць Канстанціна Вераніцына. Тым не менш, тытул кнігі сведчыць: класік яшчэ не знойдзены, пошукавы працэс не закончыўся. Што ж, гэта надзвычай сумленна, калі вучоны не згаджаецца паставіць апошнюю кропку, бо не мае аднае-адзінае драбніцы – звестак пра літаратурную працу К. Вераніцына. Гэты чалавек адно толькі “найбольш верагодны аўтар” славутае беларускае паэмы.

Аднак факт бяспрэчны: аўтар “Тараса” мае поўнае права называцца класікам беларускае літаратуры. Лічыць класікам К. Вераніцына не выпадае з-за тае простае прычыны, што ён, як вынікае, не меў аніякіх дачыненняў да прыгожага пісьменства. Ні беларускага, ні польскага, ні нават расійскага. Бо хто дасць веры, што паэт, які так балюча рэагаваў на літаратурны працэс тых гадоў, які сваім “Тарасам” нават “умешваўся” ў гэты працэс, што гэты паэт больш ніколі, ні ў адным перыядычным выданні (жывучы, заўважце, у Пецярбурзе) не сказаў аніводнага слова? Больш за тое, пачынаючы з 1889 года паэма “Тарас на Парнасе” часта друкуецца, пра паэму згадваюць літаратуразнаўцы, пачынаецца дыскусія пра аўтарства. А што К. Вераніцын? Не ведае пра гэта? Ці, можа, саромеецца свайго “юначлага граху”? Ён што – не адчуваў, не бачыў, не разумеў свайго таленту? Быць такога не можа! Літаратурная праца аўтара “Тараса” не была нейкім недарэчным імгненнем, “грахом юнацтва”, нейкаю хвілінаю всеялосці альбо забаваю. Сама паэма сведчыць: аўтар бачыць сваё жыццё, свой лёс у літаратуры. Занадта сур’ёзныя праблемы ўзняты ў “Тарасе”, каб лічыць літаратурную працу аўтара выпадковым “юначым узлётам”. Занадта вялікім майстэрствам валодаў паэт, каб лічыць, што ён пасля “Двух д’яблаў” (1860) не напіша аніводнага радка. Што перашкаджала К. Вераніцыну, калі б ён меў талент аўтара “Тараса на Парнасе”, выступаць у літаратуры, пісаць па-расійску? Перашкода толькі адна: К. Вераніцын не быў паэтам. (Меў, відавочна, рацыю настаўнік “словесности” Віцебскай гімназіі, невысока ацэньваючы здольнасці К. Вераніцына-гімназіста).

У той жа час сёння не выклікае сумненняў, што аўтарам паэмы «Тарас на Парнасе» з’яўляецца выхаванец Віцебскае гімназіі. Як не выклікае прэрэ-

чанняў і тое, што Паэт – «чалавек рускае культуры» (М. Багдановіч). Надзвычай моцнай была ў сярэдзіне XIX стагоддзя русіфікацыя на Беларусі, надзвычай моцна насаджалася праз школу руская культура і літаратура. Няма нічога дзіўнага, што за колькі гадоў вучобы пры дастаткова пільным кантролі школьнага кіраўніцтва (выхавальнікі працавалі не толькі на занятках, але не выпускалі сваіх вучняў з поля зроку і ў пазаўрочны час) падлеткі ператвараліся ў «істинно русских людей». На гэта была скіравана дастаткова добра прадуманая праграма школьнага курса. Асабліва значнае месца ў гэтай праграме надавалася ўрокам «славеснасці» і настаўнікам-філолагам. Невыпадкова на пасаду настаўніка-славесніка на Беларусі звычайна прызначалі карэнных расіянаў.

Калі ж не прыняць К. Вераніцына як асноўнага кандыдата на ролю аўтара “Тараса на Парнасе”, дык на гэтае святае месца ўпэўнена прыйдзе Ялегі Пранціш Вуль. Усяго толькі дзве-тры акалічнасці не дазволілі паважа-наму Г. Кісялёву сцвердзіць, што аўтар “Тараса” – менавіта ён, Вуль, Элегі Францішак Карафа-Корбут.

Менавіта гэты чалавек мае права называцца класікам нашае літаратуры, бо ён – Паэт. На карысць гэтага сведчаць ягоныя творы, у першую чаргу тыя, аўтарства якіх не выклікае сумнення. Беларускамоўны верш “К дудару Арцёму ад наддзвінскага мужыка” здольны забяспечыць Вулю першае месца на беларускім літаратурным Парнасе XIX стагоддзя. (Хіба што Янка Купала праз пяцьдзсят гадоў зможа пераняць першынства). Уся беларускамоўная паэзія таго часу на парадак ніжэй – і па форме, і па змесце – за паэтыку гэтага верша.

Што табе, дудур, прыспела
Смелыя песні завадзіць.
Ці то лёгкае, брат, дзела
Нашу браццю прасвяціць?
Крыкнуць на цябе паноўе,
Што ты шкоднік і місцюк, –
Страціш голас і здароўе
І дуду упусціш з рук.

Лірычны герой верша вітае беларускую працу Арцёма Вярыгі-Дарэўскага¹. Тую працу, за якую не скажучь добрага слова “паноўе” –

¹ Дзіўна, але мастацкія вартасці вядомай сёння паэзіі Арцёма Вярыгі-Дарэўскага саступаюць ва ўсіх адносінах паэтыцы Вулю. Дастаткова прыгадаць:

“Плыві, плыві ты, Дзвіна серабрыста,
Аж там, у сама Балтыйскае мора,
І прыкаціся там, дзе душа чыста
Майго Фядола прападае з гора.
Не страш яго там маімі слязамі,
Ні аб рабятках не кажы худога,
Што па кусочках хаджу з сіратамі, –

польскія патрыёты. Бо гэтая праца не на карысць польскаму руху. Паны, вядома, не прымуць беларушчыну А. Вярыгі-Дарэўскага, і адзінае выйсце – зварот да простага людз. Дык шляхціц-беларус Элегі Францішак Карафа-Корбут выступае ў вершы ад імя мужыкоў і ў той жа час называе А. Вярыгу-Дарэўскага братам.

Так, мой мілы брат Арцёмку,
Бог цябе благаславі!
Іграй шчыра, пяі громка
І жыві нам ды жыві!

А можа нам варта прызнаць, што і “Тарас на Парнасе”, і “Два д’яблы”, і “Вясна гола перапала...” напісаны таксама Вулем, бо іх паэтыка блізкая да паэтыкі верша “К дудару Арцёму...”. А гэта значыць, што наша літаратура XIX стагоддзя мае зорку першае велічыні, што наша літаратура мае класіка. І гэта нягледзячы на тое, што ў 28 гадоў паэт страціў магчымасць працаваць у літаратуры. Сасланы ў Сібір, ён хутчэй за ўсё і не вярнуўся адтуль. Звесткі пра тое, што Вуль у 80-ыя гады апынуўся ў Варшаве, мне падаюцца непраўдападобнымі. У Варшаве талент паэта абавязкова б выявіўся. Апрача таго, у той час польскія выданні цікавіліся жыццём на “крэсах”, на Беларусі, дык Вуль абавязкова б выступіў у друку. (Знойдзены І. Запрудскім допіс паэта з 1863 года ў “Gazetu codziennu” – красамоўнае сведчанне гэтаму). Ну і, вядома, даспадобы любому выданню прыйшліся б успаміны выгнанніка.

Згубіцца ў Варшаве 50-гадовы паэт проста не мог. Іншая справа, што яго там не было. Пэўна, у Варшаву прыехаў нехта іншы з вялікага роду Карафа-Корбутаў і ягоныя звесткі пра Вуля праз Вінцэся Каратынскага трапілі да Рамуальда Зямкевіча¹. Прызнаўшы гэта, мы тым самым набліжаемся да прызнання Вуля аўтарам “Тараса”. Думку Г. Кісялёва, што Вуль не быў у Пецябурзе, не бачыў Булгарына і Грэча, дык і не мог напісаць паэму, – нельга лічыць пераканаўчай. Па-першае, паэт мог і не быць там: каталог кніг Віцебскай гімназіі (Нацыянальная бібліятэка Беларусі, шыфр 09/4560) сведчаць, што гімназісты маглі чытаць амаль усю расійскамоўную мастацкую літаратуру і перыёдыку (больш за сто найменняў); па-другое, пра адыёзных пецябуржскіх літаратараў, іх знешнасць аўтар мог даведацца ад настаўніка “словесности”. Дарэчы будзе заўважыць, што ў бібліятэцы гімназіі былі і творы Ф. Салагуба, выдадзеныя ў Пецябурзе ў 1855 годзе. Ці не з гэтай кніжкі пазнаёміўся Вуль з паэмай “Тарантас”, каб неўзабаве, пішучы “Тараса”, дадаць характэрны штрих у малюнак “штурму” літаратарамі Парнаса?

Не кажы, рэча, а пацеш мілога”.

Відавочна, малады паэт меў на ўвазе тую ролю, якую адыгрываў старэйшы сябра ў тагачасным літаратурным руху, а таксама аб’ём зробленага ім.

¹ *Бо менавіта Р. Зямкевіч паведаміў, што псеўданім Ялегі Франціш Вуль належыць Э.Ф. Карафа-Корбуту.*

Увогуле ж сам факт, што твор напісаны ў 1855 годзе, пацвярджае аўтарства Вуля. Уплыў гімназіі прадвызначыў зварот паэта, няхай сабе і выхаванага ў каталіцкай сям’і, да праблем, якія адлюстроўвала расійская літаратура. (Як і чаму вучылі К. Вераніцына ў Пецяўбургскай медыка-хірургічнай акадэміі – гэта яшчэ пытанне. Але, відавочна, не літаратуры). З упэўненасцю можна сказаць, што Вуль у гэты час не меў дачыненняў з А. Вярэга-Дарэўскім, з літаратурна-грамадскім рухам у Віцебску. Паэма, такім чынам, напісана паэтам, арыентаваным на расійскую літаратуру. Пазней, калі ўплыў віцебскага культурнага асяроддзя скіраваў маладога чалавека да польскае традыцыі, паэт не мог шырока афішыраваць сваё аўтарства. У час актывізацыі нацыянальна-патрыятычных сілаў і гаворкі не магло быць пра друкаванне “Тараса”. Шляхта вытлумачыла б гэты крок як здраду, як прыхільнасць да Расіі. З гэтае прычыны пытанне атрыбуцыі паэмы такое складанае!

Сітуацыя змянілася пасля паўстання 1863–1864 гадоў. У асяроддзі беларускае шляхты ўзнікаюць ужо іншыя тэндэнцыі. Дык невыпадкова, што з гэтага асяроддзя спіс паэмы трапіў да Юзафа Багдана Залескага, а пасля апынуўся ў Кракаве (гл. публікацыю Язэпа Янушкевіча ў “ЛіМе», 1989 год, 2 чэрвеня), а таксама захаваўся ў памяці паўстанцаў і “вярнуўся” разам з ссыльнымі ў 80-ыя гады на Бацькаўшчыну.

Пэўна, па просьбе аднакласніка К. Вераніцын перапісваў “Тараса”, “Двух д’яблаў”; у выніку творы былі вядомыя сярод вучняў Горы-Горацкага земляробчага інстытута. Гэта і стала прычынаю, што паэмы Вуля, атрыманыя ад К. Вераніцына, хтосьці праз колькі гадоў падаў Аляксандру Рыпінскаму як творы самога Вераніцына.

Шляхі-дарогі нашае славутае паэмы надзвычай складаныя і забытаныя. Нават нягледзячы на тытанічную навуковую працу Генадзя Кісялёва, тут яшчэ шмат загадак ды рэбусаў. Ставіць апошняю кропку яшчэ рана, а г. зн. неправамоцна ў школьных падручніках адназначна прыпісваць аўтарства паэмы “Тарас на Парнасе” Канстанціну Вераніцыну. Пошук працягваецца...

БІБЛІЯГРАФІЯ

ЦДГА у Мінску. Ф. 2636. Воп. 1. Спр. 264.	Прашэнне бацькі Вуля ў Віцебскі павятовы суд.
ДГА Літвы. Ф. 567. Воп. 2. Спр. 5737.	Прашэнне бацькі Вуля да апекуна навучальнае акругі (1846).
ЦДГА ў Мінску. Ф. 2507. Воп. 1. Спр. 482.	Журнал наглядчыка за вучнямі.
ЦДГА ў Мінску. Ф. 2507. Воп. 1. Спр. 462.	Гімназічныя дакументы.
ДГА Літвы. Ф. 1248. Воп. 2. Спр. 482.	Следчая справа.
ЦДГА ў Мінску. Ф. 319. Воп. 2. Спр. 1577.	Прашэнне бацькі Вуля ў Мінскую зборню.
ЦДГА ў Мінску. Ф. 2554. Воп. 1. Спр. 81, 112, 126, 128.	Ведамасці паспяховасці.
ЦДГА Літвы. Ф. 1135. Воп. 4. Спр. 391 а.	“Альбом” А. Вярэгі-Дарэўскага.

ЦДГА ў Мінску. Ф. 1781. Воп. 36. Спр. 45.

ЦНБ НАН Беларусі. Ф. 5. Воп. 1. Спр. 1.

Рукапісны вадзел б–кі Чартарысцкіх
у Кракаве. Часовы нумар 1756.

Верш Я. Вуля, прысвечаны
Э. Жалігоўскаму (Антону Саве).

Власт. Памажыця // Наша ніва. 1913. 12 вер.

Гарэцкі М. Гісторыя беларускае літаратуры. Вільня, 1920; 2-е выд. Вільня, 1921; 3-выд. Вільня, 1924; 4-е выд. Мн., 1926

Карский Е. Белорусы. Пг., 1922. Т. 3. Ч. 3. С. 68–69.

Цьвікевіч А. «Западно-русская» школа і яе прадстаўнікі // Полымя. 1928. № 3.

Бас І. Забытыя імёны. // ЛіМ. 1956. 13 кастр.

Мартынава Э., Мальдзіс А. Шаўчэнка і Жалігоўскі: 3 гісторыі беларуска-ўкраінска-польскіх літаратурных сувязей // Тарас Шаўчэнка і беларуская літаратура. Мн., 1964.

Кісялёў Г. Каля вытокаў... // Дзень паэзіі – 65. Мн., 1965.

Кісялёў Г. Арцём Вярэга-Дарэўскі: 3 гісторыі літаратурнага Віцебска // Полымя. 1966. № 4, 5.

Грынчык М. Фальклорныя традыцыі ў беларускай дакастрычніцкай паэзіі. Мн., 1969. С. 84–85.

Каваленка В. Вытокі. Уплывы. Паскоранасць. Мн., 1975. С. 122–123.

Пачынальнікі. Мн., 1977. с. 263–264, 367–376,

Кісялёў Г. Пошукі імя. Мн., 1978. С. 244–245.

Каханоўскі Г. Віцебскія паўстанцы // ЛіМ. 1984. 20 студз.

Киселев Г. Разыскивается классик... Мн., 1989.

Запрудскі І. Вядомы адным вершам // ЛіМ. 1993. 19 сак. № 12.

Кісялёў Г. Ад Чачота да Багушэвіча. Мн., 1993.

Кісялёў Г. Радаводнае дрэва. Мн., 1994. С. 120–147.

Хаўстовіч М. Класік // ЛіМ. 1995. 8 вер. № 36.

“ОТРЕКАТЦА ОТЪ СВОЕГО РОДУ И ПЛЕМЕНИ...”

На пачатку 60-х гадоў XIX стагоддзя ў сувязі з пашырэннем ліберальных настрояў у грамадстве на землях былога Вялікага Княства Літоўскага актывізавалася дзейнасць патрыятычных гурткоў, інтэлігенцыі, шляхты. Своеасаблівым каталізатарам дадзенага працэсу сталася скасаванне царскім маніфестам прыгоннага ладу, а таксама варшаўскія падзеі пачатку 1861 года. Чынны ўдзел у грамадскім жыцці краю бралі віленскія, віцебскія, мінскія літаратары. Дзеля адраджэння незалежнасці былое Рэчы Паспалітае, яны, каб знайсці падтрымку сярод простага людзю, пачалі пісаць, выдаваць і распаўсюджваць агітацыйную літаратуру. Напачатку антыцарскія пратэсты ў краі мелі выразную рэлігійную афарбоўку: зварот ад рэлігійных песняў, што калектыўна выконваліся ў касцёлах, да песняў рэлігійна-патрыятычнага зместу шырока практыкуецца ў грамадстве. На Беларусі стала недастаткова мець адно польскамоўныя песні. Дык узнікаюць пераклады польскамоўных малітваў і гімнаў, якія ў хуткім часе афармляюцца ў асобнае выданне – у 1861 годзе выходзіць кніжка “Pieśni nabożnuja”, цэнтральнае месца ў якой займае надзвычай папулярны пераклад-перапрацоўка верша Алаіза Фялінскага “Божа, што Польшчы...”

Boże, szto Polszy prez nieśmietny wieki
Dau cześć i chwałę, ściaroh ad niewoli,
A nie żaleuszy atcousoj apieki,
Suliu paciechaj u nieszczasnoj doli.
Perad ałtary malitwu prynosim,
Wolnu atczyznu waracici nam prosim.

Ty, pażaleuszy jaje u złoj pryhodzie,
Nia raz pabici uraha dau siłu,
Siarod niaszczaścia u prawiednom rodzie
Dabawiu chwały, choć paszła u mahiłu.

Boże, katory ułaść karanawanych,
Maulau, bylinku słomisz u hnieunym sudzie,
Satryż u porach tyranau pahanych,
Daj nam nadzieju, szto Polska żyć budzie.

Wiarnij jej świetność staruju – jak była,
Daj uradzaj na radnieńkoj mieży,
Sztob u pakoi szczaśliwa zażyła,
Pabłahasławi u dziele maładzieży.

Ty, Białynicka prenajświętsza Dziewa,
Jadyna maci prapaszczaho rodu,
Litwy i Rusi można karalewa,
Uprasi Syna, szto dau nam swobodu!

U Żurawicach, Barunach maskali
Ciabie, nas siłoj u kazionszczynu skuli;

Sprau, szto b at shyzmy Ty i my atstali,
Sprau, kalib z Polszej Unju wiarnuli!
Pera d ałtary malitwu prynosim,
Wolnu atczyznu waracici nam prosim!

Усведамленне перакладчыкам свае краёвае адметнасці выявілася ў апошніх строфах гімна. У той жа час просьба да мясцовых заступніц вярнуць Польшчу (відавочна, Рэч Паспалітую!) і Унію – гэта неабходная дзеля перамогі салідарызацыя з Варшаваю і эміграцыяй. Паступовы пераход ад рэлігійна-патрыятычных заклікаў да публіцыстычна-рэвалюцыйных назіраецца ў кнізе “*Pieradśmiertnyj rozhovor Pustelnika Pietra, katoryj żyu u puszczy dziewięćdziesiąt lat, a pamior majuczy sto sorok let*”. Тут ужо няма набожных псалмаў. Аўтар адкрыта кажа: “Wy, dzieci moi muzyki! Idzicie za szlachtoju i pamahajcie polakam, bo czerez ich tolko dostaniecie ziemi i wolność w wieku wiekoj”¹.

Але найбольш папулярнаю сярод сялян-беларусаў была “Гутарка старога дзеда”. Твор некалькі разоў выдаваўся, захаваліся шматлікія рукапісныя копіі, звычайна канфіскаваныя паліцыяй у сялян. Дзейснасць такое агітацыі (“дзе толькі ён паявіўся, сяляне пакінулі быць прыхільнымі да гасудара”)² падавоціла беларускіх літаратараў выдаваць шэраг падобнае рыфмаванае публіцыстыкі. У першую чаргу трэба назваць газету “Гутарка двух суседзяў”, брашуру “Крыўда і праўда”.

Агітатары імкнуліся ахапіць як мага большае кола чытачоў, імкнуліся стварыць беларускае школьніцтва. Дзеля гэтае мэты выдалі першы беларускі буквар – “Элементар для добрых дзетак-католікаў”. Зрэшты, гэтая кніжка больш нагадвае палітычную пракламацыю, прапаведванне ў імя вялікае мэты класавага міру: “Не чурайся двароў сваіх, паны вам злога не жычуць; чы за радой добрай, чы пажычыць у наглой патрэбе, ідзіце да пана і да пані сваёй, а ўвядзіце, што вас добрым сердцем прыймуць і памогуць; самі злога не жыцце двару, памагайце, калі вас пан папросіць; жывіце ў згодзе, як добрыя суседзі, а ўвядзіш, што ўсё добра будзец”³.

Урэшце, у 1862 годзе выйшаў шэраг нумароў (№№ 1–6) “Мужыцкае праўды”, якая “несла народу праўду пра тагачасную грамадска-палітычную сітуацыю, давала адказы на на самыя вострыя пытанні часу”⁴. Прычым выданне К. Каліноўскага, у адрозненне ад большасці іншых, вызначалася выразным рэгіянальным (беларускім) патрыятызмам.

Расійскія ўлады на Беларусі бачылі патрэбу ў контрпрагандзе.

У дадзеных умовах іх ужо не задавальняла ранейшая ідэалагічная апра-

¹ *Pieradśmiertnyj rozhovor Pustelnika Pietra, katoryj żyu u puszczy dziewięćdziesiąt lat, a pamior majuczy sto sorok let. Pieczatano w Kiewie. [1861]. S. 12.*

² Кісялёў Г. *Сейбіты вечнага*. Мн., 1963. С. 136.

³ Цыт. па кн.: *Александровіч С. Пуцявіны роднага слова*. Мн., 1972. С. 19.

⁴ Кісялёў Г. *Рыцар свабоды // Каліноўскі К. За нашу вольнасць*. Мн., 1999. С. 9.

цоўка насельніцтва – пропаведзі праваслаўных папоў, распаўсюджванне “Губернскіх ведомостей”¹, іншае друкаванае прадукцыі, выдадзенае ў Маскве і Пецярбурзе. “Нарастанне рэвалюцыйнай сітуацыі побач з жорсткімі рэпрэсіямі патрабавала такіх дзейсных сродкаў агітацыі, каб хоць у нейкай ступені процістаяць і ананімным антыпрыгонніцкім творам, і рэвалюцыйна-дэмакратычнай публіцыстыцы, і польскай “інтрызе”. Царскія чыноўнікі, якія ўвесь час варожа ставіліся да беларускай мовы, у крытычныя моманты самі гаварылі з сялянамі па-беларуску. (...) Царскія ўлады добра разумелі, што слова на роднай мове хутчэй трапіць пад сялянскую страху і можа зрабіць больш, чым бізун і турма. У дадзенай сітуацыі важней было не на *якой* мове пішацца, а *што і як* гаворыцца. Так з’явіліся “афіцыйныя” выданні на беларускай мове”². Ужо ў 1861 годзе ананімна, без пазначэння мейсца выдання выходзіць кніжка “Бяседа старога вольніка з новымі пра іхняе дзела”³. Аўтар⁴, прыпадабняючыся пад манеру антыцарскае літаратуры, імкнуўся сцвердзіць супрацьлеглае, у патрэбным уладам ракурсе патлумачыць маніфест 19 лютага 1861 года. Асабліва яго абураюць “агітатары”: “Іншы за кварту гарэлкі начытаіць і наталкуіць табе больш, чым там у кніжцы стаіць, еткія то тлумачы і збіваюць з толку народ праваслаўны”⁵.

Пэўнае пашырэнне мелі і “Речь Старовойта к крестьянам о свободе”⁶ і “Речь Старовойта”⁷. “Аўтар іх – заядлы ідэолаг прыгонніцтва і самадзяржаўя – павучае сялян ад імя свайго героя Старавойта пакоры і прымірэнню:

Цар за тое ў вас вінават,
Што вольніцу няскора шлець;
А пан – за тое, што ён багат
Да зямлі дарам не даець,
Ты бедны сёння, то старайся
Ды шчыра Госпада прасі,
У лянцыйства не ўкідайся,
Труды і гора – ўсё знасі!

Ф. Блус на свой лад тлумачыць сацыяльную няроўнасць (“эта ўсё Бог так даець”), прычыну таго, што ўся зямля ў руках паноў (яны “за верну службу заслужылі, за розум ім яе далі”). Усяляк апраўдваючы марудныя крокі царскага ўрада з вызваленнем, аўтар “Прамоў старавойта” дагаварваецца да таго,

¹ Выходзілі ў Вільні, Мінску, Віцебску, Гародні і Магілёве з 1838 г.

² Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. С. 13.

³ Бяседа старога вольніка з новымі, пра іхнае дзело. [Магілёў], [1861].

⁴ Лічыцца, што ім быў магілёўскі чыноўнік Апанас Кісель. Асобныя даследчыкі аўтарам гэтага твора называюць Франца Блуса або магілёўскага святара А. Чалоўскага

⁵ Цыт. па кн.: Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. С. 14.

⁶ Блус Ф. Речь Старовойта к крестьянам о свободе: Для народного чтения // Могилевские губернские ведомости. № 51.

⁷ Блус Ф. Ручь старовойта: Для чтения моим землякам // Могилевские губернские ведомости. № 60–61.

што быццам бы воля нічога добрага не дасць селяніну”¹.

Наколькі сур’ёзна расійскія улады на Беларусі ставіліся да ідэалагічнае апрацоўкі насельніцтва, да контрпрапаганды, сведчыць распрацаваны праект выдання штомесячнага беларускамоўнага часопіса “Друг народа”: “Народная часопісь для «западно-руссів» павінна ставіць сабе галоўнай мэтай спрыяць інтэлектуальнаму і этычнаму выхаванню народу «в духе православия, руской народности и преданности престолу» і тым дапамагаць збліжэнню Заходняга краю з супольнай бацькаўшчынай Расіяй для ўзаемнага іх злучэння сувяззю грунтоўных інтарэсаў у адно арганічнае цэлае”². Ужо было атрымана фінансаванне (6000 руб. на год), але змена кіраўніцтва ў краі (замест генерал-губернатора У. Назімава і апекуна Віленскае навучальнае акругі А. Шырынскага-Шахматава былі прызначаны М. Мураўёў і І. Карнілаў) прывяла да заняўбаньня беларускамоўнага праекта і замену яго расійскамоўным – напачатку “Русским чтением”, якое неўзабаве трансфармавалася ў “Вестник Западной России” К. Гаворскага.

І ўсё ж А. Шырынскі-Шахматаў за сродкі Віленскае навучальнае акругі³ паспеў выдаць беларускамоўную кніжку. Гаворка пра “Разказы на белоруском наречии”⁴.

Аніякіх звестак пра гісторыю ўзнікнення “Разказовъ...”, здаецца, не захавалася. Не было ў нашым літаратуразнаўстве і аніякіх гіпотэз адносна аўтарства кнігі. У сваёй грунтоўнай працы “Западно-руссизм” Аляксандар Цьвікевіч ўвогуле не згадвае пра дадзенае выданне. А ў працах беларускіх савецкіх вучоных адно толькі канстатацыя, што было такое выданне, ды кароткая, але не заўсёды трапная характарыстыка. Так, філосаф І. Лушчыцкі знаходзіў у “Разказахъ...” “перадавыя ідэі”⁵, вядомы літаратуразнаўца М. Ларчанка – пачатак беларускае мастацкае прозы⁶. Ім прырэчыў С. Александровіч: “Аўтары не ідуць далей афіцыйнага пункту гледжання: яны ўсяляк ганьбяць уніяцтва і каталіцызм і на ўсе лады ўхваляюць праваслаўе, а таксама тых, хто пакінуў унію”⁷. Таксама вучоны справядліва адзначае, што хоць у “Разказахъ...” шмат дыдактызму, але няма тае найўнае прасталінейнасці, уласцівай іншым ананімным творам прарасійскае скіраванасці.

На думку І. Запрудскага, пэўнае дачыненне да выдання “Разказовъ...” меў Адам Кіркор. Аднак, думаецца, ідэя выдання, узнікшы ў асяроддзі

¹ Александровіч С.Х. Пуцявіны роднага слова. С. 14–15.

² Корнілов І. По вопросу об издании народного журнала в Северо-Западном крае. Цыт. па кн.: Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 48.

³ Драгоманов М.П. Политические сочинения. М., 1908. Т. I. С. 108.

⁴ Разказы на белорусском наречии. Вильно. Въ типографии А. Сыркина. 1863.

⁵ Лушчыцкі І.М. Нарысы па гісторыі грамадска-палітычнай і філасофскай думкі ў Беларусі. Мн., 1958. С. 96.

⁶ Ларчанка М.Р. Па шляху рэалізма. Мн., 1959. С. 55.

⁷ Александровіч С.Х. Пуцявіны роднага слова. С. 15.

У. Назімава і А. Шырынскага-Шахматава, была ажыццёўлена іх падначаленымі. Пэўны беларускі “сепаратызм” аўтараў тлумачыцца не ўплывам патрыятычнага літаратурнага кола А. Кіркора, а агульным настроем, уласцівым ледзь не ўсім мясцовым жыхарам.

Пэўную ролю мог адыграць, зноў жа па меркаванні І. Запрудскага, М. Каяловіч і П. Шчабальскі. Асабліва калі ўлічыць, што першы ў 1862 годзе быў на Беларусі, супрацоўнічаў з У. Назімавым і А. Шырынскім-Шахматавым. Якраз ягонаму праму мог належаць першы артыкул зборніка, бо ён, народжаны ў Кузьніцы на Беласточчыне, відавочна, павінен быў карыстацца тамтэйшым дыялектам (С. Александровіч казаў пра ўкраінскую мову гэтага артыкула, з пэўным уплывам паўднёвабеларускіх гаворак). Істотна і тое, што ў 1859–1862 гадах М. Каяловіч пісаў працу “Літоўская царкоўная унія”. А менавіта гісторыя Беларусі і Уніі пададзена ў першым артыкуле-апавяданні “Разказовъ...” “Кто булы нашы найдавнішія диды и якая их була доля до унии?” Аўтар дадзенага тэксту дастаткова абазначаны ў гісторыі; як неблагі этнограф і мовазнаўца, ён спрабуе акрэсліць межы беларускага племені; як тонкі псіхолаг, ён слушна расстаўляе акцэнт, ведае, калі звярнуць увагу на ганенні ў Рэчы Паспалітай праваслаўных, а калі даць чытачу (слухачу) самому адчуць справядлівасць скасавання Уніі. Само скасаванне, сам перавод уніятаў на праваслаўе аўтар не закранае, бо, відавочна, за 20–25 гадоў яшчэ не сцерліся з памяці тыя меры, з дапамогаю якіх улады вырашалі гэтае пытанне. Пра тыя меры лепей не згадваць. Дык невыпадкова ў наступным аповяданні зборніка абраны іншы падыход у раскрыцці тэмы. Заўважым, што тэкст “Ци добре мы зробили, покинувши унию?” аформлены як гутарка. Структурна і кампазіцыйна ён нагадвае “Гутарку двух суседзяў” – пытанні маладасведчанага селяніна і адказы-павучанні святара. Цікава, што аўтар гэтага тэксту, мова якога блізкая да сённяшняе літаратурнае, асноўную ўвагу скіроўвае на прытчу пра кабету і яе дзяцей, што спачатку змушаны былі пакінуць маці і служыць злой пані, аднак пасля з дапамогаю пэўнага справядлівага пана вярнуліся ў сваю сям’ю¹. Прытча створана на ўзор паэтыкі прытчаў Новага Завету і вызначаецца высокімі мастацкімі вартасцямі. Аргументацыя аўтара выглядае дастаткова пераканаўча: беларусы прынялі не новую веру, а вярнуліся да свае роднае. Як і ў Бібліі, аўтар тлумачыць сваю прытчу, дзеля чаго выкарыстоўвае ходкі ідэалагічны штамп расійскага царызму. Маўляў, нашы дзяды былі рускімі, але сталі над імі панаваць ліцвіны і палякі ды прымусілі прыняць Унію, каб ператварыць нас у палякаў і католікаў. Калі ж чытач (слухач) улічыць, што “дзяды” не адразу паддаліся палякам, а доўга баранілі сваё, дык ці не зробіць ён выснову, што праваслаўная вера – гэта родная вера, а г. зн., мы, “пакінуўшы Унію”, зрабілі добра.

¹ Калі б аўтар ішоў за праўдаю, дык мусіў бы казаць пра тое, што дзеці гэтае кабеты вярнуліся не ў сям’ю, а сталі служыць новаму пану.

Варта адзначыць яшчэ адзін аспект, які ва ўсю моц загучыць у чацвёртым апавяданні: святар пераконвае селяніна аддаваць дзяцей “у навуку”, у школу, дзе, безумоўна, беларуская дзятва атрымае веды, якая ў іх вера родная. І тады ў новага пакалення не будзе сумненняў у спавядлівасці акту 1839 года.

Трэці тэкст зборніка “Великая помылка наших белорусов”, як слухна заўважыў М. Ларчанка, мае форму памфлету. Аўтар выкрывае такую з’яву ў грамадстве, як атаясамліванне рэлігійнае прыналежнасці з нацыянальнаю. Прычым, робіць ён гэта пераканаўча і красамоўна. Вобразнасць, рытміка-інтанацыйны малюнак апавядання паказваюць на руку спрактыкаванага літаратара.

З’едліва крытыкуе аўтар асабных мужыкоў-беларусаў, якія “пнуцца” за панамі. Бясспрэчна, гэты матыў знаходзіцца ў поўнай залежнасці ад папярэдняга: аніяк нельга мужыку імкнуцца да панскага ладу жыцця, бо гэта азначае мець мажлівасць далучыцца да польскасці. “Пнуцца” за панамі – гэта называць сябе палякамі. І зусім не стасуецца з назваю памфлету і ягоным зместам фінальны сказ твора: “Русскими, а не Поляками мы повинны называтца”. Відавочна, рэдактар (У. Назімаў? А. Шырынскі-Шахматаў? М. Каяловіч?) сваёю рукою перакрэсліў у рукапісе “Беларусамі” і напісаў “Русскими”. Дадзены тэкст напісаны кімсьці з мясцовых патрыётаў (на думку І. Запрудскага, – А. Кіркорам), адным з тых лепшых людзей краю, пра якіх М. Каяловіч пісаў у расійкай газеце “День”: “Перш за ўсё я лічу патрэбным пазнаёміць вас з кірункам думак лепшых людзей, прадстаўнікоў польскае партыі ў нашых мясцовасцях. Паводле іх пераконання, народу беларускаму пагражае тая самая небяспека, як і народу польскаму, ад несправядлівых дамаганняў на верхавенства (преобладание) расійскай нацыянальнасці. Яны цьвердзяць, быццам беларусы ніколі ня былі ды і ня хочуць быць расійцамі і ў той-жа час яны адмаўляюцца ад намеру апалячваць беларуса. Паводле іх слоў, гісторыя вырабіла для беларусаў асобную нацыянальнасць і вярнула ім тую самую веру, якая існавала да падзелу цэркваў пад вярхоўным адзінствам рымскага папы: захаванне ў чыстасці і недатыкальнасці гэтае нацыянальнасці і гэтак веры стварае сьвяты абавязак польскага народу. Яны кажуць, што кожны з гэтых народаў (беларусы і палякі) валадае ўсімі ўмовамі для самастойнага і сваяадменнага разьвіцця і мае на гэта поўнае права, якое, на няшчасце, яшчэ не ўвайшло ў сьвядомасць народных мас. (...) Яны хочуць усіх пераканаць, у тым ліку і саміх сябе, што ў літоўска-беларускіх провінцыях дваранства ня хоча і ня мае патрэбы абяртацца ў польскае, што яно прыняло мову і цывілізацыю польскую толькі часова, для разьвіцця ўласных (г. зн. беларускае мовы і цывілізацыі), і што нават сваё чыстае каталіцтва яно заменіць вуніяй, калі народ вызнане яе сваёй пануючай верай”¹.

¹ Цыт. па кн.: Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 156–157.

Моўныя асаблівасці чацвёртага апавядання паказваюць на паўднёвабеларускі дыялект аўтара (адрозны, зрэшты, ад мовы першага артыкула), а тэматыка публікацый М. Каяловіча зноў сведчыць пра залежнасць “Разказовь...” ад ідэолага “западно-руссизма”. Аўтар гэтае гутаркі развівае ідэю, выказаную ў апавяданні “Ци добре мы зробили, покинувши унію?” – мужыцкім дзецям абавязкова трэба вучыцца. Прычым, вучыцца рускай грамаце, а не польскай, бо “въ церкви у нас на самъ першъ мша и другэ набоженъство оправляетця по-русьску, Евангелію читають по-русьску, такъ що каждый грамотный може розумиты, нэ то що въ костёли. Затымъ, въ судахъ, въ нашей власной канцеляріи, у сэрэдныка и всюды вси бумаги пышутця у насъ по-русьску”. І гэта нягледзячы на тое, што аўтар горда заяўляе: «Мы сами по соби народъ особый – Белоруссы!» Што перашкодзіла яму лагічна звяршыць свае разважанні: мы – асобны народ, мы – беларусы, мы мусім вучыцца на сваёй мове? Бо ж нават расійскамоўны друк прызнаваў права беларусаў на першапачатковую адукацыю на роднай мове: “Трэба, каб беларускі селянін разумеў гасудараў загад і распараджэньні расійскае ўлады зусім выразна і без непаразуменьняў; трэба, каб ён адчуў сябе зусім рускім, а для таго ён павінен адчуць сябе перш за ўсё беларусам. (...) Мы лічым дзеля гэтага, што было-б надвычай карысна выкладаць першапачатковыя веды і сэнс урадовых загадаў беларускаму селяніну на беларускай мове, наўчаць чытаць і пісаць яго пабеларуску, а пасля безварункова парасійску і пацаркоўна-славянску”¹.

Чаму ініцыятары “Разказовь...” палічылі патрэбным звярнуць увагу на праблему адукацыі мужыкоў, мы можам меркаваць паводле разважання (відаць, тыповага) братчыка Хвядося: сяляне не хочуць вучыць сваіх дзяцей, бо “зъ вэлыкого розуму людэ найбульшъ шаліють; а нашъ мужикъ абы-но выучився читаты и пысаты – заразъ зопсуецця зовсимв: ёму вже батька, матэри непотребна шановаты, вже вунъ, бачъ, розумнійшыи одъ ихъ; вже ёму мужикъ нэ братъ, мужицкій хлебъ вже ёму нэ смачный, а давай заразъ паньско-го. Затымъ кинетця въ роспусту, станэ запываты, просто хотъ въ рекруты отдавай хлопця? Бачылы вжэ мы тую науку?” Калі ж да гэтага дадаць яшчэ тое, што селянін бясспрэчна прадчуваў: расійская (а не нацыянальная!) школа карэнным чынам зменіць традыцыйны ўклад беларуса, пераменіць яго так, што ён адрачэцца ад сваіх бацькоў, ад усяго свайго, будзе пагарджаць сваім. Ці ж не адсюль той панічны страх беларуса перад школаю?

На першы погляд, пяты твор – “Сказка не сказка, былъ ня былъ, але такъ бываець” – зборніка знаходзіцца ў пэўнай адасобленасці ад папярэдніх. Народнае апавяданне на маральна-этычную тэму праз літаратурную апрацоўку збліжаецца з апавяданнямі Бурачка-Багушэвіча і не мае нічога агульнага з палітычна заангажаванымі тэкстамі “Разказовь...” Незразумела нават, чаму

¹ День. 1863. № 25. Цыт. па кн.: Цьвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 47.

рэдактары ўключылі яго ў зборнік. Фактычна, пафас гэтага твора – вывучаныя дзеці адракаюцца ад бацькі – прэрэчыць ідэйнай канцэпцыі папярэдніх твораў (прынамсі, чацвёртага тэксту). Відавочна, такое прачытанне “Сказки не сказки...” засталася незаўважаным з-за дамінавання іншага матыву – маральнае перамогі старога бацькі над сваімі вучанымі дзецьмі. Зрэшты, чытач (слухач) мусіў задумацца над перасцярогаю, дадзенаю бацькам сваім дзецям: чаго ж усё-такі трэба асцерагацца, каб не трапіць у падобнае становішча.

Такім чынам, тэксты “Разказовъ на белорусскомъ наречіи”, за выняткам апавядання “Сказка не сказка, было ня было, але такъ бываець”, з’яўляюцца вытрыманай у духу ўвараўскае формулы – самадзяржаўе, праваслаўе, народнасць – палітычнай публіцыстыкай. Шавіністычная непрыязнь і рэлігійная неталерантнасць, характэрныя для аўтараў бальшыні твораў зборніка, наўпрост звязваюць яго з праявамі ідэалагічнае барацьбы напярэдадні паўстання 1863 года, з нараджэннем і станаўленнем ідэалогіі “западно-руссизма”, з абгрунтаваннем прынцыпаў русіфікацыі і асіміляцыі беларусаў, а таксама пракладваюць шлях Мураўёву-вешальніку.

РАЗСКАЗЫ НА БЕЛОРУССКОМЪ НАРЕЧИИ¹

ВИЛЬНО.
ВЪ ТИПОГРАФИИ А. СЫРКИНА
1863

Одобрено Цензурою. 1 Декабря 1862 г. Вильно.

КТО БУЛЫ НАШИ НАЙДАВНІЙШИ ДИДЫ И ЯКАЯ ИХЪ БУЛА ДОЛЯ ДО УНИИ?

Сторона, дэ живутъ тэпэръ Пыньчуки, Мыньчуки, Вытобци, Могилевци, зовэцца Билой Русью; въ гэтуй сторони зъ вэльмы давныхъ часувъ живъ народъ Словяньскій, рудный зъ народамы, которыи давній жили и тэпэръ живутъ въ полуднёвыхъ и всхуднихъ русьскихъ краяхъ. Народъ той впэршъ звався Крывычамаы, альбо крывыцькымы Словянами: такъ, булы колысь Крывычи Смоленскыи, – воны жили нэдалэко коло миста Смоленска; а то еще булы Крывычи Полоцькыи, – отъ гэты Крывычи булы нашими прадидамы. Нэ можемо тэпэръ довидатыся, чи вэлыкіи кусокъ зэмлі займовалы Крывычи Полоцькыи; можемо тулько сказаты, жэ тэпэрешняя Вытэбская, Могылёвская губерніи, малэнькій кавалочокъ Пськовскэи и Смоленскэи, значна часть Мыньскэи губэрніи зъ Пыньскомъ, Мозыромъ и Туровомъ, кавалокъ Выленьскэи до рички Дзитвы и добрый кавалокъ Гроднэньской зъ мистами Вовковыскомъ и Бэрестемъ – булы тыми мійсьцямы, дэ живъ Билорусьскій народъ. Дэжъ булы граныци Билоруссіи? Нэма способу показаты тэе, якъ потреба; знаемо, же Выленьская, Смоленская и Пськовская губэрніи отдилялы Билую Русь отъ Руси полуднёво-всхуднэи; а зъ заходу, коло Билоруссіи, жили Литвины, о которыхъ досць будэмо говориты посла.

Такій-то досць-значный кавалокъ зэмлі займовалы наши диды-Крывычи Полоцькыи. Мова у ихъ була русьская, подобная до тэпэрешнэи нашеи мужицькэи; милы воны своихъ князювъ, и якъ вси Словянэ въ тую пору и воны-диды наши жили въ поганьстви, нэ знаючи Бога истынного. Князи Полоцькыи-Билорусьскыи булы вэльми отважныи, воевалы зъ сосиднымы своимы браттямы Словянамы.

Князь Кыёвскій, Владыміръ, одобравъ Полоцькъ одъ князювъ Полоцькихъ, забывъ Полоцького князя, а ёго дочку взявъ соби за жунку; Полоцькъ и завоеванную Билоруссію отдавъ сынови отъ тэи жунки, княжны Полоцькэи. Той князь Владыміръ покинувъ поганьство, прынявъ Православную виру, живъ по Закону Христову, и за тэе ставъ Святымъ; вунъ вэльми старався о

¹ Друкуецца паводле правапісу і пунктуацыі арыгіналу (фотакопія І. Запрудскага).

тумъ, щобъ научиты вэсь народъ Словяньскій Христовой виры.

Охрестывши свою Кыёвскую Русь, князь Владиміръ почавъ наворачиваты зъ поганьства до Православнѣи виры и Билорусскій народъ; при дитэхъ гэтаго князя вся Билая Русь охрестылася въ виру Православную.

Спомыналысьмо вжэ, що Литвины жили зъ заходу одъ Белоруссіи. Литва була въ тыхъ мійсьцяхъ, дэ тэпэръ часть Выленьскэи губэрніи, часть Гроднѣнскэи до реки Нѣмна и вся Ковѣнская губэрнія. Литвины милы свою мову, свою поганьскую виру, своихъ князювъ, которыхъ звалы кунигасами. Тыи кунигасы вѣлми рано почалы пановаты въ Литви, якъ вѣльможныи нѣогра ничѣнныи паны; самы заслужоныи Литвины ждали одъ ихъ ласки: князи Литовскыи, колы хотилы, давалы імъ зѣмлю, а въ послугу давалы людѣй, которыи повинны булы працѣваты на своихъ панувъ, обробляты імъ зѣмлю. Тая панщина нѣ була спѣршу тяжка надто. Простый народъ литовскій, хоць нѣ бувъ зовсимъ бидный, а всѣжъ найбульшъ живъ въ густыхъ лисахъ и пущахъ. Литвины вырубалы соби лису, очищалы мійсцѣ, и строилы там свои хаты; въ тыхъ хатахъ було всё литовскѣ господарство. Дывныи вѣлмы булы хаты литовскыи: строилыся воны круглыми, пичъ стояла на самой сѣредыни, а навколо пѣчи стоялы лавки; на тыхъ лавкахъ господыни клалы кухоннѣ начинне; госпадари клалыся зымою на тых лавкахъ спаты. Въ хати на сажень, а часомъ и мѣншъ, одъ стины городылы зъ жердокъ плотъ, мѣжъ тымъ плотомъ и стиною було мійсцѣ для господарскаго добытку: сюды загонялы волувъ, корувъ, свынѣй, овчекъ. И всё гѣто жило подъ однѣю стрихою зъ господарями.

Литовскыи князи чи кунигасы зъ початку часто сварылыся, ваѣвалы одѣнъ зъ друимъ и выгонялы одѣнъ другога; зъ тѣи прычины воны нѣ зачипалы своихъ сусидувъ. Литовскій народъ живъ соби въ пущахъ, оравъ зѣмлю своимы сохама зъ дѣревяннымы сошникама, сѣявъ жито и живъ соби тыхо; кто мивъ охвоту, ходивъ на полѣванне въ лисъ на ружного звиря, ходивъ зъ пикама чи зъ сокирама. А колы Кыёвскыи князи почалы нападаты на Литву, грабыты еѣ, браты зъ бидныхъ Литовцювъ податки лыкама, навѣтъ и выныкама, тогды и князи Литовскыи и вси Литвины стали боронытыся; набравшыся одваги, пошлы и самы пустошиты сусидныи словяньскыи зѣмли. Найгуршѣй доставалось Билоруссамъ, бо тыи найближѣй жили коло Литвы. Литовскыи князи завоѣвалы и забралы подъ сѣбѣ билорусскіи мѣста: Мыньскъ, Туровъ, Вовковыскъ, Бѣрестъ, Вытѣбскъ и Полоцькъ, до самого Смоленска и Псковѣ. Въ тыи часы Литовскѣ паньство стало вѣлмы муцнѣе, а Литвины вѣлмы зробылыся страшнымы для своихъ сусидувъ. Паньство Литовскѣ було вѣлмы общирнѣ, бо зъ тѣи поры вся Билая Русь подпала подъ власть Литовскаго князя. Всѣжъ, якъ давнѣй, такъ и подъ властью гэтаго князя одъ нашихъ прадидувъ-Билоруссовъ Литвины пѣрѣймоvalы и звычай и самую мову. Подъ панованнемъ Литовскыхъ князювъ, Литвины жили зъ Билоруссами въ вѣликой згоди. Давнѣй Билорусскыи князи набыралы Лит-

винувъ до своего вуйска и разомъ зъ іимы ходылы воёваты зъ Киевскимы князямы; а послѣ такъ само Литовскыи князи цѣлое свое вуйско милы зъ Билоруссовъ. Зъ часомъ Литвины, которыи жили найближѣи коло Билоруссіи, зовсимъ стратылы свою мову и почалы говориты по-билоруському.

Разомъ зо звычаймы и моваю отъ Словян-Билоруссовъ почала пэрэходыты до Литвы и вира Православная. Священники православныи приізжалы зъ давныхъ часувъ до Литвы и широ працёвалы, кобъ научиты Литвинувъ Святой виры, и то пэвно, жэ тую прыймовало многу Литвинувъ и панувъ Литовскихъ. Да вжэжъ самы князи Литовскыи зъ давныхъ часувъ, женылыся зъ православными княжнамы русьскымы, прыималы самы Православную виру и нэ милы ны якой потребы пэрэшкожаты вири Православнуй, кобъ вона бульшъ и бульшъ вкоренялась въ ихъ паньстви. Отожъ бачимо, жэ Билая Русь якъ сама визнавала виру Православную, такъ въ туюжъ виру наворочала и Литвинувъ. Пытаемо тэпэръ, скуль же послѣ въ нашей сторони Билоруськой зъявылыся и косцёлы и римская вира и польская мова?

Отожъ, такъ тэе сталосѣ. Далій на заходъ одъ Литвы жили Поляки и було цѣлэ паньство Польскэе, которое, якъ и Билая Русь, налэжить до одного вэлыкого Словяньскаго роду. Поляки вэльмы дбалы, всымы спосабы старалыся якъ Литву, такъ и Русьскыи зэмлі звязаты зъ собою въ одно паньство, або королевство. Якъ тамъ ны старалыся Литвины вымкнути зъ того нэводу, що закинула на ихъ Полща, – іимъ нэ удалось тое зробыты: Полща звязала таки зъ собою и Литву и Русьскыи зэмлі, подвластныи Литви въ однэ королевство. Однакъ-жэ Литва и Билоруссіа, згэдынаючись съ Польщею, нэ повинны были утратыты чи покидаты ны руднѣи виры, ны своихъ правъ, ны своей мовы.

Діалосѣ пэрше поеднанне Литвы зъ Польщею въ панованне Литовскаго князя Ягэллы, коли самы Поляки обралы его королемъ. А вжэжъ и тогды Литвины и Русьскій народъ нэ хотилы занадто тиснаго полончэння зъ Польщею; и хотъ згодылыся миты разомъ зъ Полщею одного короля, однакъ зъ такими варункамы, що въ Литви повинэнъ бути свуй осубный Сэнатъ, осубный князь, народомъ повинны управлятъ нэ польскыи, а краёвыи чиновныки, то есть: Литовскыи въ Литви, а Билорусьскыи въ Билой Руси. Король Польскій нэ повинэнъ бувъ роздаваты литовскихъ и билоруськихъ зэмэлъ польской шляхты. Була умова навэть и о тумъ, жэ Поляки нэ маюць права житы на литовско-русьскихъ зэмляхъ. Король и паны польскыи однакъ жэ нэ вэльмы дбалы о дотриманне всихъ тыхъ варункувъ; іимъ хотилось тулько, кобъ якъ найбульшъ звязаты Литву и Билую Русь зъ Польщею, а варунки – якъ тамъ соби хочуть!

Варто, однакъ, дывоватыся, якъ вэлыкэ значенне и силу мила Православная вира въ Литви и Билоруссіи: бо навэть нэкоторыи и зъ Полякувъ, сивши на господарство въ литовскихъ и руськихъ сторонахъ, прыималы Православіе. А руськая мова нэ тулько пановала въ звычайныхъ розмовахъ, а

и въ книжкахъ и всякихъ судовыхъ бумагахъ: короли Польскыи пысалы для Литвы и Билоруссіи законы по-билорусску.

Король Польскій Жыгмунтъ Августъ, остатній зъ роду Ягэллы, зовсимъ згэдынывъ Литву и Билоруссію зъ Польщею на давніе часы. Тэе остатне поеднанне діялося на сэйми¹ въ Люблини. И хотъ литовскыи и русскыи послы, прысланыи на той сэймъ, нэ бачачи добра для своего краю одъ поеднання зъ Польщею, поднявши ноги, утекли зъ сейма нэ оглядаючись, нэ попрощавшись навэть зъ королемъ. Однакъ Поляки на тэе нэ зважалы, взяли и написалы самы, же Литва и Русскіи зэмлі мусяць подлегаты Польскому королеви и сэнатови (тымъ часомъ, спэршу Литвины милы свуй осубный сэнать)².

До сэнату польского милы право вступаты тыи тулько Литвины и Русскыи, которыи прынялы римськую виру и говорили по-пульську; напысалы Поляки на тымъ же сэйми, же законы зъ гэтэи поры повинны буты одны якъ для Польщи, так и для Литвы и Русскихъ зэмэль; (а спэршу Литва и Билорусъ милы свое осубнэ право). Зъ того часу много панувъ польскихъ почало пэрэизжаты въ русски и литовски стороны; такъ же много панувъ билорусско-литовскихъ, кобъ заняты крисло въ польскомъ сэнати, одрикалыся одъ руднэи виры и руднэи мовы; почалы будоваты косцёлы на русскихъ и литовскихъ зэмляхъ; римско-католицкэе духовэньство стало працёваты, кобъ всихъ Литвинувъ и Билоруссувъ зробіты католикамы. Началыся вэльмы тяжкіи часы для Литовскихъ и Билорусскихъ зэмэль. Короли Польскыи воёвали зъ Московскыи царямы, и каждая такая война мусыла конэчнэ спустошиты Литву и Билую Русь. Народъ православный и ёго духовэньство зъ часу на часъ биднилы; духовэньство нэ мило способу эдуковатыся, нэ мило за що дитэй своихъ в науку отдаваты. На биду въ Польщи и Литви завэлася вира лютэраньская, а Поляки прылялы до сэбэ Іезуитувъ³, щобъ во-

¹ *Стародавнійшій сэймъ у Полякувъ мивъ вэликэ подобэньство до тэпэрешнихъ нашихъ сельскихъ сходокъ-громадъ. Якъ тэпэръ старишина, либо староста кличэ, ежели потреба есть якая, мужикувъ до громады на якую справу, такъ давній у Полякувъ король склакавъ шляхту польскую на сэймъ въ пэвнэ мисто; а якъ всей шляхти трудно было збыратыся на тыи сэймы, то вона выбирала на малыхъ сэймикахъ съ помэжъ себэ выборныхъ и посылала ихъ. Такъ само якъ и у насъ тэпэръ нэ вси мужики идуть на сходку, а только выборныи отъ всёго села, чи отъ всей волости.*

² *Сэнать бувъ щось подобное до нашего волостного правленія. Якъ у насъ въ сели волостное правленіе найважнейшее мисто, дэ справы ружныи разбирають: голова, староста, судыи; такъ сэнать бувъ найважнейшее мисто въ цилой Польще и Литве; въ немъ засидалы глупныи королевскыи чиновники, магнаты светскыи и духовныи, т.е., князи, графы, католицкыи бискупы; вси гэты важныи особы милы въ сэнати свои крисла. Миты крисло въ сэнати – тэе само, що бути сэнаторомъ.*

³ *Іезуиты булы тулько у Римлянъ; у нихъ тамъ было осубнэ надто люднэе іезуитскэе братство; до нёго налэжалы особы духовныи, монахи и нэ монахи. Іезуиты милы свои осубныи правыла; кожний повинэнь бувъ слухаты во всёмъ своихъ начальныкувъ, наглядаты одэнь за другимъ, а обо всёмъ говориты своимъ начальныкамъ, хотъ бы то на*

ны прогналы зъ Польщи лютэраньскэе учение и навэрнулы православный билорусскій народъ на римскую виру. Іезуиты заразы заложилы свои шкулки для биднэи шляхты литовськэй и русськэй, а для панувъ магнатувъ и вэлыкіи школы; прыймовалы до такихъ шкулъ всихъ, а найбульшъ набыралы православныхъ и учили ихъ дармо. Православнии Русськыи и Литовци, побувши въ тыхъ шкулахъ, найчастій забувалы свою рудную виру и мову, зъ Литвинувъ и Русськихъ православныхъ робылыся католикамы, полякамы. Щобъ якъ хутчій и въ концэ ополячиты всихъ Литвинувъ и Русськихъ, Іезуиты выдумалы такъ званую, добре знакомую, Унію. Нэкоторыи Билорусскыи бискупы, безъ видома народа поіихалы до Папы въ Римъ и тамъ прысягнулы ёму за всю Литву и Билурусъ, що будутъ ёму послушны, хотъ того народъ православный нэ думавъ и нэ хотивъ. Собралыся послэ тый бискупы и другэ духовэнство на соборъ въ Бэрэсти и тамъ открыто сгэдынылыся въ вири зъ католикамы: тэе сгэдынэнне названо *Унією*. Щобъ навэрнуты на Унію народъ православный, сталы ёму казаты, же Унія нэ зминытъ ёго Православнэи виры, же якъ до Унії вунъ вировавъ и молывся, так будэ вироваты и молытыся и прынявши Унію. Ружныця вся в тымъ, же ёму тэпэръ треба будэ во всимъ слухатыся Римського Папы, и кажное ёго слово выполняты, якъ слово Самого Христа Бога. Однакъ же такъ тулько говорили, а робилы зовсим иначій. Потроху сталы зминяты православнэе набожёнсьтво, въ святыхъ церквахъ сталы касоваты царскіи двэри, а заводыты органы, звоночки, лавки (якъ бы то чёловиковы тяжко простояты якихъ дви три годыны на служби Божуй въ церкви). Сталы одправляты мши читаныи, якихъ впершъ ныкто зъ православныхъ нэ знавъ; народъ почалы учиты польськихъ пацеровъ, а впэршъ вунъ говоривъ ихъ па-словяньську; молывся такъ: Отче нашъ, верую во единого Бога Отца, Богородице Дево радуйся, а нэ – Ойче нашъ, вежёнъ въ Бога Ойца, Здравасъ Марія; почалы учиты народъ хрестытыся цилою рукою, а нэ тремя пальцямы, якъ було впэршъ. Вмовлялы народовы православному, же Унія нэ зминытъ ныць ёго виры, а тымъ часомъ пэрэминилы ёго виру въ Сына Божія и Духа Святого; вунъ до Унії виривъ, якъ научилы нас Апостолы, же Духъ Святый исходитъ одъ Бога Отца, а въ Унії прыбавылы: *и отъ Сына*.

рудного батька, матери, брата, сэстру. Зъ самого початку якъ тулько зъявылыся Іезуиты, воны сталы вэлымы старатыся о тэе, кобъ поддержаты власть Папы надъ тымы католикамы, которыи хотилы покинуты Римскую виру и пэрэйты въ Лютэраньскую. Послэ Іезуиты большъ всего почалы старатыся о тэе, щобъ всихъ людэй покориты соби, зловиты въ свуй нэводъ, а для того воны уживалы всякіи способы – добрыи и злыи. Разнымы хитростямы воны зобралы соби страхъ яки вэлыкіи скарбы и забралы въ свои руки ученне народа; однакъ въ ихъ школахъ треба було вэлымы довго учитыся, иншій раз до 30 литъ. А правду говорячи, Іезуиты все тулько псовалы своихъ учневъ, напыхалы головы ихъ всякимъ глупствомъ, найбульшъ учили ихъ нэнавядыты всихъ нэкатоликувъ, якъ своихъ ворогувъ. Много зла зробылы Іезуиты людямъ, а найбульшъ одъ ихъ потэрпила Литва и Польша; воны зовсимъ зопсовалы народъ Польскій.

До Уніи народъ вировавъ, же одэнь Христось голова всихъ Христыянъ, самый найбульшій начальныкъ надъ всеми христыянамы, Самъ надъ всеми па-
нуе, якъ батько надъ дитмы, безъ всякихъ наместныкувъ; въ Уніи стали учи-
ты, же христыянэ мають ныбы двухъ такихъ начальныкувъ: одного – Христа,
который живэ на нэби, которого мы тэпэръ нэ бачимо, а другого начальныка
– папу Римскаго, который ныбы заступае мійсце Іисуса Христа; тогды, якъ
Христови нэ потреба ны якихъ наместныкувъ, и чёловикъ гришный нэ може
бути Его наместныкомъ, бо вси священныки и бискупы нэ наместныки Хри-
стовы, а Его слуги.

Чуло сэрдзе нашего народа, же Унія щось нэ добрэе; а для того, хотъ
ёму и старалыся вговориты, же вона нэ зминыть ёго православной виры, –
вунъ нэ хотивъ прыйматы Уніи, Унію прыймалы тулько тыи, которымъ нэдо-
рогая була рудная Православная вира. Зъ тэи прычины Унія вэльмы була сла-
бэнька зъ початку. Треба було даты ёй сылы; отъ и почалы короли польскыи
дозволяты католикамъ одбыраты Церкви одъ православныхъ, старалыся згу-
быты всихъ православныхъ священныкувъ. Доходило до того, же у право-
славныхъ нэ було дэ и нэ було кому хрестыты, ховаты умэрлыхъ, винчаты.
Опричь того, житте православныхъ зробылося страхъ-якъ тяжкэ. Нэ дай Боже
намъ потэрпиты того, що пэрэтэрпили наши диды и батькы за виру Право-
славную.

Такая-то була доля нашой Билоруссіи, якъ вона звязалася пэршъ зъ Лит-
вою, а посла зъ Польщею.

ЦИ ДОБРЕ МЫ ЗРОБИЛИ, ПОКИНУВШИ УНІЮ?

Была недзеля; въ церкви ужо атслужили нешпоръ-вечерню; старые люд-
зи сидзяць на завалинкахъ и разговариваюць, хто о жице, хто о скоцинце, хто
о грошахъ, якія собираюць зъ мужиковъ. Малые дзеци гуляюць на улице; мо-
лодые хлопцы и дзивчаты порасходзилися хто у ягоды, а хто въ суседнее мяс-
тэчко на игрыще. Чутно, якъ у лясу крычаць на разные лады: ау! агу! “Гэта
наши, – говорюць старики, – ворочаютца домовъ; поглядзимъ, ци много яны
собрали ягодъ, грибовъ”.

Изъ села выходзюць православный священникъ съ парафіяниномъ. Па-
рафіянинъ въ сермяге и новыхъ лапцяхъ; ёнъ бывъ у священника и просивъ
яго придци даць молитву жонце: яму давъ Богъ дзиця. Священникъ въ бед-
ной, але чисценькой рясе; подъ пахой ёнъ нясець требникъ. Парафіянинъ и
священникъ идуць цихо и о чемъ-то говорюць.

Парафіянинъ. Скажи мне, ксенже, за што зовуць насъ схизматыками?
Здаецца, мы ничого худаго не зрабили. Ци мы недовярки якіе, ци што?

Священникъ. Плюнь на гэта, Григоръ; ци мало чимъ можно назваць че-
ловека по злосци, либо по глупости: людзёмъ рта не завязэшь.

Парафіянинъ. Што правда, то правда, ксенже, а всежъ сумленне бярець,
якъ вспомнишь, што мы упяродъ были уніятами, а потомъ приняли русскую

веру; наши старики ящо добре помнюць Унію.

Священникъ. Штожь, якъ ты думаешъ, добре мы зрабили, ци не, покинувши Унію?

Парафіянинъ. Ня ведаю, ксенже! Гдежь нам – мы людзи цёмные.

Священникъ. Вотъ то-то и беда наша, што мы людзи цёмные; кожень можець насъ обмануць, напужаць. Помнишь, якъ я читаць вамъ Манифестъ и объяснявь его? Вы мне не хоцели верыць; думали, што мяне подкупивъ панъ; а сами ня умели прочитаць, просили читаць усякаго солдата, хто хоць нямного умевь слибизоваць, и верыли всему, что вам говорили. Вотъ и цяперь: якій-нибудь шляхциць назоветъ схизматыкомъ; ну, цябе начинаецъ браць сумленне; ты ня ведаеш, ци добре зробивъ, ци не, што покинувь Унію.

Парафіянинъ. Дась Бог, дзеци будуць разумней.

Священникъ. Кали будзеце отдаваць ихъ въ школу учитца; а ня будзеце, – дыкъ яны останутца такими же цёмными, якъ и ихъ бацьки. Ну, да гэта я къ слову сказаць. А цяперь табе растолкую: ци добре мы зрабили, покинувши Унію?

Послухай майго простого разказа. Была одна бедная мужичка; у яе было много дзяцей-хлопцёвъ и дзевчатъ, здоровых, пригожихъ. У гэтой мужички была ня добрая пани. Захоцелось пани узяць въ дворъ дзяцей у нашей бедной мужички, – за панщизной гэта часто было; бедная женщина не хоцела отдаваць своих дзяцей въ дворъ, дзеци не хоцели идци; но чаго упяродъ не могли зробиць паны? Пани начала отбираць дзяцей у мужички; некоторыхъ яна заманивала лаской, грозой. Стали мучиць мужичку и дзяцей, што у яе остались; ни днёмъ, ни ноччу не давали имъ покою. А тымъ дзецямъ, што перашли къ пане, было далеко лепши: зрабили ихъ войтами, старостами. Вотъ яны понямногу стали забываць о своей матце, набрались панского духу, стали кривдзиць и свою матку и своихъ братовъ и сесцёръ, которыя не хоцели покинуць родной мамки. Ня всежь кату и масляница, по поговорце. Пришла беда и на паню: яе смиливъ одзинъ пан. Дзецямъ, которые кинули свою матку-мужичку и жили въ панскомъ дворе, ёнь приказавъ вернутца домовъ къ родной матце. Яны послухались и, як ты думаешъ, добре зрабили?

Парафіянинъ. Вэьми добре; только я не зразумею, на што ксендзь говоришь мне о какой-то пани и какой-то мужицце.

Священникъ. Тойчасъ зразумеешъ. Насъ называюць схизматыками за тое, што мы покинули Унію и приняли Православную веру; а я думаю, што мы гэта добре зрабили, якъ добре зрабили тые дзеци, што покинули паню и вернулись къ своей родной матце; мы ня новую приняли веру, а вернулись къ старой; стали вериць такъ, якъ верили наши самые давние бацьки и дзеды, которые жили за 200 годовъ и боли до насъ.

Парафіянинъ. Няужтожь наши бацьки и дзеды были веры русской, ци православной, якъ и мы?

Священникъ. Такъ, и ни были ни Римлянами, ни Уніятами. До села еще

остаецца кавалокъ, я табе што-нибудь разскажу обь гэтомъ. Ты чувъ про Кіевъ?

Парафіянинъ. Якъ не чуць; и поговорка ёсць: языкъ и Кіева допытаець.

Священникъ. Вотъ въ гэтомъ городзе, коло тысячи годовъ тэму назадъ, жилъ Русскій князь, по имени Св. Владиміръ. Енъ бывъ поганинъ и все мы Русскіе были поганами, въ Христа ня верили. А якъ уверивъ ёнъ въ Христа и крестився, тагды и народъ крестився; тагдыжъ крестились и наши дзяды. Наши отца и дзяды были Русскіе; только не завсегды надъ ими пановали свои родные Русскіе князи. Упяродъ надъ ими пановали Русскіе князи, потомъ стали пановаць надъ ими князи Литовскіе, т. е. князи тыхъ самыхъ Литовцевъ и Жмудзиновъ, што живуць зъ нами. Покуль надъ нашими бацьками и дзедками пановали князи Русскіе и Литовскіе, яны дзержались русской Православной веры и жили добре. Но жище ихъ совсимъ змянилось, якъ стали надъ ими пановаць Поляки. Тагды-то выдумали Унію, а упяродъ яе совсимъ не было, – и стали примуцаць нашихъ бацьковъ и дзядовъ приняць Унію, либо Римскую веру.

Парафіянинъ. Штожъ наши бацьки отъ разу послухались?

Священникъ. Гдзе послухались! И приступа къ имъ не было; яны стали горой за Православную русскую веру. Гэта все бывъ народъ крепкій, заможный, однимъ словомъ, старосвецкіе людзи. Вотъ тагды-то стали показыватца братчики. Братчиками были все безъ разбору: духовные и дворяне, мужики, купцы. Братчыки тыхъ часовъ забоцились о церкви Божіей, кабъ были хорошіе образы, хорошие ризы, кабъ хорошо отправляли Божію службу; братчики выбирали на приходъ священниковъ, будовали школы, друковали книжки, однимъ словомъ, робили все, што могли, кабъ только отстояць родную Православную веру. Теперешнихъ братчиковъ и ровняць зъ ними ня можно.

Так-то наши дзяды боронили русскую Православную веру. А мы совсимъ ня ведаемъ, што русская Православная вера наша родная вера, за которую наши бацьки лили свою кровь.

Парафіянинъ. Кали правда, што ксендзъ кажешъ, дыкъ мы совсимъ не похожи на нашихъ давнихъ бацьковъ и дзедовъ; яны отъ насъ, якъ небо отъ зямли.

Священникъ. Дасъ Богъ, наши дзеци будуць лепши; только нехай яны учатца. Ня бойцесь, што яны хванаберіи наберутца, перастануць уважаць бацьку и матку. Сами только ня псуйце ихъ, не учице даваць кукиши, показываць языкъ бацьку, матце, або другим, поважайце одзинъ другого, и дзеци васъ поважаць будуць, у хорошихъ бацьковъ – добрые и дзеци.

Вотъ обь чемъ говорили дорогой парафіянинъ и священникъ, покуль ни пришли въ сяло. Тутъ священникъ пошевъ въ хату къ парафіянину, давъ молитву яго жонце, пожелавъ ей добраго здоровья, благославивъ дзиця и пошевъ узнова домовъ.

ВЯЛИКАЯ ПОМЫЛКА НАШИХЪ БЕЛОРУССОВЪ

– Цыганъ! якой ты веры?

– Якой хочешъ.

(Белорусская поговорка.)

У нас говорюць про цыганъ, што для ихъ совсимв мало значиць ихъ вера, а больше всего значиць корысць. Для корысци цыганъ готовъ назватца православнымъ, католикомъ, жидомъ, однимъ словомъ, будзиць такой веры, якой хочешъ. Гэта, вядома, надто ня добре, и мы сами кпимъ зъ гэтаго; але мы сами не далеко отстали отъ цыганъ Цижъ гэта ня правда, кали у насъ мужиковъ католиковъ зовуць Поляками? Принаймней, гэдыкъ робюць въ Дзисенскомъ уезде. Идзицё вы по сялу, гдзе живуць мужики католики и православные, пытаецесь: хто живець въ такой-то и такой хаце? Вамъ говорюць: католики, ци Поляки; а въ другой хаце хто живець? Вамъ отвецюць: Русаки живуць, Русскіе ци православные. Вотъ тутыцько и вяликая помылка наша и подобенство до цыганъ, што тые изъ насъ, которые веруць по-католицку, зовутца Поляками. Якіе яны Поляки? У ихъ мова простая, белорусская, звычай простые белорусские; и звычай и мова у мужиковъ католиковъ тыя самыя, што и мужиковъ православныхъ, ци русскихъ. Хто ведаиць добре Поляковъ, ихъ мову и звычай, той николи не скажець, кабъ мужикъ-католикъ бывъ похожъ на Поляка. Зачимъ же наши мужики-католики зовутца Поляками? Няужто за тымъ, што яны католицкой веры? Ну, за гэта ня можна ихъ зваць Поляками, а кали ужо на тое пошло, дыкъ ихъ можно зваць и Немцами и Французами; бо не одны Поляки, а и Немцы и Французы дзержатца католицкой веры. Поглядзимъ на другихъ людзей: хто робиць такъ, якъ мы? Русскій за всёгды зоветца Русскимъ; Немець, якой бы ёнъ ня бывъ веры, завець сябе Немцомъ, Французъ – Французомъ. Штожъ мы за несчастный народъ, што ня ведаемъ, якъ назваць сябе и, зробившись католиками, отрекаемся отъ своего роду и племени, заведемъ сябе Поляками, хоть гэта намъ пристало, якъ корове сядло. Правду сказавъ мне разъ одзинъ разумный мужикъ: “И, человече! Ды намъ и языкъ не таковский, кабъ говориць по-польску”. Нягоже пнутца намъ за панами и для гэтаго отрекатца отъ свойго роду и племени. Кали хочешъ быць паномъ, сполняй свои повинности, глядзи хорошенько за своей сямейкой и господарствомъ, взари, угнаи, запаши зямельку, содержи добре скацинку – и ты панъ. Есць у цябе дзетки, маишь достатокъ, отдай ихъ до школъ; ихъ тамъ будуць учиць всему, чему учаць дзецей панскихъ. Кали дасць имъ Богъ розумъ и памяць и охвоту до науки, яны могуць быць лепшими, чимъ дзеци панскіе, и будуць боли поважатца. Цяперъ настаецъ пора, кали боли всего значиць розум и праца человека, а не панство. Не дай Боже быць сиротой, которая ня помниць свойго татки и мамки. Въ дзесяць разъ хуже отрекатца отъ своего роду и племени; быць, наприкладъ, мужикомъ и пнутца до пановъ; але надъ сиротой принаймней можець змиловатца Богъ и добые люди; а надъ такимъ человекомъ нихто не змилуецца, а только каждый надъ имъ

посмяетца. Казавъ и узнова кажу: нечего намъ пнутца до пановъ и зваць сябе Поляками; отъ гэтаго намъ нима ни якой корысци; за гэта другіе людзи толькі смяютца зъ насъ. Русскими, а не поляками мы повинны называтца.

РОЗМОВА НА ЦМЕНТАРИ СТАРОСТЫ ЯНКА ЗЪ БРАТЧИКОМЪ ХВЭДОСЕМЪ

Хвэдось. Що доброго у васъ чутно, Янко?

Янко. Тое, що и всюды; школы закладывають. Ще литюсь хлопцёвъ съ чётырнадцатъ всю зыму до ксёндза ходыло учытыся. Уміють троха и по церковному и по Русьскому; и раховаты троха уміють. Муй сэрэдній сынъ вжэ уміе навэть дьяковаты троха, Апостола въ церкви просывъ у дьяка читаты.

Хвэдось. Дай-то Боже, кобъ було гоже! Зъ вэлыкого розуму людэ найбульшъ шаліють; а нашъ мужикъ абы-но выучився читаты и пысаты – заразы зопсуецца зовсимъ: ёму вже батька, матэри непотреба шановаты, вже вунъ, бачъ, розумнійшии одъ ііхъ; вже ёму мужикъ нэ братъ, мужицкій хлибъ вже ёму нэ смачный, а давай заразы паньского. Затымъ кинетца въ распусту, станэ запываты, просто хотъ въ рекруты отдавай хлопця? Бачылы вжэ мы тую науку?

Янко. Эхъ, дивный ты, нэбожэ! нывжэжъ то наука псуе чёловека? Наука на распусту нэ учить; завжды злый прыкладъ учить на распусту, а нэ наука. Мы самы завше псуемо своихъ дитэй: посваритца маты на дытыну, або набы ёго за що-нэбудъ, а воно иде на скаргу до батька. Батько жъ хоче дытыну прыласкаты, тай, кажэ, глядячи ёго по головци “дурная, сынку, мама, дурная: набыла дытыну мого, набыла; дулю ей, дулю!” Дытына ще и пацера нэ уміе, а вжэ хвыгу матэры показуе, – отъ тоби и жды одъ ёго пошанованья. Або щекъ стануть маты зъ батькомъ бытыся, попывышыся, стануть лаятыся такъ, же соромъ слухаты; якъ жэ тутъ дытына распусты зъ маленькосци нэ научитця.

Хвэдось. Алэ, воно то правда, часомъ тое буває межы людьмы.

Янко. Отожъ-то бачъ! А въ школахъ, напротивъ, учать всего доброго; я бъ и сам, кобъ не лита мои, пошовъ бы въ науку, и тэпэръ завжды завидую ученому. Глядышь часом чёловека на свить Божій – на мисяць ясный и на зори, на звиря и на пташекъ вселякихъ, на траву, квытки ружныи, глядышь, кажу, дывышыся и нычого нэ тямышь. Есть тамъ у бабъ нашихъ ружны забобоны, – то чи жъ бабамъ вирыты? Чуешъ нэ раз, чёловека, якъ розумныи людэ говорятъ о якихъ ся тамъ заморскихъ короляхъ, о заморскихъ зэмляхъ и людяхъ, – а хто жъ ёго знае, якъ воно тамъ направдитъ. Може и тое, що людэ розказують, такыи жъ бабськи забобоны. Ну, а якъ читаты уміёшь – в кныжку якую заглянувъ – и выдаешъ: де що и якъ на свиты діетця. Вэликъ-Боже! Помогъ бы учытыся, кобъ нэ лита мои нэдужій.

Хвэдось. Ось, тоби маешъ, схотилося кобыли оцту и давай оцту! Ни, муй голубэ, кажи ты зъ своимы ксёндзамы, хотъ нэ знаты що, я одно кажу: мужиковы знаты соху, борону, косу и другэ що въ господарстви – и годи зъ ёго.

Ото ёго хлебъ, ото ёго доля! А наука и кныжки на що ёму здалыся? Дадутъ воны ёму хлебъ? А то нэ ёго доля буты ассэсоромъ, дьякомъ, або ксёндзомъ.

Янко. Ну, той що, же ассэсоромъ нэ будэ, то вже треба ёму остатыся дурнёмъ? А чимъ же гуршій тэпэръ мужикъ одъ ассэсора, якъ нэ тымъ, же протывъ ёго дурень? А напрыкладъ, тэпэръ Государъ давъ намъ “Положеня”, дэ пышетця, якъ маемо зъ давнійшимъ паномъ раховатыся; або дасць ще сэредныкъ, чи ассэсоръ распоряженье якое. Сэ уміешъ читаты, самъ згадаешъ тое все, дойдешъ чистэй правды; нэ будэшъ на цилый свить нарикаты, же нэма на нёмъ справэдливысти. Будэшъ знаты свое право и свою повинность, ныхто тэбэ скрывдыты нэ посміе. Ось, тоби и безъ ассэсорства мужиковы треба учитыся! А сэ мужикъ до науки будэ охвотный, сэ добре и грунтовнэ выучитця, ёго зробяць и ассэсоромъ, часомъ навэтъ бульшъ, якъ ассэсоромъ: есть нэ мало прыкладовъ, же простый мужикъ чрезъ науку выходыть в людэ. У насъ зъ простыхъ мужикувъ бувають часомъ учитэлимы, чи инспекторы въ гимназіи. Диты простыхъ мужиковъ кончають часомъ школы пэршими, най-лучшими ученымы и достають въ награду золотыи мэдали. Такъ само и кужденъ зъ нашихъ хлопцёвъ, абы но бувъ способный и мивъ охвоту, може пойти въ гимназію, посла до высшого наукового закладу, що называецця “универсытэтъ” а оттоля нарэшти можно выйти чи учитэлемъ, або инспэкторомъ гимназіи, чи якимъ чиновныкомъ, в въ кожномъ рази чёловиномъ учёнымъ, нелядащимъ, на корысть соби и людямъ. Дьяки, напрыкладъ, мало чимъ одъ насъ рузнятця, а погледы, ихъ диты чerezъ науку выходять ксёндзамы, дзеканамы и навэтъ бискупамы часомъ бувають!

Хвэдось. Ну, нэхай соби, нэхай! Кидай работу, кидай господарство, кидайтэ вси; беритэсь за кныжки, кладитэ гроши на школу – мало ще, мусить, выложили? Учитэсь и живитэ счастливо! То-то пэвнэ заживэтэ королямы безъ господарства, зъ однимы кныжками? Ии, братко, зжили свуй вיקъ наши батьки счастливо, липшъ як мы; господари зъ ихъ булы нэ лядящіи и бэзъ тэи науки; обойдэмся и мы бэзъ ей!

Янко. Ото жъ бо нэправда! На самъ пэршъ, въ науку дитэй посыламы – въ господарствіи нэшкодыть ныщъ: въ школахъ учать тулько въ осэни и въ зыму, колы въ господарствіи нэма ны якэи роботы на полю. Нэ вэльмы много коштоватымутъ намъ и самыи школы. А до того-жъ треба памятаты, же дармо, бэзъ праці, або бэзъ грошей, на свиты нычога нэ достанешъ. Ну, и давній якъ и тэпэръ, по мисцяхъ и мэжи мужиками былы людэ грамотныи; умилы воны и соху-борону нарыхтоваты и кныжку розумну-яку прочитаты; умилы и господарствомъ управляты и въ церкви дьяковаты. Старыи бабы, або людэ завыстныи называлы ихъ чаровныкамы, однакъ Бугъ ихъ благословлявъ, громада, добры-людэ шановалы. А напрыкладъ, Нимци-тыи и въ поле ходять съ кныжками; хлопэць волы поводыть, батько орэ и разомъ читает, положивши кныжку на плузи. Отъ якъ! И знаютъ воны зъ кныжокъ много чого доброго: якъ скотыну одъ помору, збожъ одъ кротувъ ратоваты; якъ ныву липшъ

зъораты, въ яку пору що липшъ посіяты – господары воны хотъ куды!

Хвэдось. Ну, Нимэць! Нимэць ще зъ колыски охвотный до науки: такій вже вунъ удався заморскій. А нашъ мужикъ що?

Янко. Говоришь ты, якъ старая баба. Нимци такыи жъ самыи людэ, якъ и мы; бачь-же и наши хлопци не мало таки мають охвоты до науки, абыно школы булы, а батьки пускалы въ школу. А тамъ за Вильномъ коло Дисны миста було, кажуть, нэдавнэчко отъ що: прыходытъ въ осэни до ксёндза парубокъ литъ 18 (Пэтромъ звався), просытъ учитыся прыняты. Ксёндзъ той ёго прынявъ, подучивъ троха читаты-пысаты, а нэдовго думаючи, одправывъ подъ вэсну, “часу, – каже, – у мэнэ тэпэръ нэма”. Парубокъ одъ ксёндза своёго идэ до прыходскэй школы до самого учитэля; “так и так, – каже, – учытысь хочу; бувъ у ксёндза цилу зыму, – умію троха. Алэ будь ласкавъ, добродзію, прыймы ще ты мэнэ; хотъ въ наймытахъ буду служиты, абы учитысь у тэбэ”. Бачить учитэль, – хлопэць добрый, охвотный такій: прынявъ ёго. “Будэшъ, – каже, – у мэнэ до полудня на работи, одъ полудня учитысь”. Остався Петро у того учитэля, поучився мисяцовъ съ чотыры, выучився пысаты такъ, що знай; напысавъ лысть до своёго ксёндза дзякуючи за ёго першу науку. Ксёндзъ, якъ зобачивъ ёго пысанье, здывовауся навэтъ; хваливъ – нэ нахвалився, а нарэшти выстарався, же того парубка Пэтра зробылы помощныкомъ пысаря въ канцеляріи. Однакъ нэ довго прышлося тамъ Пэтровы оставатыся: зобачывъ вунъ, же у пысаря нэ ма чого ёму учитыся, а пысарь ставъ ёму завыводаты. Покинувъ Пэтро пысаря, той стараетця тэпэръ якъ нэбудъ достатыся до вэлыкого миста Рыги, и пэвно нэ згинэ тамъ, а худко въ людэ выйдэ. Отъ що значить наука и що значить миты до еи охвоту! А чи жъ мало и у насъ есть такихъ хлопцёвъ, що не уступылы бъ и тому Пэтровы? Треба постаратыся о школах, а тамъ хлопэць нэ згинэ, ни, абыно старався, пыльно-вавъ кныжки.

Хвэдось. Ну, то що жъ будэ, якъ полизутъ вси въ паны? Хто жъ въ мужикахъ останэтця?

Янко. Отъ и зновъ за свое. Хто мужикомъ, кажэ, будэ, якъ вси стануть учитыся; ныбы то мужиковы коньче треба буты дурнёмъ? Треба тэпэръ нэ однимъ панамъ учитыся; здаетця наука и мужиковы всякому. Або жъ ты самъ нэ радъ будэшъ, колы твуй сынъ выйдэ въ людэ, зробытця учонымъ, розумнымъ и тэбэ нэ покинэ, шановаты нэ пэрэстанэ: (дурень оно, або чоловикъ зопсутый батька не шануе) нарэшти, хотъ и въ мужикахъ вунъ останэтця, и то одно много значить, ежели вунъ выучитця въ школи пацера, якъ належить, и кныжку яку розумну прочитаты, и тоби ще самому сказаты якую исторію святу, розумну, що въ кныжкахъ пышутця. Треба ще, напрыкладъ, рахунокъ тоби якій зробыты, – грамотный хлопэць зробыть тоби живо, худко и регулярно, якъ и самъ пысарь иншій часомъ нэ потрапыть. Чи жъ нэ радость тогды тоби будэ, скажи самъ, подумай? Нэ правда?

Хвэдось. Може-й правда! Ну, а якъ же нашимъ дитямъ липшъ учитысь:

по-польску, чи по русьску? Паны всё говорятъ, же по польску треба коньче учитыся?

Янко. Нэ слухай – мало, що говорятъ! Самъ ты бачишь, же Русьская грамота потрибнйша, якъ польска. Въ церкви у нас на самъ пэршъ мша и другэ набоженство оправляетця по-русьску, Евангелію читають по-русьску, такъ що каждый грамотный може розумиты, нэ то що въ костёли. Затымъ, въ судахъ, въ нашей власной канцеляріи, у сэредныка и всюды вси бумаги пышутця у насъ по-русьску. А и мы сами, запэвнэ зовсим не ляхи: мы сами по соби народъ особый – Белоруссы! Русьска мова и русьска грамота намъ завше потрибнйша, якъ польска.

Хвэдось. Такъ, такъ! Правда?

Янко. Ну, а тэпръ самъ подумай зновъ, не правду людэ кажутъ, же треба учитыся?

Хвэдось. Нэма що казаты, – правду говорать!

Янко. Отожь-то бачъ! Наука завжды и для всихъ корысць мае: и для ксёндза, и для дьяка, и для пана, и для мужика. Казавъ вже и еще разъ кажу, же наука тэпэръ мужиковы, якъ и каждому другому, коньче и вельмы наветъ потрибна.

Благословыжь Боже того, хто за разумъ взявся!

СКАЗКА НЕ СКАЗКА, БЫЛЬ НЯ БЫЛЬ, АЛЕ ТАКЪ БЫВАИЦЬ

Вотъ што раскажываюць старые людзи. Бывъ одзинъ заможный господарь; имевъ ёнь скоту, земли, въ волю. Якъ ёнь добре працювавъ, дыкъ и дававъ яму Богъ успеха во всемъ. Бывало ёнь самъ съ женкой за всимъ приглядзиць; устануць яны раненько, узбудзюць паробковъ и паробчанокъ: “идзице, робце то и то”, да и сами прыглядыць за ими. Въ хлявахъ у яго было сухо и цёпло; корму для скоту не жалели. Зямельку бывало угнаиць якъ можно лепи: “покормишь добре зямельку и ина цябе найсытей накормиць” – любивъ ёнь приговариваць. За то у яго было много скоцинки и все здоровая; радзило у яго збожже, огороднина, лёнъ, пенька; и сабе было досыць и въ зямельку положиць и людзямъ продасць: господарь хоць куды. Дзеточекъ у яго было дзве дочки и одзинъ сынъ. Якъ ёнь бывъ человекъ заможный, вотъ и захоцевъ даць доброе выхованне своимъ дзецямъ; для гэтаго ёнь ничего не жалевъ. Рады были бацьки, якъ ихъ дзеци кончили свои школы. Скоро обедзви дочки вышли замужъ, а сыну гдзе-то дали доброе место, гдзе ёнь мевъ хорошую плату и досыць пачоту. Остались старики у двоихъ доканчиваць свой векъ. Тымъ часомъ померла матка. Старикъ-бацька остався въ дому одзинъ, якъ пёрстъ. Яму зробилось дужа маркотно, не съ кемъ было поговориць, ни подзелитца ни горемъ, ни радостью. Думавъ, думавъ старикъ, да и решивъ отдаць все, што у яго было, дзецямъ, а самому жиць при дзедяхъ. “Я ничого не жалевъ для нихъ, – такъ думавъ старикъ, – любивъ ихъ щиримъ сердцемъ, да и

яны сдаетца любілі мяне; імь не цяжко будзець прокорміць свойго старога бацьку; зперва поживу у одной дочки, потомъ у другой, за тымъ у сына, после узнова начну съ первой дочки, и буду обходзиць ихъ гэтымъ порядкомъ!” Якъ оказавъ старикъ, такъ и зробивъ; дзетки подзяковали яму, каждый за свою часць. Тольки далеко не охотно принимали яны у сябе свойго бацьку. Поживъ старикъ у первой своей дочки, – видзиць, што на яго поглядваюць ско-са, пошевъ къ другой; у другой яго приняли ня лепи, вотъ ёнь пошовъ къ сыну, – и тутъ на яго глядзели съ подлобыя. Горько, дужа горько, зробилось старику. “Боже милосцивый, – подумавъ ёнь со слезами, – за што Ты мяне караеш? Ци я жъ не люблю своихъ дзяцей? Ци я жъ не старався для ихъ? Може я зробився наровистымъ, самъ ня ведаю. Але въ каждомъ разе, кабъ яны мяне любілі, яны бъ выбачили мне мои капризы и шановали бъ мяне, якъ свойго родного бацьку!” Пакинули старика дзеци, але не покинувъ яго Богъ и добрые людзи. Почувъ одзинъ старый знакомый объ яго горе, уцешивъ яго добрыми речами, давъ ёму гроши и вотъ гэту разумную раду: “Вотъ табе пятьдесятъ рублей (такіе гроши въ старые часы были вяликіе); найми сабе чистенькій домик, купи што треба, и живи сабе съ Богомъ; мало гэтыхъ будзець, я ящо дамъ столько же; а ты, якъ забогацеешь, отдаси мне; а цяперъ пусци погалоску, что ты ня все раздавъ дзецямъ, а только меньшую часць; увидишь, яны отъ разу переменютца”. Зробивъ старикъ, якъ порадзивъ яму знакомый; нанявъ хатку, убравъ яе, самъ одзевся; а въ хаце поставивъ скриню съ каменнями (быдцымъ) съ грошами, и заперъ яе на два замки. Скоро все заговорили о богатстве старика; почувли гэто дзеци и одзинъ передъ другимъ стали приѣзжаць къ своему татку съ гостинцами и упрашиваць яго приняць ихъ гостинцы. Такимъ способомъ у старичка завялися и полотно, и мука, и масло, жито, огороднина и ставъ ёнь жиць пропеваючи и дзякуючи свойго старого знакомаго за добрую раду. Захворевъ нашъ старикъ! Смерць была не за горами. Собралися дзеци; ня успеvъ старикъ умерць, яны кинулись искаць ключа отъ скрини, отчинили яе и штожъ увидзели? Куча камення, а на верху листъ къ дзецямъ: “Дорогіе мои дзеци! Я любивъ васъ, отъ щирого сердца, якъ най-лепи выховавъ васъ, отдавъ все, што мевъ; а чимъ вы мне заплачили? Кабъ ня добрый человекъ, который мне давъ раду, я бъ повиненъ бывъ ходзиць по міру съ торбой. Не дай Богъ кабъ и вы спытали такое горе; маице дзяцей, будзьце осторожны. Гэта мое последнее слово; яно принесецъ вамъ боли корысци, чимъ все гроши, якія вы думали получиць после моей смерци”.

КОЛА ДЗЁН 2000

2 студзеня

120 гадоў з дня смерці Браніслава Залескага (1819–1880), пісьменніка і мастака. За ўдзел у таемных арганізацыях сасланы (1847) у Арэнбург, дзе пасябраваў з Т. Шаўчэнкам. Пасля ссылкі жыў на Случчыне (1856), затым эміграваў. Аўтар шэрагу малюнкаў пра паўстанне 1863–1864 гг., успамінаў.

3 студзеня

145 гадоў з дня смерці Антона Марціноўскага (1781–1855), выдаўца, рэдактара беларускіх польскамоўных перыядычных выданняў (“Wiadomości brukowe” (1816–1822), Kurier Litewski” (1817–1839), “Dziennik Wileński” (1819–1830). У 1812 г. разам з З. Далэнгам-Хадакоўскім пісаў па-беларуску і распаўсюджваў пракламацыі.

14 студзеня

230 год з дня нараджэння Адама Чартарыскага (1770–1861) – палітычнага і грамадскага дзеяча. Воляю лёсу ён стаўся дарадцам Аляксандра І. Шукаў шляхі дзеля адраджэння Рэчы Паспалітае. Заняўшы пасаду апекуна Віленскае навучальнае акругі (1803–1823), спрыяў развіццю адукацыі і навукі на Беларусі і Украіне. Ініцыятар паланізацыйных працэсаў у краі. Пасля паўстання 1830–1831 гг. – у Францыі, кіраўнік кансерватыўнай групойкі эмігрантаў.

15 студзеня

115 гадоў з дня смерці Антона Эдварда Адынца (1804–1885), паэта, мемуарыста. Быў сябрам таварыства філаматаў. Аўтар двухтомніка “Роезые” (1825–1826). У 1841–1859 рэдагаваў газету “Виленский вестник”. З 1866 г. – у Варшаве.

8 лютага

190 год з дня нараджэння Яна Хруцкага (1810–1885), мастака. Пачатковую адукацыю атрымаў у Полацку, пасля вучыўся ў Пецябургскай Акадэміі мастацтваў і Акадэміі жывапісу. З 1845 г. жыў у маёнтку Захарнічы на Полаччыне. Выславіўся як аўтар нацюрмортаў, пейзажаў, партрэтаў (у тым ліку душыцеля Унii Язэпа Сямашкі).

14 лютага

200 гадоў з дня нараджэння Валентыя Ваньковіча (1800–1842), мастака. Вучыўся ў Полацкай езуіцкай акадэміі, Віленскім універсітэце (1818–1824), Пецябургскай мастацкай акадэміі (1824–1827). Пісаў партрэты, у тым ліку суайчыннікаў А. Гарцэкага, А. Міцкевіча, К. Ліпінскага, М. Шыманоўскай ды інш. У 30-я гг. жыў у Мінску, пасля эміграваў.

16 лютага

235 год з дня нараджэння Мікодыва Мусніцкага (1765–1805), паэта, драматурга і гісторыка. З 1800 г. выкладаў тэалогію ў Полацкай езуіцкай калегіі, пісаў драматычныя творы для школьнага тэатра (камедыя “Дзівак” (1800), “Падазронасць” (1802, трагедыі “Смерць Цыцэрона”, “Флавій” ды інш. У 1803–1805 гг. выдаў у Полацку шэраг сваіх кніг. У тым ліку – паэму “Палтава”, у якой адлюстраваны падзеі Паўночнай вайны. Працягваў традыцыі М. Карыцкага на ўслаўленне расійскага царызму за дазвол езуітам жыць на тэрыторыі імперыі.

31 сакавіка

200 гадоў з дня нараджэння Восіпа Сянкоўскага (1800–1858), літаратара,

мовазнаўца-арыенталіста, выдаўца “Библиотеки для чтения” (1834–1856). Шмат якія расійскія літаратары пагардліва ставіліся да ягонай творчасці і часописа.

15 сакавіка

150 год з дня нараджэння Вайніслава Казіміра Савіч-Заблоцкага (1850 – пасля 1893), паэта, пісьменніка, публіцыста. Аўтара шэрагу мастацкіх твораў на беларускай, польскай, расійскай мовах. Ягоныя ідэйныя перакананні зрэчас мяняліся на супрацьлеглыя.

21 сакавіка

160 гадоў з дня нараджэння Францішка Багушэвіча (1840–1900), пачынальніка новага этапа ў гісторыі беларускае літаратуры. Асобныя архетыпы ягонае творчасці знойдуць сваё развіццё у беларускай літаратуры XX ст. Пісаць пад Бурачка – азначала наследаваць фармальныя кампаненты паэтыкі Ф. Багушэвіча. У той жа час сутнасны змест ягонае паэзіі заставаўся па-за ўвагай не толькі шараговага чытача, але і крытыкі.

21 красавіка

165 год з дня нараджэння Ялегі Пранціша Вуля (Элегія Францішка Карафа-Корбута) (1835 – пасля 1864), аднаго з самых таленавітых паэтаў сярэдзіны XIX ст. Асаблівасці паэтыкі ягонага верша “К дудару Арцёму...” дзівосна нагадваюць мастацкія асаблівасці ананімных паэмаў “Тарас на Парнасе” і “Два д’яблы”.

7 чэрвеня

175 гадоў з дня нараджэння Эдварда Паўловіча (1825–1909), мемуарыста. У ягоных успамінах шырока пададзена культурна-грамадскае жыццё на Беларусі ў XIX ст., надрукавана гутарка Ф. Савіча “Там блізка Пінска” (1882).

29 чэрвеня

135 гадоў з дня смерці Мікалая Маліноўскага (1799–1865), гісторыка, архівіста, бібліёграфа, публіцыста. Быў сябрам таварыства філарэтаў. Падрыхтаваў і выдаў шэраг каштоўных дакументаў па гісторыі Рэчы Паспалітае і Вялікага Княства Літоўскага.

19 ліпеня

145 гадоў з дня смерці Тамаша Зана (1796–1855), паэта, арганізатара моладзевага руху на Беларусі. Сасланы ў Арэнбург (1824–1837). З 1841 г. – на радзіме. Першым сярод філаматаў пачаў выкарыстоўваць у сваёй творчасці беларускі фальклор.

25 ліпеня

160 гадоў з дня нараджэння Юльяна Крачкоўскага (1840–1903), фалькларыста, гісторыка. Аднаго з прыхільнікаў ды ідэолага “западно-руссизма”.

6 жніўня

160 гадоў з дня нараджэння Альгерда Абуховіча (1840–1898), паэта, мемуарыста, паплечніка Ф. Багушэвіча, арганізатара літаратурна-грамадскага руху на Случчыне.

12 жніўня

155 гадоў з дня смерці Юзафа Маралёўскага (1777–1845), паэта, выкладчыка езуіцкіх калегіюмаў на Беларусі, рэктара Полацкай акадэміі (1816–1818). Крыніцаю натхнення шэрагу ягоных вершаў была беларуская прырода, беларускія краявіды.

21 жніўня

200 год з дня нараджэння Францішка Малеўскага (1800–1870), філамата, сябра і аднадумца А. Міцкевіча.

30 жніўня

115 гадоў з дня смерці Юльяна Корсака (1806–1885), паэта. Быў сябрам таварыства філарэтаў. Жыў у Пецярбурзе, (у 1830 г. выдаў зборнік “Роезье”), пазней – на Беларусі (маёнтак Страла пад Дзятлавам). Аўтар шэрагу вершаваных зборнікаў.

20 верасня

190 гадоў з дня нараджэння Плацыда Янкоўскага (1810–1872), літаратара, святара, у жыцці і творчасці якога дзіўна спалучаліся супрацьлеглыя погляды і тэндэнцыі.

7 кастрычніка

235 гадоў з дня нараджэння Міхала Клеафаса Агінскага (1765–1833), кампазітара. Пісаў песні для паўстанцаў Т. Касцюшкі. Аўтар славутага паланеза “Развітанне з Радзімай”.

6 лістапада

200 гадоў з дня нараджэння Леанарда Ходзькі (1800–1871), выдаўца, гісторыка, бібліёграфа. Быў сябрам таварыства філарэтаў. Аўтар паэмы “Залесе” (1821), якую напісаў як сакратар М.К. Агінскага. Выдавец мемуараў кампазітара.

17 лістапада

175 гадоў з дня смерці Зарыяна Даленгі-Хадакоўскага (Адама Чарноцкага, 1784–1825), народазнаўца, фалькларыста, археолага. У сваёй працы “Пра славяншчыну да хрысціянства” звярнуў увагу на занядбаную і прыгнечаную культурную архаіку славянаў, тым самым уплываючы на зацікаўленасць віленскіх філаматаў вуснай народнай творчасцю беларусаў.

26 лістапада

145 гадоў з дня смерці Адама Міцкевіча (1798–1855), паэта-вешчуна. Сакралізаваная ў ягонай творчасці Літва сталася крыніцаю натхнення ледзь не ўсіх літаратараў XIX стагоддзя, што паходзілі з тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага.

на працягу года

210 гадоў з дня нараджэння Яна Баршчэўскага (1790 паводле іншых крыніцаў 1794 ці 1796) – 1851), паэта, літаратара, выдаўца, стваральніка беларускае нацыянальнае міфалогіі. З далёкага Пецярбурга здолеў разгледзець аздобы роднага краю, каб у літаратурным творы (“Шляхціц Завальня”) патлумачыць адносіны насельніцтва Беларусі да суседзяў, “адрэгуляваць” дачыненні ў прыродзе і грамадстве, стварыць эквівалент “Святое кнігі” беларусаў – сукупнасці філасофскіх, грамадска-палітычных і маральна-этычных поглядаў, якія пастаянна актуалізоўваліся ў камунікатыўнай практыцы, былі дзейнымі перасцярогамі чалавеку ў адносінах да суровай і варажай да яго рэчаіснасці.

185 год з дня нараджэння Франца Савіча (1815–1847), паэта, мемуарыста, папличніка Ш. Канарскага, арганізатара нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі ў 30-я гг. XIX ст. У 1838 г. арыштаваны і сасланы на Каўказ. Але не хацеў і не мог ваяваць супраць свабодалюбовіх горцаў. Уцячы за мяжу не ўдалося. Апошнія гады жыў на Валыні, дзе выславіўся як лекар. Свае рукапісы перадаў А. Грозе. Верагодна, сустракаўся з Я. Баршчэўскім. Стаў прататыпам вобраза Саматніцкага (аповесць “Душа ў не сваім целе” Я. Баршчэўскага).

220 гадоў з дня нараджэння Ігната Анацэвіча (1780–1845), гісторыка, археографа, архівіста. Усё жыццё даследаваў гісторыю Вялікага Княства Літоўскага. І хоць надрукаваў усяго некалькі сваіх артыкулаў, у коле аматараў мінуўшчыны лічыўся надзвычай дасведчаным спецыялістам.

200 гадоў з дня нараджэння Гаўдэнтэя Шапялёвіча (1800–1846), паэта, настаўніка. Выкладаў у Віцебскай гімназіі, адкуль быў зволены па справе Т. Лады-Заблоцкага. У ягоны маёнтак Рудня ля Невеля штогод наведваўся з Пецярбурга Я. Баршчэўскі. Друкаваў свае творы на польскай і расійскай мовах у перыёдыцы. Асобна выдадзена паэма “Псіхея” (1843).

145 гадоў з дня смерці Юзафа Яжоўскага (1798–1855), арганізатара моладзевага руху на Беларусі, прэзідэнта таварыства філаматаў.

200 гадоў з дня нараджэння Ігната Кулакоўскага (1800–1870), паэта, настаўніка. Служыў у органах расійскае адміністрацыі на Гродзеншчыне. Звяртаўся да ўладаў з прапановамі пра неабходнасць вывучэння ў школах Беларусі ўласнае гісторыі і мовы. Аўтар паэтычнага зборніка “Zabawki wierszem” (Вільня, 1824).

100 гадоў з дня смерці Мацея Лавіцкага (1816–1900), публіцыста-літаратуразнаўцы, філосафа. Быў сябрам Дэмакратычнага таварыства, што дзейнічала ў Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі. Сасланы ў Сібір. Пад псеўданімам Адольф з-пад Бельска друкаваў свае працы ў альманахах “Gwiazda”, “Pamiętnik Naukowo-Literacki”.

200 гадоў з дня нараджэння Юзафа Масальскага (1800 – пасля 1840), літаратара. Вучыўся ў Полацкай езуіцкай акадэміі і Віленскім універсітэце. Быў сябрам таварыства філарэтаў, рэпрасааваны ў 1823 г. За ўдзел у паўстанні 1830–1831 гг. сасланы ў Сібір. Аўтар двухтомніка “Poezye” (Вільня, 1827–1828), аповесці “Яцак” (1823).

145 гадоў з дня смерці Вікенція Равінскага (1786–1855), мажлівага аўтара беларускай “Энеіды навыварат”. Не захаваліся ягоныя драматычныя творы “Шлюб па прымусу”, “Вялікі муж субардынацыі” (на расійскай мове).

ПРА XIX-е ў 1999 г.

1. Каліноўскі К. За нашую вольнасць. Творы, дакументы / Уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. – Мн.: Беларускі кнігазбор, 1999.
Самае грунтоўнае выданне тэкстаў, якія датычаць творчасці, жыцця і дзейнасці К. Каліноўскага, а таксама ягонае эпохі. Плён шматгадовых даследаванняў доктара Г. Кісялёва.
2. Міцкевіч А. Дзяды / Dziady: У 2-х т. / Агул. рэд. І. Кур'ян; Пер. на бел. мову С. Мінскевіча; Камент. З. Стэфаноўска, С. Мінскевіч. – Мн.: Медысонт, 1999.
Больш за 170 гадоў патрэбна было чакаць беларусам, каб убачыць на сваёй мове твор, заснаваны на беларускім матэрыяле, беларускай філасофіі; твор пра беларусаў і для беларусаў.
3. Гісторыя беларускай літаратуры: XIX – пачатак XX ст.: Падруч. для філал. фак. пед ВНУ / І.Э. Багдановіч, У.В. Гніламёдаў, Л.С. Голубева і інш.; Пад агул. рэд. М.А. Лазарука, А.А. Семяновіча. 2- выд., дапрац. Мн.: Выш. шк., 1998.
Выданне, у якім літаратурны працэс на Беларусі першае паловы XIX ст. разглядаецца на 43 старонках, не можа сёння лічыцца прыдатным дзеля выкладання літаратуры на філалагічных факультэтах. Амаль поўнае ігнараванне іншамовнае плыні не дазваляе ўсебакова характарызаваць беларускамоўныя тэксты, высветліць прычыны іх узнікнення, а таксама бытавання. Адарваныя ад агульнага літаратурнага працэсу ў краі, беларускамоўныя творы нагадваюць таемныя замкі вычварнае формы, што не маюць вялікае вартасці.
4. Вінярскі Г. Скарб найкаштоўнейшы // ЛіМ. № 1. 1 студз.
Убачылі свет у 1998 г. тры кнігі “Беларускага кнігазбору” (У. Жылка “Выбраныя творы”, “Філаматы і філарэты”, Я. Баршчэўскі “Выбраныя творы”).
5. Станкевіч С. Беларускія элементы ў польскай рамантычнай паэзіі // Спадчына. № 1–4.
Пераклад на беларускую мову літаратуразнаўчае працы вядомага беларускага дзеяча.
6. Содаль У. Загадкавы Ядвігін III. Да 130-годдзя з дня нараджэння аднаго з пачынальнікаў беларускае літаратуры // ЛіМ. № 2. 8 студз.
Пра псеўданім пісьменніка і пра знойдзеныя лісты ў Люцінцы.
7. Пазняк К. Каліноўскі на кані // ЛіМ. № 3. 15 студз.
Пра помнік К. Каліноўскаму каля Свіслачы.
8. Воінаў М. Падыходзіў творча. Янка Купала – перакладчык Адама Міцкевіча // ЛіМ. № 3. 15 студз.
“...далучаў беларускага чытача да каштоўнасцяў польскага народа”. Хіба перакладаючы з польскае мовы літаратурныя творы нашых суайчыннікаў, што ніколі не былі ў Польшчы, не ведалі культуры таго краю, мы маем на мэце пазнанне каштоўнасцяў суседняга народа?
9. Багдановіч І. Жывы струменьчык адраджэння. Браніслаў Эпімах-Шыпіла і Селігорская бібліятэка Вінцэнта Мяніцкага // ЛіМ. № 3 15 студз.
Пра рукапіс “Беларускае хрэстаматы” Б. Эпімаха-Шыпілы і бібліяфіла В. Мяніцкага.
10. Цвірка К. Дзень перад пецяrbурскай паводкай 1824 // ЛіМ. № 3. 15 студз.
Уступ да перакладу раздзела з “Дзядоў” А. Міцкевіча.
11. Міцкевіч А. Аляшкевіч (перакл. К. Цвіркі) // ЛіМ. № 3. 15 студз.
12. Літвіновіч Я. Навукам рабіў цуд зямны // ЛіМ. № 3. 15 студз.
Пра Ёахіма Літавора Храптовіча. Да 270 угодкаў з дня нараджэння.
13. Нікалаеў М. Знайсці скарб магчыма і сёння // ЛіМ. № 4. 22 студз.
Пра знаходку ў Пецяrbурзе трох кніг XIX стагоддзя.

14. Літвіновіч Я. “У сэрцы абудзіў... надзею”. Да 130-годдзя з дня нараджэння Адама Гурыновіча // ЛіМ. № 5. 29 студз.
15. Тычка Г. Наш Міцкевіч? // ЛіМ. № 8. 26 лют.
Водгук на артыкул К. Чыжэўскага ў парыжскай “Культуры”.
16. Пісьменкоў А. Забыты Браіцаў // ЛіМ. № 8. 26 лют.
17. Содаль У. Францішак Багушэвіч і Пушкін // ЛіМ. № 10. 12 сак.
18. Тычка Г. “Конрад Валенрод” і беларуская рэчаіснасць // ЛіМ. № 11. 19 сак.
19. Цвірка К. Вяртанне літаратуры // ЛіМ. № 12. 26 сак.
Уступ да перакладу фрагмента з успамінаў Г. Пузыны.
20. Пузына Г. У Вільні і ў літоўскіх маёнтках. Успаміны з 1815–1843 гадоў // ЛіМ. № 12. 26 сак.
21. Жуковіч В. Беларускі кнігазбор: праблема выстаець? // ЛіМ. № 13. 2 крас.
Пра выданне сёмае кнігі серыі (Я. Баршчэўскі “Выбраныя творы”).
22. Карнямон К. Да юбілею Мацея Бурачка // ЛіМ. № 13. 2 крас.
23. Тычка Г. Яшчэ пра валенрадызм // ЛіМ. № 13. 2 крас.
24. Гук С. У памяць аб Баршчэўскім // ЛіМ. № 14. 9 крас.
Аргкамітэт Другіх міжнародных чытанняў звярнуўся ў Полацкі і Расонскі райвыканкам з просьбай прысвоіць вуліцам гэтых гарадоў імя Я. Баршчэўскага. Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт рыхтуе да выдання лісты Я. Баршчэўскага.
25. Стальмахоў В. Браты па музе і па лёсе // ЛіМ. № 18. 7 мая.
Пра А. Міцкевіча і А. Пушкіна.
26. Літвіновіч Я. “Беларускі кнігазбор”: Кастусь Каліноўскі // ЛіМ. № 20. 21 мая.
Пра выданне кнігі К. Каліноўскага “За нашу вольнасць”.
27. Г. З. У духу яднання // ЛіМ. № 20. 21 мая.
Пра беларуска-нямецкія сувязі: Радзвіл – Гётэ, С. Майман – І. Кант.
28. Н. К. Збіральнік песень “літоўскіх” // ЛіМ. № 20. 21 мая.
Да 200-годдзя з дня нараджэння Францішка Ладзіслава Чэлакоўскага (1799–1952).
29. Ненадавец А. Незаслужана забыты // Полымя. № 5.
Пра Тэадора Нарбута.
30. Аксенін С. “Творца архітэктурнага пейзажу” // ЛіМ. № 22. 4 чэрв.
Пра выданне кнігі В. Клімчука пра Н. Орду.
31. Янушкевіч Я. “Студыяваў я іх пільна...” Лісты Р. Зямкевіча да В. Ластоўскага // ЛіМ. № 22. 4 чэрв.
32. Юрчык Л. “Гісторыя беларускай літаратуры” // ЛіМ. № 24. 18 чэрв.
Пра выхад з друку “Гісторыі беларускай літаратуры” пад рэд. М. Лазарука і А. Семяновіча.
Саманадзеіна сцвярджаецца, што чытач “змога атрымаць поўнае ўяўленне аб развіцці беларускае літаратуры ў XIX – пач. XX стагоддзя”.
33. Гук С. У гонар патрыярха Адраджэння // ЛіМ. № 25. 25 чэрв.
Пра навуковыя чытанні ў гонар Б. Эпімах-Шыпілы.
34. Хаўстовіч М. “Цяпер маскаль пая мудрагелікі свае...” // Спадчына. № 5–6.

- Публікацыя ананімных паэмаў часоў К. Каліноўскага.
35. Рыбчонак С., Свяжынскі У. Радавод Карафа-Корбутаў гербу Корчак // Спадчына. № 5–6.
Незразумела толькі, чаму аўтары не ўключылі у складзены імі радавод сыноў Маўрыцыя Ігната Юзафа (73/59) – сярод іх ёсць і Элегій Францішак, беларускі паэт Ялегі Пранціш Вуль.
36. Равінскі В. З недрукаваных мемуараў. Уступнае слова, пераклад з рускае, заўвагі і публікацыя Г. Кісялёва // Полымя. 1999. № 6.
37. Васілеўскі П. Вяртанне на радзіму // ЛіМ. № 28. 16 ліп.
Пра оперу А. Радзівіла “Фаўст”.
38. Берасцень С. Не сілай творыцца жыццё // ЛіМ. № 29–30. 23 ліп.
Пра оперу А. Радзівіла “Фаўст”.
39. Гарэцкі Антоні. Да мужыкоў. Думка мужыка. Вольнасць сялян у Польшчы. Ці не праўда? (Вершы). Уступны артыкул і пераклад з польскае К. Цвіркі // Полымя. 1999. № 7.
40. Плуг Адам. Да Станіслава Манюшкі. Жукаў Барок. (Вершы). Уступны артыкул і пераклад з польскае К. Цвіркі // Полымя. 1999. № 7.
41. Даследаваў старасветчыну // ЛіМ. № 31. 6 жніўн.
Пра Я. Тышкевіча як даследчыка і захавальніка спадчыны Я. Чачота.
42. Прага духоўнасці // ЛіМ. № 33. 20 жніўн.
Пра творчасць Мсціслава Камінскага (1839–1868).
43. Баршчэўскі Я. Лятуць мае думкі ў край... Пажаданне. У падарожжы час вясёлы. Балада. (Пераклаў з польскае А. Канапелька). Плачка // Крыніца. № 7–8 (54).
44. Васючэнка П. Крыўскі слоўнік паводле Яна Баршчэўскага // Крыніца. № 7–8 (54).
45. Хаўстовіч М. “На парозе забытае вамі святыні” // Крыніца. № 7–8 (54).
46. Канапелька А. Акрыленыя ўспаміны // Крыніца. № 7–8 (54).
47. Саматой І. Жаночыя вобразы Яна Баршчэўскага // Крыніца. № 7–8 (54).
48. Хорошка Г. Фалькларыстычная спадчына Яна Баршчэўскага // Крыніца. № 7–8 (54).
49. Праскаловіч В. Народна-выхаваўчыя ідэі ў паэме А. Міцкевіча “Пан Тадэвуш” // Роднае слова. № 8.
50. Запрудскі І. “Літоўскія абразкі” А. Кіркора ў аспекце тыпалогіі мемуарнага жанра // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 4. 1999. № 2.
51. Кенька М. Рамантычны пераклад “Пана Тадэвуша” // Роднае слова. № 9.
52. Купцова А. “Цуды можна разумець сэрцам...” // Роднае слова. № 9.
Творы Я. Баршчэўскага ў школе.
53. Доўнар Л. Універсітэты Ельскіх // ЛіМ. № 37. 17 вер.
Да 165-годдзя з дня нараджэння А. Ельскага.
54. Юрчык Л. Ян Чачот, Ігнат Дамейка... // ЛіМ. № 40. 8 каст.
55. Содаль У. Людзі адных парыванняў // ЛіМ. № 40. 8 каст.
Б. Эпімах-Шыпіла і Ф. Багушэвіч.

56. А. М. Дзеля блізкіх і прышласці // ЛіМ. № 41. 15 каст.
Пра выданне зборніка матэрыялаў канферэнцыі “Універсітэты Ельскіх”.
57. Содаль У. Вугельчыкі з попелу // Полымя. 1999. № 10.
58. Тронка Ф. І Баршчэўскі, і Гофман // ЛіМ. № 41. 15 кастр.
Пра “постаць” Я. Баршчэўскага ў 54 нумары “Крыніцы”.
59. Скобла М. Вяртанне Сапегаў // ЛіМ. №45. 12 ліст.
60. Міцкевіч А. Прывід (перак. А. Расолькі) // ЛіМ. № 45. 12 ліст.
61. Сідараў А. З роду Радзівілаў // ЛіМ. № 46. 19 ліст.
Пра М. Радзівіла, аўтара лібрэта оперы “Агатка”.
62. Кавалеўскі А. “Дзяды” ад “Дзядоў” // ЛіМ. № 47. 26 ліст.
Пра пераклад на беларускую мову “Дзядоў” А. Міцкевіча.
63. Будзько І. Рэлігійна-абрадавая лексіка паэмы А. Міцкевіча “Дзяды”: Аспект перакладу на беларускую мову // Роднае слова. № 11.
64. Герцык А. Аповесць Элізы Ажэшкі “Раманіха” // Роднае слова. № 11.
65. Кірвель А. Ціхая сенсацыя з берагоў Нявы // ЛіМ. №49. 10 снеж.
Пра знаходку М. Нікалаевым беларускамоўнага выдання XVIII стагоддзя “Способ гаворэння патэра з людзьмі простымі”.
66. Хаўстовіч М. Творчасць Яна Баршчэўскага ў кантэксце жанрава-стылёвых пошукаў у польскамоўнай літаратуры 20–40-х гг. XIX ст. // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 4. 1999. № 3.
67. Тычка Г. Янка Купала і Уладыслаў Сыракомля // Полымя. 1999. № 12.

ЗМЕСТ

Наш Міцкевіч	3
Адам Міцкевіч	
Гістарычны каментар да “Гражыны”	10
Прадмова і тлумачэнні да “Конрада Валенрода”	20
На хвалі Асветніцтва	27
Ян Аношка	
Do Boga	33
Муза з вясковае далі <i>(пер. У. Дубоўкі)</i>	33
У роспачы <i>(пер. У. Дубоўкі)</i>	35
Пра літасць <i>(пер. У. Дубоўкі)</i>	35
Cudzy dom	37
Чужы дом <i>(пер. У. Мархеля)</i>	37
Rozpacz czarna	38
Чорная роспач <i>(пер. У. Дубоўкі)</i>	40
Figa za śliwki	41
Дуля за слівы <i>(пер. У. Дубоўкі)</i>	42
Ігнат Ходзька	
Успаміны квестара (фрагменты з аповесці)	43
Маргінальнасць Плацыда Янкоўскага	150
Плацыд Янкоўскі	
Засценак (фрагмент) <i>(пер. В. Алісіёнка)</i>	154
Некалькі універсітэцкіх успамінаў (фрагмент) <i>(пер. В. Алісіёнка)</i>	157
Тры браты дзедзічы	161
Філасофскі погляд на паэзію беларусаў	166
Ігнат Храпавіцкі	
Поглед на паэзію беларускага людз	171
Вераніцын ці Вуль?	191
“Отрекатца отъ своего роду и племени...”	196
Разказы на беларусскомъ наречіи	204
Кола дзён 2000	219
Пра XIX-е ў 1999 г.	223

Навукова-літаратурны альманах

XIX СТАГОДДЗЕ

КНІГА ДРУГАЯ. 2000.

Карэктурa М. Лістраценкі, Л. Тарасюк

Падпісана да друку 23.06.2000. Фармат 60Х84/16. Папера афсетная.

Друк афсетны. Ум. друк. арк. 13,3. Ул. выд. арк. 13,1.

Наклад 100.